ДИМИТРИЈЕ В. ЉОТИЋ

САБРАНА ДЕЛА

1952.

КЊИГА 11

Београд 2001

Димитрије В. Љотић

САБРАНА ДЕЛА

Књига 11

Београд, 2001.

Димитрије Љотић
Сабрана дела
Књига 11

Приредио:
Ђорђе Ј. Јанић
Београд, 2001.

Уређивачки одбор:
Ђорђе Ј. Јанић,
др Драган Суботић,
Слободан Ивошевић,
Владица Гавриловић

Унос текста
и прелом:
Слава Милановић
Петар Милановић

Издавач:
Задруга, Нови Сад

Штампа:
Art Print, Нови Сад

Тираж:
1.000 примерака

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 5

ИЗ МОГА ЖИВОТА - ПРВИ ДЕО 7
ПРВО ПОГЛАВЉЕ 7
ДЕТИЊСТВО И УТИЦАЈ ОЦА 7
МЛАДИЋСТВО И ТОЛСТОИЗАМ 8
СМРТ ОЧЕВА - БАЛКАНСКИ РАТОВИ 9
ПОСЛЕ РАТА 11
У ПАРИЗУ 12
СВЕТСКИ РАТ - ПРВЕ БОРБЕ 15
ИСКУСТВА У ВОЈСЦИ 17
ШТА ЈЕ ВЛАСТ? 18
ЛИЧНОСТ НОСИЛАЦ ВЛАСТИ 20
УПОТРЕБА ВЛАСТИ 22
СТАРЕШИНСТВО И ЧЕСТИТОСТ 23
ЦЕЛОСТ ЛИЧНОСТИ 24
ЉУДСКО ДРУШТВО И СРЕЋА 25
ПОСЛАНСТВО СРПСКОГ НАРОДА 29
ДРУГО ПОГЛАВЉЕ 33
СВРШЕТАК РАТА И НОВА ДРЖАВА 33
НА ХРВАТСКОМ ПРИМОРЈУ 41
ПОЧЕЦИ КОРУПЦИЈЕ 45
ХЛАЂЕЊЕ ОДУШЕВЉЕЊА 47
ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ 48
ПОСЛЕ ДЕМОБИЛИЗАЦИЈЕ 48
ИСКУСТВА ИЗ АДВОКАТСКОГ ПОЗИВА 49
У РАДИКАЛНОЈ ПАРТИЈИ 51
ПОСЛАНИК ДУНАВСКЕ ОБЛАСТИ 53
ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ 54
ПОСЛЕ ШЕСТОГ ЈАНУАРА 1929. 54
НЕПОЗНАВАЊЕ ЗНАЧАЈА 6. ЈАНУАРА 56
ПЕТО ПОГЛАВЉЕ 60
МИНИСТАР ПРАВДЕ 61
ПАРТИЗАНСКА ПОЛИТИКА У ВЛАДИ 63
УСТАВНО ПИТАЊЕ 66
ЗАКОН О СТАБИЛИЗАЦИЈИ 68
ЖИТНИ РЕЖИМ 68
ПОВРАТАК НА СТРАНКЕ 70
ОСТАВКА 75
ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ 78
ПРИПРЕМЕ ЗА ПОКРЕТ „ОТАЏБИНЕ” 78
ОДНОСИ ПРЕМА КРАЉУ 79
СЕДМО ПОГЛАВЉЕ 82
КАКО ЈЕ НАСТАО „ЗБОР” 82

ИЗ МОГА ЖИВОТА - ДРУГИ ДЕО 84
ЈЕДИНКА И ЗАЈЕДНИЦА 84

ДЕМОКРАТИЈА И ДЕМОФИЛИЈА 91
КАПИТАЛИЗАМ И МАРКСИЗАМ 101
КАПИТАЛИЗАМ 102
МАРКСИЗАМ 105
ЈЕДИНКА И ИНДИВИДУАЛИЗАМ 118
БОРБА КЛАСА 123
МАТЕРИЈАЛИЗАМ И АТЕИЗАМ 131

СВЕТЛО ИСТИНЕ 133
КРАТАК УВОД 133
ЖИВОТ И МИСИЈА НАШЕГА НАРОДА КРОЗ ВЕКОВЕ 133
О РАШЋЕЊУ У ХРИСТУ 139
О СМИРЕНОСТИ И ВЕРИ 143
О ИЗВОРИМА САЗНАЊА ВЕРЕ 149
КОЛЕКТИВНО ИСКУСТВО 162

ОД МОЈКОВЦА ДО КАЈМАКЧАЛАНА 172
УВОДНА РИЈЕЧ 172
ОД МОЈКОВЦА ДО КАЈМАКЧАЛАНА 174
ПИСМО ОТВОРЕНО 181
ПИСМО КРАЉУ АЛЕКСАНДРУ КАРАЂОРЂЕВИЋУ 188
ЂУРЂЕ СМЕДЕРЕВАЦ И ЊЕГОВ ГРАД21 193

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА 199

БИБЛИОГРАФИЈА 206

ПРЕДГОВОР

Одавно сам сматрао да треба да напишем ову књигу. Збор сваким даном добија све више присталица и чланова и то нарочито међу омладином. Они нам прилазе осећајући нагон, да је то оно чему треба да приђу. Али ушавши у Збор они не налазе другу храну до оно мало брошура што смо успели да објавимо и чланака из наше штампе. Осећајући због тога глад. Па ипак не одлазе од нас, јер им и оно мало што су добили открива довољно видика да утврде да их њихов нагон није преварио. Али то није довољно. Ваља дати обилну храну тој младој вери и љубави што нам је пришла. Јер и вера и љубав могу расти, а могу и слабити. Зато ова књига треба да послужи за снажење и јачање вере оних који су нам поверовали. То је њена права намена.

И кад ово пишем, у малој затворској собици, у коју сам 26. октобра 1938. увече, из просторија Збора насилно и безаконо доведен, мислим првенствено на те младе драге главе и срца што су нам пришла и предала нам се свим својим бићем да их водимо у њиховој одушевљеној вери и убеђењу да су нашли и пут и вођу на том путу.

Други гледају да ли је цена пшенице, при доласку садање владе, била мања него што је данас; други посматрају графичке таблице скока хартије од вредности, државних прихода - младост не гледа на то. Она подиже своје светле очи и чисту душу и посматра духовну и моралну народну стварност. И кад сагледа сву трулост, сву гњилост, све неваљалство, све кукавно подлаштво и гмизавство садашњице, она узвикује: Зар у тој смрдљивој бари ви велите да је моја Отаџбина? Но, хвала вам лепо!... Мрзим ту бару, одвратна ми је њена каљуга, љигаво блато њеног дна и смрдљиве воде које је испуњавају. И ма како да је велико и „искрено" одушевљење, вас господо режимских присталица и трабаната, - ја у ту бару не мислим улазити... Немам искуства велите, одушевљена господо становници те смрдљиве каљуге, лажи, корупције и кукавиштва?... Може бити! Али за вашим искуством ме заиста ништа не вуче. Нећу бити несрећан, ако ми и цео живот прође без онога чиме сте ви данас тако одушевљени. И може бити баш зато што, Богу хвала, немам ваше навике, које ви зовете својим искуством, - моја душа зна да моја Отаџбина мора бити чиста, светла и радосна. Моја душа зна да ми таква Отаџбина треба. И зато не улазећи у масну смрад каљуге у којој се ви, грокћући своје одушевљење, ваљате, ја ћу се борити да створим такву Отаџбину какву мој дух види, а моја душа жели. Проћи ћу рђаво, велите, господо из каљуге? Може бити! Ако зовете добро проћи - уживање у ономе у чему ви данас налазите своје уживање, - онда сам необично задовољан вашим пророштвом. Значи, по вашем, ја никад нећу успети да уживам благодети каљуге. Па ви ме нисте разумели: ја баш од тога и бежим, душа ми се грози, утроба преврће.

И баш се тако и показује омладина паметнијом, од „умних" који мисле, или се праве да мисле, да ће истину пронаћи у табелама и графиконима. Срцем, из кога најбоље мисли долазе, омладина осећа да не може бити добре ни економске политике, ако општа политика одише насиљем, лажју и корупцијом, као што је случај са нашом општом данашњом политиком. Мислим на ту омладину данас у мрачној малој собици, кроз чији једини мали прозор гледам светле и широке видике, па ми се овај мој затвор чини као наша гадна и тмурна данашњица, а она - омладина - као ови светли видици што их жудне очи притвореника плене. Мислим на њих са свим жаром љубави и вере, с којом одговарам на ону жар вере и љубави коју сам, толико пута, био срећан да од њих осетим.

Њима је ова књига намењена. Њима на првом месту.

Али и другима, онима који нису у Збору, а имају довољно јунаштва и честитости да истину познају. Око Збора се исплела паклена завера ћутања и клевете. Истина

треба да се зна. И у овој књизи трудио сам се да је изнесем, и то не само истине до којих сам дошао и које сачињавају основу мисли Збора, већ и како сам и зашто сам дошао баш до њих.
Било ми је неугодно што сам морао изнети и извесне своје личне доживљаје. У искреност те неугодности вероваће ми оне племените душе које знају да човеку није угодно износити пред широки свет, оно што сматра особитим драгоценостима својим. Али постићи циљ који сам поставио,нисам могао друкчије него тако, јер се без тога не би могло све разумети.

Главњача
Новембра 1938.

Д. В. Љотић

ИЗ МОГА ЖИВОТА - ПРВИ ДЕО

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

ДЕТИЊСТВО И УТИЦАЈ ОЦА

На моје формирање утицало је у највећој мери хришћанство и војска. Откада знам за себе, био сам настројен религиозно. Читаво моје детињство и дечаштво било је у знаку религиозног расположења.
Не знам како је то дошло. Али свет никад нисам могао схватити без Бога. Не знам ни један тренутак свој да сам се пред том мишљу могао зауставити. Одмах би се у мени све побунило - нарочито осећање и воља, - и ја бих сам себи рекао: бежи одатле! И што је главно - нисам се осећао пониженим што сам тај глас чуо и послушао.
А знати за Бога, видети у свему што те окружује делатност Његове мудрости и снаге, то опет значи морати веровати да Му овај свет није стран, да и дан дањи и до скончања „Господ царствује" и на овом свету.
Привлачила ме је црква. Од малена сам волео литургију. Научио сам је напамет још сасвим мали, кад нисам разумео потпуно њено значење. У основној школи и нижим разредима гимназије, недељом и празником, читао сам Апостол и носио с другом децом рипиде, а доцније и крст.
Могло је ту бити и мале таштине. Али је у основи одиста то било надахнуто топлом вером и љубављу.
У почетку сам хтео бити поп. Разуме се, кад сам био сасвим мали „краљев поп", а после само поп, па чак и калуђер. Осећао сам ту неки велики позив. Међутим, једне вечери на нашем малом пољском добру где смо проводили лето, није ми било ни десет година, седео сам поред покојног оца. Небо је било ведро и пуно звезда. И како сам га запиткивао, отац ми стаде причати о најважнијим стварима нашег неба. А ја га, наслоњен на његово колено и окренут лицем бесконачности небеског простора слушах не трепћући.
Знам децу коју та прича о бесконачности небеској убија. Један мој рођак, који је погинуо 1914. године и који ми је био и крвно и душевно изванредно близак, причао ми је да се као дете, грчио слеђен од страха при помисли на бесконачне даљине васељенског простора. Мени то откровење није будило страх. Напротив, привлачило ме је. И кад ми отац рече да су људи који то проучавају астрономи, а наука астрономија, ја одмах одговорих да ћу ја то бити. А кад ми отац примети, па зар нећу у попове, упитах га: А зар не бих могао бити и једно и друго? Отац се насмеја и рече да могу. У мојој малој главици то се потпуно слагало једно с другим и ја са био уверен да је познавање величанствених и страхотних небеских ствари опет само служба Богу, исто онаква као што је и у цркви.
Из религиозног става мог детињства проистиче и велико осећање према свему живом. Ту црту је опет појачао у мени мој покојни отац.
Био је то ретко начитан човек. Прогонства су га нагнала да промени доста земаља и зато му се дало мало прилике за практичан рад, али зато је читао као ретко који човек. Мало је говорио с децом. Ретко нас је и миловао. Али није нас ни грдио. Једног дана пошао сам са њим у шуму. Он ту нађе млади церић, још жбунастог облика. Сасече му доње гране и направи круну и предамном од безобличног џбуна постаде право младо дрво. Отац га тада помилова и као живом створу рече: „Хајде, сад расти лепо!", па ме зачуђеног ухвати за ручицу и поведе не окрећући се и не говорећи; док сам се ја неколико пута окретао да видим шта ради церић.

Једном, за време такве шетње по шуми, дограбих камен и бацих га, а отац ми на то рече: „Не чини то. Када сам покојног Панчића пратио по Витошу говорио ми је: кад нађеш камен и узмеш га, а он ти ништа не каже, остави га тамо где си га нашао. Можда ти ниси успео добро прочитати, а другима после треба, тај камен ће открити данас недокучиву тајну.” Хтео сам да трчим и да га вратим, али отац ми на то рече: „Остави то сада. Не би га могао наћи. Али упамти за други пут.”
У тим шетњама отац би често носио пушку коју му је поклонио његов отац и која му, једног дана, када нестаде из куће, причини доста јада, али он никада из ње није пуцао на птице и зечеве.

МЛАДИЋСТВО И ТОЛСТОИЗАМ

Мој религиозни став се знатно охладио у време по пубертету. Живели смо тада због службе мог оца у Солуну. Ту сам са непуних 16 година положио матуру у Српској солунској гимназији, по одобрењу Министарства иностраних дела, под којим је ова установа била, с тим да учим турски језик. Тада сам почео маштати да уђем у дипломатску службу. То ме је држало од четвртог разреда гимназије до друге године права. Главни разлог ове промене била је она површност, лакоћа и сјај тог шареног космополитског живота.
Али, мој отац губи службу три године пред своју смрт, пола године пре стицања пензије, под навалом гадних клевета које су му на крају живота, долиле нове горчине у иначе већ добро пуну чашу. И тако, остављамо тај живот и прелазимо поново у Србију. Непуну годину дана потом, као лако пијанство, напушта и мене мисао о дипломатији.
Учим права без воље. Не идем уопште на часове, осим кад треба оверити индекс, што су професори чинили без велике тешкоће. Ни тридесет часова нисам ишао да слушам наставу. Али зато сам непрестано био у Народној библиотеци и ту читао, - највише философију, али и све друго што ми је до руку допало, без икаквог реда. Тада се враћа поново онај мој основни религиозни став. Долазим под утицај Толстоја и његовог схватања хришћанства. Постајем вегетаријанац, апстинент, одан свом душом Христовој чистој личности. Кроз призму Толстоја одбацивао сам сваки култ, предавао се религији „непротивљења злу”, убеђен да ћу отићи на робију кад ми дође време за војску, јер нећу примити пушку, ни полагати заклетву - и решавам да оставим права и прећем на који други факултет: философију, медицину или пољопривреду. Једног дана саопштавам то оцу, а он ће ми на то својим благим гласом, пуним бола: „Е, лени Гашо! Гаша хтеде столар бити...” Опече ме та реч као гуја, а још више онај болни израз мог оца, па рекох: „Добро, свршићу да ти покажем да код мене није тај случај. Али правник нећу бити. После права идем да свршим друго што, чиме ћу бити користан људима.”
Толстојев утицај, разуме се, није се могао завршити само на религиозно-моралном животу. Он је морао прећи и на моје схватање друштва и државе: против принудне везе друштва и државе, против државе као „творца свију зала” - и ја сам постао религиозни, толстојевски анархиста.
То се огледало не само у мом небрижном начину облачења, и дугој и бујној коси, у широком шеширу, са спуштеним обором, већ и у сасвим озбиљним стварима. Нисам могао једно веровати, а друго радити, и ако бих кадгод и пошао супротним путем, горко бих патио, враћао се натраг брзо и чинио све да други пут будем веран свом убеђењу.
У то време пада и почетак мог јавног рада у апстинентским, гутемплерским друштвима (мој покојни отац био је несрећан кад ми је приметио значку: „Синко! - пребацио ми је он благо - па ти си ушао у масоне.” Али кад му рекох да нисам и да је то међународни ред добрих храмовника, он ми је одговорио: „Па то ти је то”.

„Чувај се, говорио ми је он, чувај се масона... Не улази тамо, мада има тамо врло добрих људи, али је сама организација сатанска”) а после од 1911. године у Хришћанској заједници студената, на Београдском универзитету, основаној под утицајем И.М.К.А. и њиховог талентованог говорника Џона Мота. Ја сам тамо ушао, иако толстојевац, и о томе сам, на позив Мотов, у његовој хотелској соби, после чувеног напада приређеног од тадашњих слободних мислилаца, под протекторатом пок. Скерлића, дао изјаву како сматрам Христа као Спаситеља и као Учитеља, заснивајући по Толстоју, целу његову науку на Беседи на гори из V главе Матејевог Еванђеља.

Нисам уопште веровао у свој говорнички дар. Знао сам да пишем лако и да читам добро, али нисам умео говорити. Рад у ова два друштва натерао ме је да говорим, али увек по напред написаном тексту који сам испред себе држао и с времена на време пратио очима.

Тако сам држао и своје прво јавно предавање о Џироламу Савонароли, у основној школи код Саборне цркве. Било ми је двадесет година, завршавао сам права и они који су слушали били су сасвим задовољни. Један од мојих слушалаца, стари адвокат Панта Туцаковић, који је био глув, упутио ми је сутрадан на поштанској карти, са сликом Џ. Савонароле, неколико речи: „Ја вас, разуме се, нисам чуо, али ми се ваше држање допало.” Ове речи много доцније подсетиле су ме на сличан комплименат који ми је учинио други пријатељ мог пок. оца г. Аца Станојевић, кад сам покренуо „Отаџбину”: „Знаш, ја само „Отаџбину” и читам... Крупна ти је штампа...”

Био сам одиста у то време препун љубави за све живо. Улазио сам у сваки подухват, који би ма колико и ма коме могао донети неке користи. По речима кнеза Крапоткина био сам толико богат љубављу и снагом да бих био у стању изложити свој живот, да спасем живот једне мачке.

Моја мајка је била интелигентна, енергична и борбена жена. Мој пок. отац није могао рећи „не дам” или „не могу”. Тако је на нашој кући остало доста дуга. Моја мајка се борила одиста више него човек да свима тим дуговима одговори. Она је пола године била жена и госпођа, а пола године се грувала по брдима, надгледала наше пољско добро, прикупљала приходе, носила се с разним невољама, плаћала дугове. Она је често била очајна због мог става. Волела је што је у њему било узвишено и чисто, али јој се скромност и нарочито мекоћа и попуштање, што је код мене често долазило до израза, чинило да личи на кукавиштво. Она није могла да схвати непротивљење злу и пожртвовање без мере. И зато је често долазило до сукоба. Моја претерано осетљива природа у то време ишла је томе на руку. Знао сам шта дугујем мајци, али ми је отац био много ближи души.

СМРТ ОЧЕВА - БАЛКАНСКИ РАТОВИ

У тај мах умире отац, баш пред рат 1912. године. За мене је то био заиста огроман бол. Да није дошао рат са великим догађајима, које је донео, не знам како би се то свршило. Није мене толико болела сама физичка смрт очева, колико његов заиста мученички живот, скроман, тих, препун љубави и топле и мудре, непризнат нигде и напослетку, на крају живота, упљуван.

Толстојево хришћанство није било у стању да ми пружи утехе.

Пред сам рат сам био регрутован. Идући са својим вршњацима, августа месеца на регрутовање у исту школу у којој сам учио II разред основне школе, питао сам се да ли још сад да одбијем. Не, рекао сам себи, него кад дође заклетва. И тако ме регрутоваше. Али кад изби рат, нас у војску не позваше. Ја одох прво са једним старим енглеским новинарем, дописником „Дејли Телеграфа”, Бенетом Барлијем, у

Бугарску. Али мој изглед, а још више моје толстојевске беседе не беху добро виђене. Ухапсише ме одмах по доласку у Бугарску, у Свиштову, и пустише ме кад чуше да познајем госпођу Екатерину Каравелову, удову пок. Петка Каравелова, с којим је мој отац, преко Љубена Каравелова, био добро познат. На станици „Червени брег" неки војник удари ме кундаком и Бугари ми не дадоше легитимацију ратног кореспондента. - Па све то, заједно са неком носталгијом за својим крајем, учини да се захвалим г. Барлију, нашавши му претходно једног старог адвоката из Старе Загоре за свог заменика, и вратих се натраг.

Рат је већ био почео и текао с оним заносним победама које су надимале груди. Мене је било срамота што ништа не радим. „Добро, твоје верско убеђење брани ти да одеш тамо где се убија. Али има невоља на све стране. А ти седиш. Твоје верско убеђење ти ваљда не брани да служиш?" Тако сам пошао у добровољце - болничаре. Моја служба била је у још неотвореном санаторијуму „Врачар". Провео сам ту једно два месеца, док је било рањеника, али тада се одељење затвори и моја служба престаде.

Али кад дође лето 1913. (тек што завршиx последње испите на универзитету), уместо мира - плану рат међу савезницима, далеко тежи и крвавији од оног 1912. Не хтедох више да идем у болничаре. Чинило ми се да је то, под маском толстојевизма, само избегавање опасности, па одох у санитетско одељење Врховне команде и пријавих се за болничара у колерична одељења. Ту ме примише одмах. Дадоше ми објаву и ја кренух за Ристовац, стару српско-турску границу, где је код Зибевча била постављена карантинска станица, која је имала за задатак да скида сумњиве из возова и задржава, па потом отпушта, а болесне задржава. Тамо сам стигао крајем јуна са једним италијанским добровољним болничарем, Домиником Феријем из Фиренце, који није знао ни речи из нашег језика, те му добро дође моје слабо познавање његовог. Кад смо долазили команданту станице, видех спровод једног мртвог војника, умрлог од колере, Павловића, брата једног мог пријатеља (како сам доцније сазнао). Командант нас прими и упути у некадашњу пограничну турску касарну, да је, са петорицом трећепозиваца, спремимо за карантин. Бацисмо се свом снагом на посао. Окречисмо је и орибасмо добро. Али ни откуд болесника. Фери и ја одосмо да се жалимо што нам командир не да болеснике. Он се смејао. Тада се Фери и ја договоримо да нас командир упути у Скопље, Санитетском одељењу Врховне команде на бољи распоред. И тако одемо у Скопље. Ту нас упуте у III пољску болницу Дунавске дивизије II позива, у Куманово, која је специјално одређена за колеричне болеснике. И тако 13. јула стигнемо у Куманово.

У Куманову сам остао све до закључења мира и демобилизације. Био сам доцније у рату у окршајима и борбама где се заиста падало. Али таквог страшног пакла, као што је била III пољска болница Дунавске дивизије II позива у Куманову, - одељење у баракама и жутом шатору поред пута за Страцин, - заиста нисам видео. Није овде место писати о томе, али је довољно да се каже да је од 1. VII до 14. VIII умрло 927 људи и да је за то време, док сам ја био тамо, умрло око 600 људи. И то у каквом чуду, нереду, очајању и паклу. Сцене које сам тамо видео превазилазе све што сам до сада о рату читао. Нарочито „жути шатор" у који су од здравих улазили само командир болнице др Јефремовић, инспектор др Никодијевић, један заробљени турски лекар, један стални болничар (коме се зато морало давати пола литра рума свакодневно) и ја.

На овом месту сам дочекао мир и демобилизацију. Радио сам непрестано све могуће послове, од најопаснијих, као што је узимање примерака од болесничког измета, па до давања неке жуте медицине (коњак и опијум) болесницима у жутом шатору свака два сата, - па до обиласка и надзора над свим баракама и надгледања вођења спискова смештених и умрлих. Кући нисам рекао да идем у колерично

одељење, али моја мама сазнаде од моје рођаке, покојне Касије Милетићеве која је била и сама болничарка и као таква одиста јуначки умрла у Ваљеву 1915. године од пегавог тифуса. Она им је јавила да ме је у пролазу кроз Ристовац видела. Тако сам примио неколико очајних мајчиних карата преко кумановске поште, где поштар, кад бих дошао по пошту, показиваше две, три велике вреће писама, да их претурим и нађем ако штогод има за мене. Тада још није била позната ефикасност превентивних антиколеричних инјекција, па је одиста изгледало да се сваки излаже огромној опасности од заразе и смрти. Мени је било, при помисли на то, жао само ако будем умро од колере, што ћу бити сахрањен далеко од свог покојног оца.

Али једно вече загруваше пушке у Куманову. Сазнадосмо да је Букурешки мир са Бугарском закључен. Настаде весеље код здравих и прездравелих. Мукла тишина била је само у „жутом шатору". И мени дође да одем тамо да и њима - најтежим, на смрт осуђеним - однесем добру и милу вест. Прођох преко поља, добро познатим путем, ка шатору, чија се прилика беласаше у светлој ноћи. Подигох застор. Тамо ме дочека густи мрак, кисела вода и смрад. Стадох на врата, уверен да ме добро виде на светлој позадини и рекох: „Браћо! закључен је мир..." Али тада с пода, упрљаног повраћањем и изметом, са оно мало бедне иструлеле сламе, место одговора зачух, с две три стране, дубоко уздисање и стењање, мало даље као ропац, а најдаље од мене проговори промукли рапави глас, из све снаге: „Воде!". Морам признати да као гоњен побегох одавде, убеђен да становнике овог ужасног места не море више никакве бриге; или их море сасвим друкчије но нас.

И једног дана дође и мени ред да одем заједно са Феријем, добрим и честитим човеком, који дође из белог света да помогне, без паре и динара, туђем народу. Растадосмо се у Београду и од њега никад више не добих вести.

ПОСЛЕ РАТА

Још пред саму своју смрт пок. отац ми рече да Краљ хоће да ме пошаље у Париз. Тада ожалостих оца, говорећи му да то не могу примити због свог верског и политичког убеђења. Отац ми је говорио, да он, као што знам, није у стању да ме тамо пошаље, а потребно је да тамо одем да бих круг свог знања проширио упознавањем краја кога сам жудно желео да познам, а где ме отац у своје време не хтеде послати говорећи ми: „И да могу, сине, не бих те сад послао. Како ћеш ићи у Париз да учиш француска права, обичаје и дух, а права, обичаје и дух своје земље још не познајеш? Остани у Београду и проучавај прво то у својој земљи. После тога иди у Париз." Тада се отац, то беше три дана пред његову смрт, окрете прозору, наслони своју уморну главу на окно и рече: „Биће ти жао, синко, једног дана овог нашег разговора." Па и поред тога, иако Краљ Петар одмах после смрти очеве, мени лично потврди своју жељу и доцније много пута преко управника двора, пуковника Николајевића, и свог тадашњег секретара Јанковића, увек сам налазио начина да се некако извучем. Једног дана запрепашћеном пуковнику Николајевићу, који је по трећи пут наваљивао на мене да кренем у Париз, ја рекох разлоге који ми онемогућују да то примим. Али после првог запрепашћења, он ме стаде уверавати да не треба тако да чиним, да Краљ хоће да испуни оно што је рекао мом пок. оцу. И тада некако успех да се извучем. Али у септембру 1913. позва ме г. Јанковић и показа ми програм пријемног испита и у том програму видех, како је Краљ својом руком подвлачио нека питања и стављао уз иста неке напомене за мене, - те пред толиком и таквом пажњом, пуном љубави, застидех се сам од себе и обећах г. Јанковићу да ћу одмах отићи у Париз.

Под утицајем Толстоја, као што сам напред рекао, ја сам још у другој години права хтео прећи на коју другу науку. Сад по свршеним правима не хтедох ни чути да

идем на права. Шта било друго, где ћу бити користан друштву: медицину, философију, или пољопривреду, само не права. И тако сазнам за Агрономски институт у Паризу, који се свршавао за две године. Али за то је било потребно бити примљен на конкурсу, а овај се полагао у јуну месецу. Зато да бих добио потребну спрему из егзактних наука, а видеће се да ми је то била и главна жеља, важнија од земљорадње, одем у Париз још с јесени 1913. године, с тим да се тамо упишем на природно-математички одсек факултета наука. Моја потајна жеља, али најважнија, била је да се упознам са методама егзактних наука, које су се испречавале испред моје жудње за потпуном вером у Христа, јер сам имао дубоки осећај да Толстојево гледање на хришћанство нешто крњи у Христовој личности, и то не споредно. Разуме се да нико не би могао разумети ту моју жељу и зато сам је морао обући у нешто практично, а то је жеља да свршим Агрономски институт. Отуда сам хтео да се дубље упознам са такозваним егзактним наукама, не да ма коју од њих научим потпуно, колико да што боље упознам њине методе, њин дух и да тако видим колико су то сметње озбиљне, што их сваког часа човек чује на улици да се подижу између њих и хришћанства.

У ПАРИЗУ

У Паризу сам провео девет месеци, и вратио се отуда одмах после Сарајевског атентата, преко Аустрије, где ме, кад чуше да сам Србин, као сумњивог претресоше до голе коже. Али ова школска година, иако је то последња мог школовања, иако на конкурсу, благодарећи једном неспоразуму, још на писменом делу пропадох, имала је одлучног утицаја на моје формирање. Три ствари су у Паризу, осим школе, заузимале моје време: цркве, библиотеке и музеји.

У католичким црквама Париза нађох две ствари које су ме морале узбудити. С једне стране, особито талентовано и спремно свештенство, које је живело тешко у режиму цркве одвојене од државе, али које је врло високо носило заставу хришћанске католичке мисли. Други су у то време налазили у Паризу модерни Вавилон, престоницу разврата и слободне мисли. Не велим да се и то није могло наћи. Али то не изненађује. Напротив, слушање по стотинама цркава париских проповедника који талентом и спремом, а нарочито жаром, достижу проповеднике васкрслог Христа, што беше „саблазан за Јевреје, а лудост за Грке”, мора узбудити свакога који је као и ја желео да у то поверује, а коме су говорили да савремена наука то дозвољава још само онима који за њене тековине не знају. С друге стране, рад мисионарски, катихетски и социјални тог истог свештенства, усред Париза, показао ми је колико је далеко истина од оних који су тврдили како је хришћанство застарело, на издисају. Видео сам ту у цркви у Паризу заиста изванредну живу силу. Нека се нико не чуди што сам то видео само у Паризу. Нажалост, у својој земљи имао сам прилике да видим свештенике, добре националне борце и са исправним личним животом. Али унутрашњу мисију православна црква у Србији била је сасвим напустила. Они који се у то време јавише да ту мисију поведу беху и сами, ма како сјајни, још само теисти, протестанти, појаве које су много значиле за борбу против атеизма, али за мене толстојевца то већ није била храна.

И кад једно вече на једној процесији у предивној Богородичиној цркви, поред које никада нисам могао да прођем равнодушно (у којој никад нисам био а да за своју душу нешто не нађем), бејах пошао и довео свога пок. друга социјалисту, доцније комунистичког народног посланика, Живка Јовановића, и кад му позади кардинала париског указах у првим редовима и на једног од мојих професора егзактних наука, дођох до закључка да мора да егзактне науке представљају по себи неку не-

премостиву препреку, кад ето, онај који један важан њихов део познаје и самога другима предаје, иде у редовима верника са запаљеном свећом, утонуо у молитву.
Оно што сам у то време читао у Паризу није било многобројно, али је све имало само један циљ, онај главни, с којим сам дошао у Париз: сазнати што више о вредности људског позитивног знања и омеђити однос његов према хришћанству. И оно што сам за ону школску годину видео и чуо у лабораторијумима и на часовима, као и све оно што сам чуо од разних признатих и светских научника, као и све оно што сам прочитао, утврђивало ме је у сазнању да је људски ум у науци дошао до тачних и проверљивих закључака, али да ти закључци могу бити уопштени само до граница наших опажања. - Али да су те границе скучене не само између две бесконачности, бесконачно великог и бесконачно малог, - већ да и у самој тој граници, многе и важне појаве измичу потпуно људском уму.
Овоме је допринело нарочито читање и размишљање о делима Паскаловим. Овај изузетни геније, који никад није био дете, који је учио математику не знајући да она постоји, - који је у шеснаестој години био члан математичког друштва у Паризу и коме су тада долазили на оцену радови из Италије, у којој тада живљаше славни Галилео Галилеј, - Паскал, генијални експериментатор ваздушне тежине и проналазач механике течности, човек који је за ноћ, да би олакшао себи болове ужасне зубобоље, пронашао једну од првих справа за механичко рачунање, - Паскал у двадесет четвртој години свога живота беше решио да престане да мисли о бројевима, већ о човеку: одакле је дошао, каква је његова права природа и каква крајња судбина његова. И он отпоче на делићима папира да нотира главне мисли свог великог дела у коме ће, као у геометрији, да докаже истинитост хришћанске науке. А у тридесет деветој години он умре као прави хришћанин, али они листићи остадоше неповезани. Доцније пријатељи их скупише и објавише: Мисли Блеза Паскала.
Паскал је на моје формирање имао огроман утицај: својим хришћанским животом, који иако је био без много ведрине, (јер је Паскал од детињства патио од главобоље и других болова), он је показао како и тако бедан живот може, испуњен Христовим миром и радошћу, да буде светао и богат. Својим великим генијем он је сваку ствар на коју се бацио осветлио и показао је у необичној светлости, да у свему што међу људима постоји има истине објективне, те да ни једну не треба одбацити површно, већ је добро испитивати и загледати. Својом методом он ми је показао како се истина тражи с љубављу, која човека чини независним прво према самом себи. Паскал је уосталом за мене био и учитељ правилног мишљења и, нарочито својим ненадмашним стилом, увек присутни узор, како треба изражавати своју мисао да буде јасна и продорна.
А музеји Париза, а нарочито њихове старине, огледало више од хиљаду година историје једног срећног народа, учинили су да упознам историју Француске и да се излечим, ако бих био склон каквој слабости према тзв. Великој француској револуцији. Ни пре тога нисам, у дане мог толстојевског анархизма био склон демократији. Имао сам осећање нечег ниског, нечег лаког, низбрдастог (да се тако изразим). Овде сам на делу видео трагове Француске револуције, и оне велике, (1789) и оне средње (1848) и оне последње (1871). Ту сам први пут схватио да слобода има два значења: слобода правог човека и слобода људске животиње. Ту сам први пут видео да слободу може имати само прави човек и нема тога ко би му је могао отети (могу га затворити или убити, али он је и тамо слободан). А она друга слобода, то је обијање шипки на кавезу у коме су затворене звери. Проучавање француске и доцније руске револуције дало је тадашњим мојим интуитивним сазнањима много доказа.
У то време долазим, утицајем једног свог блиског рођака и вршњака, под утицај ретко светлог духа, Шарла Мораса. За мене је његов утицај у друштвеном и поли-

тичком погледу био продужетак утицаја који сам у општем погледу имао од Б. Паскала. Под његовим утицајем сам посматрао демократију XIX и XX века и формирао мисао да човек жуди за правдом, али правди се тешко прилази, ако је човек и сагледа. Биће, међутим, још више неправде ако се, тежећи за правдом, погази и оно мало реда што је дотле било.

Тако, истина, не одох на Агрономски институт, али тековине ове године биле су за мене особито знатне.

Упознах се добро са методама егзактних наука. Неподобне да нам открију крајњу загонетку, што мучи наш дух, ове методе су изврсне за ограничено поље на које је људски дух упућен да их употреби. Упознах релативни значај откривених закона.

Ослободих своју жудњу и љубав према хришћанству, увидевши да су истине његове ствар животног искуства, стварности и предања заснованог на сведочанствима сведока који су мучеништвом дали доказа о истинитости свога сведочења и да ништа нема снаге да те истине оспори, а још мање обори.

Сазнадох да наше знање историје не одговара историјској истини, да учимо историју писану од људи који припадају круговима оних који верују у „прогрес" као сталну еволуцију људског друштва на боље, а нарочито од оних који сматрају реформацију и револуцију као неке особите тековине човечанства. Отуда схватих да нешто може бити раније и да због тога није штетније по људско друштво и обрнуто, да нешто може бити у наше дане, а да буде штетније по људе него што је било пре два или десет векова. Примих објашњења о природи људској која објашњавају: откуд стремљења њена ка светлости и племенитости, и откуд она обратна? И разумедох да је власт нужна због ових обратних и да је сав задатак власти и сва филозофија њена: оним првим не сметати, овим другим не дати слободу.

Разумедох да људски дух не може бити без појмова који су његове једине оперативне могућности. Али у исто време увидех, да појмови могу бити према стварности и неадекватно формирани, а и током времена може да настане измена, као што свежањ новчаница са натписом о њиховом броју не мора да има тачно толико, ни у време кад је формиран, а још мање после проласка кроз многоруку, те је потребно пребројавањем утврђивати што чешће да ли се натпис на корицама свежња и број банкнота увек слажу.

Разумедох да највеће несреће по друштво настају и од рђавих влада, али још и више од лажних појмова који, раширени у масама, делују као истине и доводе до претешких трагедија.

Тако разумедох Христову реч: Истина ће вас ослободити! И видех да је људска тежња ка слободи и остварљива и није, према томе колико је човеку приступачна истина, - јер изван истине слободе нема.

Схватих да су мука, борба, рад, напор услови везани за наш овоземаљски живот: да се човеку свети њихово избегавање, мада по својој физичкој природи он тежи да увек иде линијом лакшег отпора, као и сва мртва природа, док је прави успон и појединца и друштва у прихватању линије већег отпора.

Разумедох да је у демократији истина мање приступачна, јер нема погодног органа за њено схватање, - а исто тако схватих да друштво није прост збир појединаца, који га одређеног тренутка састављају и да има своје независне интересе, независне од интереса својих чланова, те зато мора имати и своје органе, што стабилније и независније од флуктуације појединачних интереса, али зато ипак везане са друштвеним животом природним везама интереса и наслеђа.

И кад сам се јуна 1914. године враћао на „одмор" у Србију, одакле ћу, мислио сам, опет на јесен у Париз, пролазећи поред једне јавне зграде, на чијем је порталу био утиснут натпис: *Liberté, Egalité, Fraternité*,[1] не могадох се не насмејати при

[1] Слобода, јединство, братство.

сећању на мога деду, што је као изгнаник дошао и до Париза, и ту, док ми је отац још спавао, он навикао да рано устаје, силазио у рана јутра у *Café de l'Ecole de droit*[2] и ту, с фесом на глави и цигаретом у устима, посматрао париску сиротињу, како пребира, по отпацима спремним за ђубре, остатке хране за себе, и устајао огорчен, прилазио келнеру и говорио му:
- Не. *France*! *Liberté, Egalité, Fraternité*! То ли је то што толику дреку по свету дигосте?
А келнер би му одговарао смејући се:
- *Allez, allez, Monsieur le Turc*,[3] сматрајући због феса да је мој деда Турчин.

Али још није било готово формирање личности. Остало је још толстојевско непротивљење злу, и његово тумачење етике Христове. И поред све духовне зграде која је одмицала и расла, још није био изграђен костур борца, већ само трпца.

СВЕТСКИ РАТ - ПРВЕ БОРБЕ

А када плану рат и ја бејах позван 1. септембра 1914. године на одслужење ђачког рока, више није било тешкоћа око полагања заклетве, ни око узимања пушке. Трудио сам се за она два месеца што бесмо у Скопљу да будем што бољи војник. Али ми се чинило да неће доћи озбиљно до тога да и ја одиста пушку употребим на друге људе, ма то били људи из нетолстојевске војске. Мислио сам: или ће се дотле рат свршити, или пре но што будем опалио погинућу. Тек, ипак, нећу ја пуцати, а све ћу друго чинити.
1. новембра 1914. године постадосмо каплари, а за друга два дана поднаредници. И тако кретосмо на фронт. Знали смо истину само у незнатном делу. Знали смо да се наши повлаче због немања муниције. Али кад пођосмо из Крагујевца за Горњи Милановац, а одатле ка Руднику видесмо да има и дубљих узрока нашем повлачењу: гомиле бегунаца показивале су да војска није далеко од расула.
10. новембра 1914. године уђох у 3. чету 4. батаљона V пешадијског пука I позива, међу Колубарце. Чету нађох на укопаним положајима више Љига. Дадоше ми десетину, одузеше је од каплара, који је био каплар још на Куманову, па је дадоше мени. Расуло. Војници ми се отворено подсмејавају. Командир са наредницима у земуници, истина близу рова, али међу војницима ја најстарији, а мени сипају увреде из рукава. Нема светиње: ни краљ, ни отаџбина. Ја се борих и борих разлозима, али је то наилазило само на цинички смех. И ја ућутах, болан, крвав од свега што видех и чух, али немам где: ућутах. Чиме ти можеш импоновати овим људима? Звездицама? Ни веће им ништа нису у стању рећи, а камо ли твоје две поднаредничке.
13. новембра по подне прво повлачење. Не знамо због чега. Тада чух да су већ два ђака наша погинула у мом пуку - такорећи без борбе. Заустависмо се у близини села Бранетића и заноћисмо у резерви. Сутрадан борба. Отпоче да нас бије артилерија. Поставише целу чету на отвореном терену, позади првих позиција. Навукох свој ранац на главу и тако се збисмо једни уз друге ћутећи, док су мисли ишле далеко од нас. Уједном пуче шрапнел, један па други. Погинуше двојица међу нама. Војници се отпочеше извлачити и један по један одлажаху да сами нађу згодан заклон. Ништа не помогоше наредбе. Ни да се окрену. А старији, командир и наредници, опет у близини, али заклонитији, ћуте и не говоре ништа. Био сам заспао

[2] Кафе правне школе.
[3] Пустите, пустите, госпон Турчине.

и кад се пробудих поред мене само она два мртва друга. Устадох и прићох гомилици војника што се беху збили под брегом.
- А ти си жив, поднаредниче - рекоше ми. А ми, Богами, рекосмо да си погинуо.
Ухватише поподне два три војника из III прекобројног пука. Напустили положај па прешли иза линије нашег пука. Командир нареди да их спроведем у њихову јединицу. Пођох са још два војника. Пролазећи кроз неки шумарак изгубих моје војнике, али не и бегунце. Пратим их и они, иако наоружани, иду преда мном. Кад ми на чистину, а неко ме гађа из пушке, право оштро, из шуме поред које идемо. И то гађа мене, а не оне које спроводим. Викнем онима трчећи корак и тако дођемо до штаба једног њиховог батаљона, предам их и вратим се натраг.
Небо ниско. Магла ту и тамо наиђе у праменовима и још тромије одлази. Напред слабо пушкарање. Позади нам поставише једну нашу брдску батерију. Она отпоче дејство. Мило војницима. Чак би се рекло да се понос појављује и као нека свест. Али пред вече потоварише топове и одоше.
- Куд их носите, кад ће их Шваба и иначе наћи? Не мучи стоку. Баци их одмах у јаругу! - говоре моји војници. И ја сад ћутим. Шта да кажем што би помогло? Ко сам ја да би ме ови људи чули и послушали?
И тако још једна ноћ, а сутрадан по подне чусмо лепо како свирају јуриш аустријске трупе баш са положаја са којих ми одступисмо 13. новембра. Опалише по неколико зрна неки наши топови што су дотле ћутали иза села Бранетића и њихови пуцњи одјекнуше заиста некако свечаније по гудурама качерским. Али убрзо се виде да попушта и III прекобројни пук. Тада наш командир изиђе из земунице у којој је дотле седео и повика нам да чета пође напред и да избије на гребен позади којега смо дотле били. Рече: да је чета у заштитници. Тек када се сви извуку моћи ћемо се повлачити. По свој прилици не пре мрака. Избисмо на предњу ивицу, где на ивици, испод шумарка, нађосмо готове ровове.
Командир ми рече: „Ти ћеш, поднаредниче, кад непријатељ избије на супротну косу, командовати плотунску ватру. Ако то не буде довољно, прећи ћеш на брзу. Ја ћу бити одмах до тебе у земуници”. И заиста сиђе тамо, непуних двадесетак метара од мене.
Стојим наслоњен на ивици шумарка. Војници у рововима испред мене. Стојим уморан, убијен, очајан. Не жури ми се. Зар је ово војска? Зар се с тим бранити? У тај мах непријатељ изби на супротну косу.
- Намешта митраљез, повикаше војници.
Командовах оштро и из свег гласа плотунску ватру на 800 метара. Нанишаних и сам. Али не командујем „пали”. Чекам. Још Толстој говори у мени. Чекам да они почну.
Мислим: „Бог велики зна шта је право. - Он нека пресуди. Ето, нека ја погинем пре но што будем опалио”. И чекам.
Војници се нервозно окрећу што не пада команда. А ја им довикујем: само добро нишани и гледај преда се. Док отпоче непријатељски митраљез да шара.
И кад ми прво лишће окресано од шумарка поче да пада по рамену ја командовах: „Пали” и сам опалих, да одмах за тим дође команда „нишани” и опет „пали”.
И тако неколико пута, а војници одједном:
- Лези, поднаредниче!
- Марш, раздерах се, и гледај преда се!
И поново команда. Али неко викну командира и овај дође до мене и рече: „Лези поднаредниче!”
Спустих пушку к нози, стадох мирно и рекох му: „Само ме пустите, господине капетане, не бојте се. Митраљез нас гађа, али никако да нам нанесе штете”.
Док одједном нека гужва код њих, митраљез престаде да гађа и затим видесмо како се повукоше позади.

- Чета ће одступити. Твоја десетина има прва да одступи, - рече командир.
- Разумем, одговорих лако и весело као да ми је неки тешки терет спао. Тмурно вече силазило је са Сувобора и Рајца, али мени је свануло.
Пођосмо. Проведох десетину поред командира и поздравих га, стрчасмо у јаругу, а затим се испесмо поред старе, простране домаћинске куће. Војници одмах провалише подрум и навалише на велику бурад с ракијом. Уђох унутра. Мрак. Повиках: „Напоље.” А они као мала деца изиђоше без иједног протеста и гунђања. Затворих славине и изиђох. Кад тамо један војник моли ме да наточе један бакрач ракије и да се увече мало послуже. Одобрих му али с тим да не смеју пити док не стигнемо до места где ћемо провести ноћ. И тако пођемо. Док одједном, у мраку, руку ми нађе друга рука. Окретох очима за њом и с чуђењем опазих да је то рука социјалисте Гојковића, што ми је, прва три дана, душу јео својим заједањима. Не рекох му ништа, а он прошапута: „Опрости, поднаредниче! Човек си.”
Нисам овако опширно испричао овај за мене важан догађај у животу, двоструко важан, ни због чега другога, већ да покажем како је одмах у почетку моје војске, војска на мене деловала: да одбацим последње остатке Толстојевог схватања Хришћанства с једне и да схватим механизам како настаје ауторитет међу људима, како се људи могу водити с друге стране.

ИСКУСТВА У ВОЈСЦИ

И од тог дана остадох у војсци све до краја рата, до далеко иза окршаја, јер ме демобилисаше 17. јуна 1920. године кад већ ниједног резервисте није било ваљда у војсци. За све то време проведох у истом ваљевском пуку, као десетар, ађутант батаљона, водник митраљеског одељења, водник пешачког вода и вршилац дужности командира чете. Од 1919. до краја био сам одређен за командира жељезничке станице у Бакру (Шкрљево) поред редовних дужности. У исто време био сам обавештајни официр IV армијске области за спољну службу.
Мени војска није била тешка. Одиста сам све радио са вољом. И није истина да у војсци влада „глупа” дисциплина. Тако глупе потчињености ја сам видео у миру, у државној администрацији, у суду чак - свуда где човек није човек. Ја сам усред рата, у војсци, био слободан. Писао сам рапорте оштре, чак и заједљиве. Одбијао да извршим наређења. Парничио се и са претпостављеним. И изишао сам из рата са две казне: једна опомена команданта дивизије за омаловажавање вишег официра и један укор начелника саобраћајног одељења Врховне команде за употребу претећих израза у рапортима. Као ађутант самосталног батаљона коме су за пола сата погинула два команданта батаљона, писао сам релацију о раду батаљона за време Кајмакчаланске битке и најслободније давао мишљење о наређењима и раду виших команданата. И као обични резервни потпоручник узимао иницијативу у свима случајевима где је то било потребно, чак и у односу према другим државама и другим пријатељским војскама.
И тако, пред крај рата, доживео сам да ме испитује комисија од два генерала (француски и енглески) и једног америчког пуковника - по тужби италијанског корпуског команданта, Грационија, - и да се сами чланови комисије, од којих ми је француски генерал био претпостављени, сагласе потпуно са мојим схватањем. Видео сам у војсци глупости али ње има гдегод има глупих људи. А њих има, Богу хвала, по свима степенима јавне службе. Али нисам видео ни осетио ту „глупу дисциплину”. Односно кад бих је видео, ја бих употребио средства која ми сама војска даје, по потреби искористио и своје право на иницијативу и на извршење у духу стварне ситуације, и нико ме због тога у војсци није гледао попреко.

Провео сам одиста најлепше године свога живота, од 23. до 29. године, у војсци. И ништа не жалим.
Напротив, срећан сам што сам био у војсци. Није ми жао што нисам довршио још један факултет у Паризу. Мислим да сам највеће духовне сласти доживео баш у то време, у иначе мучном и тешком ратничком војничком животу. Не верујем да би више научио на ма ком факултету и у ма ком граду света, него што сам отворених очију и отворене душе успео да научим, да примим у себе међу пешацима на фронту и у војсци.
Много пута сам о томе мислио и питао се: кад би се од овога, што знам што је моје, морао нешто заборавити, а само један део сачувати, који бих део оставио, а који сачувао? Да ли онај научен у школама или онај у рату? Без устезања сам одговарао увек: оставио бих онај део у школама, сматрајући да бих тај део и после рата могао да научим, али онај научен у рату не бих имао где.
Војска и рат дали су ми чврстину коју ми живот пре тога није дао. Начинили су од мене човека не само чврсте воље у погледу на самог себе, већ и према другима. Научили су ме истини, да љубав често захтева од човека да буде непопустљив, па чак и немилосрдан према другима. Они су ми искуством начинили да схватим одиста божанску природу власти у људском друштву, божанску у смислу органском тесно везану за појам друштва.

ШТА ЈЕ ВЛАСТ?

У тој опасној животној школи видео сам да власт има мисију да човека нагна да иде линијом већег и опаснијег напора који он, по закону мртве природе, избегава, чак и кад се тиче његовог личног животног интереса. Тешко је људе у рату натерати да чак и ровове за свој сопствени заклон копају, а камо ли да се нешто више може постићи без власти, која мора дати и заповест и бдити над свима фазама њена извршења.
Кад су наши по заузећу Кајмакчалана, 26. септембра 1916. године (по старом су овде дати сви датуми) у намери да пробију линију Соко - Рововска коса - Браздаста коса - Будимирци - Црна Река, нападали на Бугаре, они су у том нападу били заустављени на линији, на одстојању од 100 до 200 метара пред непријатељем. Линија коју су посели од Трнавске до Браздасте косе била је тако истакнута према Соколу да је са северне стране Сокола једна противничка брдска батерија(вод) тукла позадину наших предњих линија бочно, анфинално. То нам је причињавало врло тешке губитке. Сваки војник је тада ископао, по сопственом нагону самоодржања, мали заклон за лежећи став, а број оних који су ископали за стојећи став није управо ни постојао. Саобраћајница између тих линија није било. И нико од војника није ни мислио на то. Ако би по дану имао да оде рањен, или ако је требало из ма којих разлога да се са свог места крене, чинио је то у четвороношким скоковима. О неком дотурању хране, муниције или воде по дану није могло бити говора, осим по цену излагања главе непријатељским стрелцима. Тако је погинуо и сам командант V пука, дивни војник и песник Војислав Чолаковић. Сваки војник зна од какве је користи за њега лично ров и саобраћајница. Али не помаже што зна. Остављен само том свом знању, он је остао при оном свом примитивном заклону, који је ретко коме и ноге заклањао.
Долазе једно за другим наређења о утврђивању. И тада видите: водник настојао толико колико он може да, са што мање ризика, свој задатак изврши: дао ископати дуж заклона пешачких, управо линију од рова у коме кад човек иде није заклоњен ни до колена, - колико да лежи ако га први метак већ није убио, или да пузећи може да се провуче. Командир је опет настојао да се једном таквом саобраћајницом

повеже од свог заклона до положаја чете. Водници и командири победили су утолико њихов отпор, колико најнепосреднија опасност тражи да победе. И онда стали. Ону даљу линију, великог отпора, већ људска лењост неће и не може да победи. Шта мари што сваког дана по неколико њих буде рањено и погине због тога. Сваки ту прави известан рачун вероватноће: сваког дана нека у пуку погине по 1 и нека по 1 буде тешко рањен, то је 2 на 2.500 бораца, то је мање од 1 на хиљаду. Неће ваљда мене, а овако ћу и ја да се мучим. Зато боље да се не мучим.

Да ја не знам да је заиста тако, ја бих мислио да је тај пример рђаво измишљен да докаже тврђење пишчево. Али овако, они који су са мном били на фронту знају, као и ја, да је човека лакше натерати да пође на јуриш по отвореном брисаном простору, на непријатеља који га чека у рововима, него натерати људе на побеђивање своје личне лености у њиховом рођеном, најважнијем животном интересу. Пажљиво посматрање и разумевање учинило је да схватим да је власт тесно везана с људским друштвом, органски, нераздвојно, управо, и да она има за задатак да људе, у интересу заједнице, па самим тим и у њиховом рођеном, нагна да чине напоре, излажу се мукама и опасностима ради извршења задатка који тај интерес захтева.

У примеру који сам напред истакао и који звучи свакако као парадокс, свакоме ко нема оно искуство из рата, које борци имају војска иде на јуриш радије,него што ће радити на утврђивању, зато што је овај први посао, ма како опасан био, напор кратак и за старешине и за војнике, док други, нарочито ако је терен тежак, представља дуговремени, стални напор.

И закључак о суштини и оправдању власти који сам донео у посматрању животне стварности на самом фронту, размишљањем и ранијим посматрањима у миру, морао сам пренети и на људско друштво у миру и тако доћи до уверења које сам напред истакао, о заиста божанском пореклу власти. Јер ако је по природи својој човек упућен на друштво, а друштво по природи својој везано за власт, онда је јасно, да је заиста власт природна појава, а за нас, дакле, што верујемо, божанског порекла.

На фронту ми дође до руку једна мала књижица „*L' Homme ljui vient*" (Човек који долази) „*Philosophie de l' Autoritй*" (Философија власти) од Жоржа Валоа. Мало књига у животу прочитао сам два пута, а ову сам књигу два пута прочитао, И с каквим уживањем. Ту нађох истоветне закључке до којих сам посматрањем живота у војсци, на фронту, и сам дошао.

Али даља моја посматрања доведоше ме до закључка да је једно правна власт, а друго фактичка. Најбоље и најлепше је кад се обе нађу у истог човека. Али врло често није тако.

А у војсци, и у рату се то нарочито лепо види. Као данас се сећам.

2. септембра 1916. био је штаб батаљона код Куферастог камена, на окомку Кочобеја, ту су две чете у резерви а на положају дивизион пуковника Туцовића, а он с нама. Испред нас две чете. Капетан Маџаревић и потпоручник Б. Јевтић на своју руку хтели су да освоје Кочобеј, по магли. Овамо у штабу нико није знао о њиховој намери. Пошли по магли и дошли до бугарских жица. Ту се одједном дигла магла. Непријатељ их открио и отпочео убиствену ватру. За кратко време 70 мртвих и рањених. Остали одступили и дошли к нама. Усплахирени, задихани. И ми с њима. А испред нас из магле, која је опет пала, запомагање и дозивање оних који су тамо остали. И сви седе као скамењени: два пуковника, неколико капетана, девет водних официра, много наредника, сви без речи.

Док се тек јави поднаредник Тома Марковић: „Има ли ко да пође са мном да извлачимо оне што запомажу и мртве."

Опет тајац. Сви ћуте.

Тада Тома опсова нешто и рече: „Е моја десетина мора! Двојица с пушком и бомбама да идемо до жице да чувамо, а остали са носилима да износе!” Диже се за њим његова десетина без речи. Разуме се, било је после и других наређења. И све је извршено и сви су извучени.
Али прво је улогу стварне власти узео на себе поднаредник Тома Марковић, док у првом тренутку они који су правно власт требали да узму нису се сетили или је пак потиштеност била толико велика да нису могли извршити своју праву дужност власти.
Видео сам тако, за шест година, врло много примера да они што власт треба да врше нису на висини свог задатка и тада или нико не врши оно што је требало да врши онај коме прво принадлежи, или пак ту власт, на своју иницијативу, узима и врши неко ко је испод надлежног. У првом случају за јединицу у којој нико не врши власт, мора, према тренутку, наступити већа или мања штета, или што је исто, не постиже се велика или мања корист, која се могла постићи. У другом случају та штета или та пропуштена корист се накнађује потпуно или делимично.

ЛИЧНОСТ НОСИЛАЦ ВЛАСТИ

Отуда је питање личности која власт врши - питање прворазредно.
А у питању личности човека који врши власт видео сам, игра далеко мању улогу његова спрема од његовог карактера.
У 1914. и 1915. години имао сам команданта пука човека о чијој спреми ми нисмо ни стигли никад да мислимо. Сад кад ствари посматрам уназад, налазим да би у једној бици боље урадио ово, а у другој оно, него што је чинио. Али његова честитост и преданост у вршењу свог задатка, његово војничко држање, у најкритичнијим тренуцима, чинили су да је он пуком заиста владао. Кад смо дошли до Подгорице 1. XII 1915. да је пуковник Стеван Милетић добио наређење да поведе V пук натраг ка црногорској граници, наш пук би пошао као један човек, иако изгладнео, без муниције, без обуће и без одела.
Знао сам, напротив, другог једног команданта из наше дивизије, човека изванредне спреме, и опште и стручне, - човека који је свршио једну од најбољих војних школа на страни, али у његовој личности огледало се нешто ситничаво с једне и бојажљиво с друге стране. И његово командовање пуком остало је без икаквих резултата достојних запажања, - изузев што и данас постоје стотину анегдота како је командант хватао коморџије у небризи са трошењем ексера и поткова за пописану магарад и како је у време затишја, пошто би се разговарао с официром, који је, кад би стигао у своју чету, већ тамо затицао изјашњење у петнаест тачака, каквог је коња и каквом брзином јашио.
Из многобројних примера које сам имао пред очима, утврдио сам да се власт врши лакше и стварније уколико је карактер носиоца власти пунији јунаштвом и честитошћу. И доиста немогуће задатке могао је својом влашћу извршити онај старешина који је могао, у датом тренутку, развити из своје личности што више јунаштва и честитости. Ова друга особина строго узевши и није за тренутак потребна, довољно би било да старешина и само јунаштво покаже, па да власт заповедања буде извршена. Честитост је потребна да се његовим речима и гестовима верује.
Два примера ће бити довољно да то објаснимо.
28. новембра 1916. године наш батаљон буде смењен с Рововске косе и упућен позади Браздасте косе, да помогне нападе нашег 3. батаљона, који је ову косу био освојио, па је, ноћним непријатељским противнападом, положај изгубио. Задатак нашег батаљона био је да наступи позади 3. батаљона. Неуспех тога дана долазио је отуда што наш батаљон није био у првом борбеном реду, десно од Добровољач-

ког одреда, већ само у другом борбеном реду. Мој тадашњи командант потпуковник Љуба Недељковић, пред сам почетак напада, нареди да се сви командири и водници скупе на једној пољаници позади положаја који ће се нападати. Кад се скупише, он је био са својим фотографским апаратом на једној стени, одакле је фотографисао предње положаје. Видевши да су официри и водни наредници скупљени, он скочи са стене да претрчи неке брисане просторе, али у тај мах непријатељ поче бризантним зрнима да туче место где је он наредио скуп, као и размак који је он имао да претрчи. Он се смејући се, затрча, и упаде међу нас. Ми стадосмо мирно. И он још задихам издаде заповест за напад, додајући: „Моје је место између првог и другог борбеног реда (батаљон се кретао у шахматном поретку са две чете у првом, а две у другом реду). Капетане Ћирићу (који је тек што беше дошао прездравио од ране) немојте примати чету. Бићете са мном. Кад погинем, да примите батаљон!" Оно, „кад погинем" проструја кроз све официре и воднике. Нема „ако погинем", већ „кад погинем". А веровало се да то није празна реч већ истина.

Био сам уверен да је наш батаљон био напред да би тога дана Браздаста коса пала у наше руке или бисмо ми заиста били искрвављени. Таква је била сила команде мог команданта и вера у његову реч. Овако цео наш елан заустављен је од млитавог 3. батаљона, услед чега и сам напад беше заустављен и све жртве тога дана (добровољачког одреда и нашег пука), а и сам командант пука буде тешко рањен, беху узалудне. У овом случају напомињем да командант није био крив. Многи су га сматрали „лудим на своју руку". Али видели су јунаштво и честитост и отуда му није било тешко да покрене батаљон за извршење задатка.

Познавао сам једног, тада нижег официра, патолошког типа иначе, који на својој души има много душа, бруталног, осионог, алкохоличара. Он је био у стању да пред напад буде врло речит и да покаже и гестове који личе на јунаштво. Међутим, своју чету није никада могао повести, јер је сваки војник знао добро командира и његово кукавиштво, па су на његове речи и гестове гледали с подсмехом. Те његове речи и гестови били су истина довољни да донесу Карађорђеву звезду, јер су га претпостављени ценили по речима, гестовима и извештајима, али су његови војници знали каква је стварност. Убеђен сам да је тај човек остао дуже да би га у каквој борби неко од његових војника убио, јер такви редовно страдају на тај начин. Осионим старешинама, иначе прљавим и кукавицама, у ствари, нађе се по неко од рђавих војника који им дође главе. Иначе је, заиста, изванредно ретко, да не кажем немогуће, да се на јунака, а иначе честита човека, нађе војник његов, ма какав био, који би руку, ма и из мрака и невиђен, могао подићи.

Случај команданта XVII пеш. пука, пуковника Стојшића, особито је карактеристичан. Он је као командант Плавског одреда ставио под преки војни суд 24 војника и сва 24 стрељао, све у року од једног сата и то на тај начин, што је извео пук у строј, командовао по батаљонима пушке у купе, а за тим да се батаљони одвоје од оружја и скупе у кару, па затим, извадивши свој сат, оставио десет минута да му се одмах одају подстрекачи који наговарају војнике да напуштају заставу војничку и предају се непријатељу, наилазећи на погодно тло, пошто је Србија била изгубљена. Када то није добио, наредио је сврставање у врсту, па затим почео да броји лично и сваког десетог одвајао, и тек потом је успео да му се подстрекачи из средине пука избаце. Сасвим је сигурно да ту о некој правди не може бити речи. Врло је вероватно, да је међу стрељаним било и невиних, али свакако не толико кривих војника. Отуда је сигурно да је пуковник Стојшић у својој командантској ревности много претерао, иако се после тога из његова пука нико није више предао и XVII пук зато довео на Крф највећи број пушака од свих пешадијских пукова који су се повлачили преко своје или поред своје територије. Али је пуковник Стојшић иначе био велики јунак и честит човек, па се нико не нађе да њему,

ни као команданту XVII пука, за сво време командовања, ни као команданту II бригаде Дринске дивизије у чијем је саставу био XVII пук, какву год пакост учини. А пуковник Стојшић био је храбар човек који је и дању и ноћу био међу војницима. Али ма како да је његов гест био груб, претеран и неправичан, сви су знали да пуковник Стојшић то чини у очајању што му је пук почео да улази у расуло, па да би тако задржао војнике да остану на тешком путу војничке дужности. А данас кад човек наиђе на територију старе Дринске дивизије може бити сигуран да ће тешко наћи војника који ће рђаву реч рећи о пуковнику Алекси Стојшићу. Али, интересантна ствар, кад се буде о њему говорило о свему ће стари војник говорити, само ретко који ће хтети да говори о оном стрељању у Плаву, и ако неко почне говорити, војник ће се задржати на изношењу чињеница, не дајући о самом чину свој суд. Тако наш сељак. Осећа он да вршење власти, у рату нарочито, може да учини да носилац власти и грубо погреши али кад је то јунак и мученик, као што је то пуковник Стојшић, сељак - војник и борац - мисли да нема права да он суди о неправди почињеној у јуначком вршењу власти.
Из ових примера види се да овде нарочито говорим о случајевима вршења власти у циљу утврђивања колико јунаштво и честитост помажу њеном извршењу, т.ј. да су јунаштво и честитост стварно везани за лако и стварно вршење власти. Видео сам, разуме се, и далеко већа лична јунаштва него ово неколико примера, али мени није био циљ да износим такве примере, ма да сам очајан што ме живот који водим спречава у извршењу позива који осећам и дужности коју имам, већ само оне помоћу којих ћу расветлити однос власти према карактерним особинама оног који је носи.

УПОТРЕБА ВЛАСТИ

Рекао сам да је при овоме питање спреме мање важно од карактера носиоца власти. Рекао сам мање важно, а нисам рекао излишно, или чак и штетно. Разуме се да ако је старешина не само јунак и честит, већ је осим тога и спреман, онда је то утолико добро што ће власт употребити с већим знањем или вештином.
Али немање довољне спреме ће се надокнадити. Не може се накнадити недостатак јунаштва и честитости. Знање и вештину у сваком конкретном случају моћи ће старешина да накнади и саветовањем са својим доглавницима, саслушавањем њихових примедаба, допуштањем и њихове иницијативе.
Стотину пута сам имао прилике да видим у борби да потчињени промене, на своју руку, извршење примљене заповести, нашавши да ситуација не одговара, или да уопште није била погодна. Видео сам много пута да потчињени чак и одбија извршење. Али нисам видео да је потчињени због тога одговарао, ако је то било умесно. Сваки старешина, а нарочито јунак и честит човек, не само да не потрже на одговор потчињеног што је променио наређење, већ му је чак и благодаран, ако је на тај начин избегнута штета и добијена корист.
Али издавање једне заповести у борби није тако једноставно. Ваља знати да кад старешина изда заповест, потчињени могу да чине примедбе. Нисам никад видео ни једног старешину који би спречио изношење тих примедби. И то је тачно, не само кад командант пука издаје наређења командантима батаљона, ови командирима чета, ови водницима, а ови десетинама, већ чак и код ових последњих. И тако постоји један организам у војсци, који реагира у границама органске слободе, у циљу поправке евентуалних погрешака. Отуда су грешке од неспреме старешина у нас у рату биле далеко мање, него оне које су долазиле услед немања карактера.
Много већа опасност постоји код погрешака стратегијског карактера. Ту стратегијску мисао командантову, која је малом броју људи позната, ако је погрешна,

односно срачуната на погрешним претпоставкама, мањи број људи може да поправља. Али код људи којима су стратегијски задаци поверени, већ не може да се ради о неспреми, већ о недостатку карактера или о узроцима који су умањили снагу карактера.
У том погледу је карактеристичан случај војводе Путника крајем октобра 1914. при евакуацији Ваљева.
Ту се види да је пок. војвода, чијој се спреми нема шта приговорити, био под депресијом свакако старости, болести и рђавих гласова с фронта и то је утицало да све оно, што је он иначе знао боље него ико, иде у други ред и да он дође на мисао најгору за једног војсковођу, те да земља треба да капитулира. Али и ту се овој депресији у карактеру војводином нашло лека што су супротно од њега деловали тадањи Престолонаследник и Регент Александар у својој улози Врховног команданта и генијални војник генерал Живојин Мишић и тадашњи председник владе Никола Пашић, разуме се да би ситуација била далеко тежа да је ма које од ових лица стало на гледиште војводино. Па иако није прихваћено његово гледиште, из ситуације наше војске на дан 13. септембра 1914. године (одн. 26. IX у издању Главног генералштаба), светла војничка интелигенција тадашњег команданта И армије, видевши већ контуре Колубарске битке, наредила је повлачење своје армије на положаје села Таково, положај Липе, село Шилопај, у намери да своје трупе извуче из непосредног додира са непријатељем, мало их одмори, а затим, кад непријатељ силази са испресецаног планинског масива, крене у напад са циљем освајања планинске греде Маљен-Сувобор-Рајац, да би непријатеља одбацио ка Ваљеву. Али ту мисао не може да прихвати војвода, убеђен да о некој офанзиви не може бити речи, па кад напослетку, после драстичног упорства генерала Мишића, повлачење И армије и прима, онда то чини против воље и сам наређује офанзиву II и III армије и Обреновачком одреду и то такву, да би, да је до ње дошло, може бити, и ситуација и I армије за офанзиву била онемогућена.

СТАРЕШИНСТВО И ЧЕСТИТОСТ

Нема људи који би сматрали да се може бити добар старешина а да се буде кукавица, али зато ће већ бити доста таквих који ће сматрати да честитост није баш тако много потребна.
Изнео сам напред један пример, али ће се томе примеру замерити, па ће се рећи да тај пример показује једног старешину који је стварно кукавица, а само се прси, има речи и гестове јунака и да није могао имати успеха код своје чете.
Да би ослабио ову примедбу морам тражити друге примере. Нажалост, наћи их не могу и поред огромне галерије типова на које сам током своје војске наилазио. Али кад би се запитао откуда то, видео би да је томе разлог углавном тај што јунак обично не може бити прљав човек. Прва особина јунака је способност да се жртвује за другог или за више ствари (чојство). Та особина показује већ умањено или бар оплемењено самољубље. Како је узрок свих прљавих непоштених послова у самољубљу, то је јасно да човек са умањеним самољубљем тешко да може пасти у ред оних који своја недела чине из самољубља.
Тако сам дошао до сазнања да је власт везана за јунаштво и честитост - и то не само у војсци, у рату, већ и у мирном, обичном животу народа. На јакој светлости ратног искуства, (ја сам мислио о примерима из свог личног искуства) а више и из историје општенародне, и ту сам дошао до горњег закључка.
Разуме се, да може командант пука бити и кукавица, па то и остати, - а његов пук, ношен општим догађајима, а можда и врлинама потчињених, чак и отклањати штете које кукавиштво командантово наноси пуку. Као што може под извесним

условима на истакнутим местима, у време мира, да се нађу људи нејуначких и непоштених особина, па да земља зато не пропадне. И кад говоримо о горњем закључку свом, утврђујемо, да сам закон природе власти истиче захтев који, ако је испуњен, власт даје резултате повољне по њену мисију у пуноћи а ако није испуњен, он доводи мисију власти у питање. Ово што сам рекао личи као да сам рекао: човек има две руке и две ноге. А неко ми примети да он зна и човека који се родио са једном руком или једном ногом. Да, може да буде и људи с таквим недостацима. И они могу живети и радити. Само ја овде не говорим о изузетним случајевима, већ говорим о томе што је по природи везано за власт и што власти, кад је испуњено, даје пуноћу, а шта је опет умањује.
Да завршим овај део истицањем да сам видео да су се многи људи трудили у рату да буду на висини свог старешинског задатка у том смислу што су се трудили да развију у себи особине које већ природа власти од њих захтева.
Верујем да је врло мали број људи без труда, од првог тренутка, био одмах јунак. Напротив, уверен сам да је на многе људе, свесне да не могу друкчије одговарати части која им је додељена, утицала власт да се труде сваког часа, да јуначки не само подносе ратне опасности, већ да чак и догађајима у рату управљају.
Али то потврђује, на други начин, оно што се напред истакло као искуство. Јер, с обзиром да људи, по закону своје телесне природе, више воле да иду линијом мањег отпора, а овде, напротив, иду линијом већег отпора, мора да постоји неки јак разлог који их је на то нагнао, - а тај разлог није ништа друго до уверење да друкчије неће моћи одговорити старешинском позиву и терету власти које су се примили.

ЦЕЛОСТ ЛИЧНОСТИ

Треће искуство које ми је рат донео јесте, да исто онако, као што је ствар изванредно велика умети и моћи водити људе у тако опасним ситуацијама као што је рат, - и то се не може постићи без јунаштва команде, - исто тако је сваки човек, у коме целост личности није спроведена, као војска разбијена.
Сваки човек је морао доћи до сазнања да се у њему јављају као делови разне личности, које с времена на време мисле, желе, раде, кроз њега.
Зар је једном сваки човек, који је пажљиво посматрао свој унутрашњи живот, приметио у себи појаве овакве или сличне?
Не улазећи у разматрање одакле је то (да ли заиста као што мисли један француски многоструки и талентовани писац да су то делови личности, чији смо наследници по крви) - сигурно је да човек мора туда учини реда, да створи своју моралну личност, да задржи у њој оне психолошке појаве које јој одговарају, односно јачају њену снагу, а одбаци оне које јој смањују снагу. Откуда ми је баш у рату то дошло? Отуда што сам у рату не само себе држао под нарочитим надзором већ и због тога што је атмосфера сталне опасности, напора и мука и сама погодна за овај духовни рад.
И тако сам испитујући своју духовну личност, нашао да је потребно учинити у њој многа чишћења и дотеривања, да би она добила пуноћу и целину. Био сам, то сам већ рекао, раскрстио с толстојевштином. Али ипак је заостало нешто у мојој души од ње. Нисам још пришао цркви потпуно. Веровао сам сад у све истине верске, али питање мог унутрашњег живота сматрао сам да није потребно да буде изношено пред свештеника и Цркву. Бог, мислио сам, види и зна и иначе све. И тако нисам постио, нисам се исповедао, а још мање причешћивао. Гледао сам на то очима једног протестанта, иако сам већ вером својом пришао цркви.

Читајући на фронту *Introduction de la vie dévote*" (Увод у побожан живот) од Св. Франсоа Салског ја сам прешао и ту станицу, те се припремим и исповедим и причестим на Бадњи дан 1917. г. у цркви села Будимираца на самом фронту. Нити могу, нити хоћу, а нити смем овде износити огроман свој духовни доживљај од тога дана. Нисам у формирању своје личности смео ни могао прећутати ово своје искуство, којим ми је вера потврђена, и којим изванредним средством одржавам, колико је то човеку могуће, целину своје иначе слабе и крте личности.
Јер и ако изгледају чисте просторије у којима станујемо, само кад покушате да их почистите ви ћете видети колико је по угловима и пукотинама било прљавштине. Шта је пак тамо где људи иначе не полажу на чистоћу, где се редовно не паје и не чисти, не брише и не пере.
Знам да ће многи ту наћи доказа о мојој слабости. Али ја то и не кријем. Ја сам, остављен самом себи, без Божје заштите и помоћи заиста слаб човек. И разлика између мене и оних који се мојој слабости подсмевају у томе је, што ја своју знам, па се помажем, лечим и јачам, - а они своју не познају, већ играју улоге јаке личности, а сами су као људи преслаби.
Далеко сам од тога да сматрам, да сам и данас успео да достигнем ону снагу осећаја, разума и воље у својој чиности каква би требало да је и да јој дам ону целину и чистоту коју би требало да има. Без икакве лажне скромности морам рећи да сам и сувише свестан свих њених недостатака. Али уверен сам с друге стране да нисам изградњу њену ослонио на науци Христовој, осим труда и љубави према Његовој личности, да нисам пришао цркви Његовој и трудио се да живим у духовној дисциплини, да бих био у тој мери пун недостатака да о неком јединству и целини личности не би могло бити ни речи.

ЉУДСКО ДРУШТВО И СРЕЋА

Четврто искуство које ми је рат дао јесте сазнање да људско друштво не може очекивати ни од једног свог уређења неко стање блажене среће, мира и радости, с обзиром да сами људи у огромном свом броју остају растрзани страстима, немиром, грехом. И то не само у друштву националном, већ и интернационалном.
Човечија природа има у себи жудњу дубоку за тим и таквим поретком, али такав поредак није могућан у друштву људском.
Све се дешава као да људи имају слику једног друштва за којим жуде, а начин да до њега дођу није им дат. У ствари, дат им је, али зато треба да људи појединачно победе много шта у себи, пронађу равнотежу коју немају, - па тек потом би се могло очекивати такво друштво национално и интернационално. Данас друштво, чији су чланови у тој мери подложни немиру, не може очекивати да постигне мир. Зар би могла мирно пловити лађа на којој су цела посада и сви путници обузети неким грозничавим трчањем час на једну и час на другу страну.
Зато сам се баш у време доношења Вилсонових четрнаест тачака и пројекта о Друштву народа и декларације о укидању тајне дипломације и о вечитом миру, чудио да има државника који озбиљно и искрено говоре, а још мање и мисле овако. У то време сам још сматрао да се бар треба дивити племенитој доброј намери. Данас мислим да се добра намера, лишена сваке стварне подлоге правих добрих намера, мора најжучније сузбити, пошто на рачун таквог предузећа, заводите оне који су се дали повући и поверовати.
Посматрао сам живот на фронту. Бољи људи се тешко могу наћи заједно у толиком броју. После албанског повлачења остало је заиста у војсци оно што је имало нарочиту свест о дужности према земљи. То нарочито подвлачим, јер сам слушао по који пут да се, од стране оних који нису били на Солунском фронту, каже и

друкчије. Разуме се, процеди по неко кроз зубе, као у шали: „Можда да су били јунаци, они не би ни бежали, већ би остали”.
А ја одговарам, да је преко Албаније прешао и на Солунски фронт дошао заиста најбољи могући одбир, јер је бирала Албанска Голгота прво, а после се забушант и кукавица мучио на сваки начин да се домогне Италије, Француске, Швајцарске, или да остане на Крфу, или на послетку бар да остане у Солуну.
Фронт је био у планинама. На фронту Дринске дивизије нигде насеља. Код српске војске иначе, за време операција влада највећа могућа чедност, која долази од народног веровања да човек који није чедан, који иде са женама, мора платити главом. На фронту наше дивизије је то било потенцирано потпуним одсуством сваког насеља. Запазили смо да људима то уздржавање није не само шкодило, већ их чинило уравнотеженијим и ведријим.
Људи су били добро храњени, па релативно добро (а с обзиром на здрав планински зрак) и здраво смештени, затим врло добро одевени и обувени.
У већини је на фронту владало затишје, т.ј. ретко је долазило до боја, изузевши редовног слабог пушкарања и по мало артиљеријске и митраљеске ватре. Ако је већи број људи за читаве две године био више у приликама да буде у међусобном миру, то је било овде; па ипак, чак у таквим повољним приликама, долазило је до потреса. У једној чети 3. батаљона зато што је командир наредио да се један војник који је нешто скривио, стави у затвор, пала је команда од некуда: К’оружју! - и за часак је цела чета била к’оружју и појавила се с оружјем у руци према командиру, иначе исправном човеку и старешини. У нашој 2. чети на сам Божић 1916. у јутру, на најопаснијем месту према непријатељу, на самој објавници, на непуних 50 метара од непријатеља, стражар убије другог стражара свог друга, зато што га је овај чвркнуо три четири пута по озеблом уву. Случајева блажих и лакших било је у свима батаљонима дивизије, а нарочито у четама добровољаца из Америке.
Свакодневно посматрање тог нашег живота, под иначе тако повољним приликама за миран међусобни живот, учинило је да дође до оног искуства. Сад додајте да људи у обичном животу имају породице, да имају материјалистичке жеље, партије, страсти, да нису тако пробрани, па ћете онда морати доћи до закључка до којега сам и сам морао доћи.
Отуда се појављује потреба за одржавање међусобног мира, и то утолико јаче морају утицати власти, уколико је мир чешће и јаче угрожен.
Али из овог искуства никако не треба закључити да сам тиме сматрао да је узалудан сваки труд око уређења друштва. Напротив. Баш из тог сам закључио да се најбоље могуће уређење може добити по цену великог труда и борбе, и стално у труду и борби одржавати. Ово моје искуство било је потребно само зато да ме склони од разних утицаја друштвено-политичких комбинација, које су скројене без обзира на људску друштвену и психолошку стварност.
Сам, у то време, нисам мислио да се посветим друштвено-политичкој борби. Био сам добар војник, а кад се рат свршио, мишљах, док оженим млађег брата, па ћу у манастир, а потом ћу да се борим као прост Христов војник за морални и верски препород народни, знајући из личног искуства, колико је то преко потребно. Али зато сам свом душом желео своме народу оно државно уређење, које су његова храброст и мучеништво заслужили, уређење, које ће бити у стању да га води и управља народном и друштвеном судбином.
Никад нећу заборавити један претопли јунски дан 1918. Говорило се увелико о нашој офанзиви. На мом одсеку, између наших и бугарских ровова, била је пространа јаруга ретко пошумљена. На ивици њеној имао сам две објавнице. Бојао сам се изненађења, ако непријатељ има у овој јарузи своје одељење, јер је по ноћи лако спуштање са његових стрмих, ситним камењем посутих, коса, - а и у случају потребе да ми наступимо хтео сам да јаруга буде у нашој власти. Отуда се решим да

рано у зору, са једним војником, сићем у ову, великим дрветима ретко пошумљену јаругу и осмотрим изблиза непријатељске положаје (тач. 3. и 5. и веза с Рововском косом). - Са мном у зору пође мој наредник, сад пок. Чедомир Лазаревић из Мионице. Једва се видело кад смо се са наше објавнице спустили. Јаруга пространа, омеђавају је непријатељски и наши положаји, с том разликом да непријатељ гледа дно јаруге, а наши га не виде. Кад је свануло, ми онда тек видимо да се не смемо кретати, већ да можемо да нађемо само какву добру букву и у њеном хладу, да проведемо дан, па тек вече кад се отпочне спуштати да пођемо јарузи. Повучемо се тада под такву стару букву. На 200 м. изнад нас стрше непријатељски положаји. Где год да се кренемо туку нас у главу. Једини нам је спас хладовина, јер нас у сенци видети не могу. А сенка уска и није густа, већ ту и тамо провирује сунце. Ми нађемо најбољу сенку и седнемо тако - гледамо преда се. Осматрамо. Ћутимо. Док чух мог наредника, он заспа. Целу ноћ нисмо спавали и сад га сан савладао. Спава се и мени, али сад шта да радим. Пустим га нека спава мало, а ја ћу за то време стражарити, па после њега да пробудим, а ја мало да спавам. Тишина дубока. Само птице мале и веселе ћућоре и прелећу с гране на грану. Једно јато полете право на нашу букву и већ додирује гране, па кад нас опазише, оне са уплашеним ћурликањем побегну. „Е сад да сам код Бугара, знао бих да са овом буком није све у реду” - помислим. По нека пушка опали лево и десно од нас. Моји војници ћуте. У даљини код Италијана, на коти 1050 затутњаше топови. После се прекиде све и опет ућута. Сунце се уздиже снажно и подмлађено. Небо скоро без облака. Око нас трава сочна, зелена, бујна. Из дрвећа бујни листари избили, окићени скоро зеленим лишћем. Гледам мог наредника. Вршњаци смо скоро. Он раскопчао блузу и спава. Младост и снага. Пробудим га после два сата и кажем му да добро пази, и од непријатеља и од змија опасних, па легнем и заспим. Кад одједном нешто шушти у мојој близини не знам шта, али ме пробуди. Мој наредник спава и хрче. Спавали смо заједно. Сенка се измакла и нас обасјало врело сунце. Једва га пробудим. Опијен од сунца, он се довуче поред мене у хлад и поново заспа као заклан. Не вреди више спавати - и да нам се штогод не деси, реших се да останем будан. И тако сам седео и мислио.

Боже мој, ето мој друг и ја. Имамо по 27 година. А позади нас хиљада наших вршњака или мало старијих од нас. Ето нас вреба смрт. Као што сам стотину пута гледао како квочка пилиће своје кад наиђе грабљивица птица увлачи у сенку да јој не буду примећени, ето и нас у овој сенци, чувамо се од смрти. Ми овде бежимо у сенку да се заштитимо од ока бар, а они позади нас у земљу се закопали да се заштите од метака. И ми и они, да се заклонимо од смрти. Млади смо. Па ипак смо знали: јутрос, кад је требало овамо, сам сам пошао, није ми нико наредио. А да сам хтео и могао, пошли би сви моји војници овамо самном. С једне стране: жеља за животом, а с друге, вољно излагање опасности страшној и кад се запитам: од куда то? Онда добијем одговор: уверење да се само на тај начин може земља наша видети слободном и снажном. То нас гони да овако радимо.

А кад дотле дођох, онда ми мисли одоше саме да узлећу више земље наше поробљене, да јој сагледају контуре, тако добро познате духу. И тада се сећам закључка свога: ко зна колико ће још племенитих прегнућа бити у узлету прекинуто, колико младих живота положено, док отаџбина буде слободна. А толико их је већ хиљада пало, да је човеку доиста страшна и мисао о тим жртвама. Али кад то буде било једном, онда одиста не сме живе бити срамота од мртвих због уређења које су, у тако плаћеној земљи, добили. Знам да правде међу људима не може бити, док су људи, али дај да видим жудњу за правдом, па да се утешим. Знам исто тако да ни радости сталне међу људима, ни мира сталног не може бити, али дај да видим жудњу за радошћу и за миром, па да се утешим. Знам да су људска уређења и установе увек пуне недостатака, али дај да видим жудњу и труд за побољшањем,

па да се утешим. И сама та тежња и одговарајући труд биће одиста благословени од оних који су своје младе животе, као жртвени јагањци, принели на откуп слободе и величине Отаџбине.
Није ми тада ни падала на памет могућност, да ће уређење државе давати и животом њеним, и њеном судбином управљати, само двадесет година после рата, они људи који су, и ако вршњаци јунака, кукавичким својим срцем, били повучени далеко не од фронта, већ и од саме војне зоне на Крфу. Живели су у Паризу. Најмање ми је пак, падало тада на ум да ће ти и такви кукавни типови, само двадесет година после ових дана, сматрати да имају искључиво право на то, и да ће због тога имати смелости да гоне и свако јунаштво и сваку честитост који се буду усудили да им противуречe.
Али, иако сам тако мислио, понављам, нисам уопште мислио да ја будем међу људима који ће се борити за правилније и правичније друштво и државно уређење. Кад сад о томе мислим, долазим до уверења да сам у то време мислио како ће, заслугама, моралном атмосфером, створеном борбама и жртвама поднетим, некако то питање бити на најбољи могући начин решавано. Очигледно је то моје уверење тадашње било без основа, као што данашњица показује, али себе за тај посао, тада нисам ни спремао, већ за борца и јунака искључиво Христове Цркве, а с друге стране, пошто сам се годинама кретао у атмосфери борбе и нерава и видео све патње, и све болове, и сву крв проливену, веровао са да управо није ни могуће да буде друкчије него онако како сам мислио да мора да буде.
Додуше, још тада сам запазио, отишавши двапут у позадину (једном 1917. новембра месеца, упућен са дијагнозом катара у десном врху плућа, што се у болници солунској већ показа на срећу као нетачно, а други пут у самом јеку победе, септембра 1918. као рањеник са Овчег поља). То сам запамтио у Србији док смо били, да је једна атмосфера на самом фронту, а да је сасвим друга у позадини. Да у тој првој атмосфери и људи, мање храбри и мање честити, под неким утицајем, јачају у храбрости и честитости, - док у другој, трулеж, неваљалство, корупција, проституција, дефетизам, издајство, дезертерство стварају опасност и за храбре и чисте људе који су се тамо случајно нашли. А то је требало да им да на знање, да кад се рат буде свршио, она ће гомила из позадине тада да покуља, да постане офанзивна, и онда ће она, извршити оно што сам много доцње запазио и назвао кобном сменом. Они ће, што су за време рата имали само страх за своје животе, а и жељу да се што боље проведу и награде, док су други напред, мање здрави вршили своју тешку и опасну дужност, гурнути неодољиво напред, они ће избити у прве редове, они, кукавице и шићарџије, они ће сад судбином земље господарити, за коју не хтедоше ништа или што мање жртвовати.
То је требало да закључим. Али нисам. Толико је она атмосфера напред у мојим очима надмашала ону из позадине, да ми није ни на ум падало да ће, чим се рат буде свршио, улоге бити одмах промењене, - да је то управо нормално, ако носиоци јунаштва и честитости и за време мира не буду јуначки и честито бранили своју земљу, од насртаја кукавица и шићарџија.
Оба пута сам имао две реакције: једну гађења и презирања према кукавицама, који мојим језиком говоре, а имају душу подлу, похотљиву, кукавичку, гадну, - а другу, што пре побећи од такве средине и дохватити се високих планина македонских, жељан оног чистог ваздуха, оног дивног сунца, па чак и снежне буре, јер је то све било чисто и снажно, и оних дивних људи: редова, каплара, подофицира и официра с којима сам већ толико времена провео и судбину везао, и циљ исти имао, циљ светао и висок, који нам је љубав према рођеној груди и свест о историјској дужности једног поколења, пред очи поставила.

Исто искуство моје беше да је Промисао досудила нама огромну неку улогу. То сам први пут схватио у Албанији. Управо, и пре ње, још на граници Србије и Црне Горе. 22. новембра 1915. ми смо оставили Пећ и успели се уз планину на улаз у кланац, куда ћемо једним узаним путем, преко Жљеба ка Чакору и Андријевици. До подне се песмо стазама уз планину. Тада видех први пут, испод једне букве, поред неког извора, леш човека педесетих година, са капуљачом око главе, у новом оделу од сукна и новим опанцима на ногама. Умро. И сетих се да сам првог коња, у повлачењу, мртвог од напора видео већ код Митровице, првог вола на Косову, а гле рекох, човек је ипак јачи, и ако је бескрајно већи његов напор био, и мука и туга. И кад напослетку добијемо ред да уђемо у клисуру и пођосмо њом, а ту већ нова два леша, поред пута у јарку, као опомена онима што хитају ка излазу клисуре. Ноћ нас срете и ту на снегу, у некој четинарској шуми заноћисмо. С муком војници запалише ватре. Нема сувог ништа осим боровине што гори с димом и то некако тешко. Седимо сви поред ватре. Имамо сви хлеб. То је што добисмо јуче (четири хлеба и пола кила пексимета) до Подгорице, како рекоше а у ствари првих пола кила пексимета примисмо тек после 24 дана, полазећи из Подгорице за Скадар око језера. Мени из памети не излази како данас око подне улазимо у клисуру, па се окретох махинално и угледах сунцем обасјан Копаоник. Над нама је било тмурно, а он на сунцу. Да ли ћу га још који пут видети? мислим у себи. „Ко ли ће га од нас још видети?” и шетам очима око ватре, као да могу на то питање одговор наћи.

А наш командир, не онај капетан Иконић који ме је у чету примио, (погинуо је сиромах код Липа, 26. IX увече. Ударио га шрапнел у „бабину рупу”, једва нађоше од чега је погинуо, те без речи заспа), већ други, капетан Јанчић, недовршени студент права (погинуо јуначки, на редуту 13. IX 1916, - Бугари га искасапили и бацили низ јаругу, а преко њега његовог ордонанса) седи мало даље за једном ватром. Око њега неколико наредника. Замислио сам се у своје мисли, па и не обраћам пажњу на његов разговор, док моје мисли не проби и до моје свести не дође одломак једне реченице командирове „сепаратан мир”. Ја тада обратих пажњу и чух како командир вели: „Наши ће закључити сепаратан мир”. Не знам ни сам каква ме сила подиже од ватре, устадох, окретох се и рекох: „А, то не, г. капетане, то наши не могу, нити смеју учинити!” Сви се сада окретоше мени, а командир ће на то: „Ама добро! знам и ја да то не ваља, али шта да се ради? Видиш да смо постали изгнаници, изгубили смо земљу, сад идемо у маглу, ни сами не знамо где?”

Никад ваљда нисам био речитији као те вечери. Ишле су ми слике и упоређења тако као да сам их од некуд готове добијао.

- То не, господине капетане. Све смо изгубили, истина је. Ето, данас сам последњи пут видео Копаоник, сунцем обасјан, а ко зна да ли ћу га икада више видети. И баш сам о томе мислио, кад сам чуо ваше речи.

Али кад једном народу Провиђење да овако изузетно тешку улогу, онда мора бити да је томе народу додељена и изузетна величина. Кад смо се данас пели уз ову планину под теретом наших болова и туге, ја сам мислио на Христов успон под крстом, уз Голготу. Мора доћи васкрсење после таквог мучеништва. Мора доћи слава наша, ако додељено нам голготско страдање прихватимо свом душом и свим срцем.

Ви велите све је изгубљено! Данас већ немамо државне територије. Ноћас смо се грејали код Пећи на скупоценој ватри: од шарених домаћинских кола и точкова што попалисмо да их непријатељ не узме. Јутрос прогнасмо с пута у планину двадесет хиљада волова, што се белило као бели снег пред нама кад уз планину пођо-

смо, - само да пређемо у изгнанство. Све што је било наше остало је иза нас. Пред нама је туђина и неизвесност.
Па ипак, ја идем најпре, уверен да ћемо, све што је остало иза нас, наћи само ако идем напред, а не ако се будем вратио натраг. Вратимо ли се натраг наћи ћемо мир, и срам и пропаст. Продужимо ли напред, све ћемо, што смо изгубили, повратити, и више добити, колико данас ни сањати, у својој пропасти, не смемо.
Један француски краљ у бици буде заробљен. Изгубио је све. Али тада је јавио краљици: „Све је изгубљено, осим части!" Показало се да је тај краљ све потом повратио. То је био један од великих краљева Француске. И ми ћемо тако. Ми не можемо друкчије. Ми морамо тако. Натраг је пропаст. Напред, тамо где идемо, овако мучно и тешко, тамо је наше будуће ускрснуће, и слава и победа".
- У праву си, наредниче, рећи ће тада командир. Заиста бољег пута немамо од тога.
А ево још две сличице.
Четири пет дана после овога догађаја, пошао пук из Андријевице уз добар пут, на који ми Србијанци нисмо били навикли и тако прођосмо висок планински гребен, па се спустисмо у долину Таре. Суморан дан, а ми ћутљиви. Хране већ многима понестало. Седимо и мислимо шта се то збива с нама? На једном месту дадоше нам застанак. С једне стране пута брег стрм. Војници стадоше сви уз брег и ту поседаше. Неко понешто жваће. Неко пуши. Ретко се чује реч. Док с брега затутњи нешто. Учини нам се прво да стење тутњи, а после разабрасмо људске кораке. Два сеиза, са два свежња сена у рукама трче и падају. Свалише се задихани међу нас. Чудимо се од чега беже. Преко прса пребачене пушке. Кад ето ти више наших глава старог Црногорца, без једне ноге. Стаде на стотину метара више нас, па кад га кашаљ напусти, он повика у сав глас: „Ха, рђе и никоговићи! Зар у моје село да вас зло нанесе? Зар на моју сиротињу да насрнете? Видиш, шта вас је! Да сте били јунаци, седели би сте и чували своје огњиште, а не би лепу Србију упропастили, па сад и у овај наш крај ударили да опустошите и обрстите. Не било вас!" Па застаде и гледа нас. А ми, цео пук, ћути. Нико једне речи да му каже. Командант пука метнуо руке у свој чувени црни мекинтош, па се окренуо и гледа у правцу Таре, доле испод нас. Тишина као да две хиљаде људи ту доле на путу, не стоје, - и као да их одозго она јуначка прилика не обасу најгорим увредама. Глас старчев преко наших глава прелете и удари у другу обалу Таре, па се одби и врати поново. „Седели би сте и чували своје огњиште, а не би лијепу Србију упропастили па сад у овај наш крај ударили, да опустошите и обрстите: не било вас!" Ћути старац и гледа нас одозго. А ми ћутимо и гледамо преда се. Мислим у себи: „О дивна моја и јуначка браћо! Ето - почело наше изгнанство. И како то само дивно схватате! Та једина она два сеиза било је довољно да старца нагнају на ћутање. Али они су побегли испред њега једног, јер и он је у праву. И како је величанствен одговор оно ћутање на увреде којима нас старац обасу! То ћутање је највеће чојство које је мој пук учинио. Оно што одговори: „Шта да ти кажемо, старче, - па да нас разумеш? Не схваташ ти, јер не видиш, у овом твом кршу, велики ток историје који нас је одвојио од наших домова и нашег богатства. Наше заиста лепе и богате Србије, бацио нас овамо - и зато нема војске, која би ти још после увреде коју си јој небројећи бацио, опростила: изузев ове што јој, грдећи је, тако говориш. А кратко је време да ти сад и то објашњавамо. Да схваташ и разумеш, твоје чојство и јунаштво би се посрамило од речи које си нам као увреде бацио. Због два свежња сена! Нека, стари. Ни једне речи ти нећемо рећи, - ако си човек и јунак, као што изгледаш, више ће ти рећи". А старац стоји и гледа. Заћутао. Па онда се окрете и пође назад уз брдо. Гологлав. Али ни речи. А наш командант пука се окрете, пође напред и промрмља пролазећи: „Да, тако ти је то".

Пред очима ми је наше искрцавање у Валони, из италијанске лађе „Асириа”, на велику француску лађу „Ла ЛорУне”, то је било 23. јануара 1916. г.
Прошли смо давно Црну Гору и Албанију. Гладни смо се вукли и болесни од 4. децембра до 16. децембра у Црној Гори, а тог дана се кретосмо за Скадар, око језера. 19. децембра увече стигосмо пред Скадар, да и ту утврдимо да хране нема, већ само месо од болесних и изгладнелих наших волова. на Бадњи дан кренемо из Скадра. Ту је сад пут наше војске био обележен лешевима помрлих војника, да врхунац буде у Сан Ђовани ди Медуа. Одатле наш пук крете за Базар-Пијак и Драч, примајући у недељу дана толико брашна или пескимета, колико би било доста здравом нормалном човеку за један једини дан. А нема шта да се купи. Болест све опаснија. Срдобоља ли је, тифус или колера не знам, само знам да смо сви болесни. Вучемо се исцеђени и испивени, а гладни. На крају, 22. јануара, дође наређење да се укрцамо на лађе; XVII и V пук Дринске дивизије заједно као награду што су довели највећи број војника. После подне. Сунце сија као код нас у априлу. Ми смо у Драчу, у колони двојних редова. Испред нас XVII пук. И таман да почне укрцавање кад наиђоше аустријски авиони, три. Лете над Драчом и бацају бомбе. Команда: колона уз само сенку од кућа. Нико да није мрднуо. Бомбе падају, наш пук ћути у сенци. Млади и снажни италијански војници искрцавају брашно и преносе џакове на леђима. Кад чуше експлозију, и ако нас виде да стојимо и не бежимо, побацаше џакове с леђа и побегоше. Један потрча улицом па види плот, који ограђује простор што излази на морску обалу. Он трчи тако. Простор празан. Само један чамац извучен на обалу и окренут земљи. Онај Италијан залети се, па кад би близу чамца, а он легне и увуче се испод њега. Онда се окрене и лице, младо, румено, окрете се нама унезверено, па рекло би се не дише. А наш пук стоји у сенци, гледа све то, не бежи, не смеје се, не чуди се, не плаши се, не жали. Па ипак није то пук од камена: то су ипак живи људи.
Одоше аероплани. Ми кретосмо напред и укрцасмо се на „Асирију”. Нека стара лађа. На лађи келнер млад Италијан прича ми како су прошли пут, превозећи неке наше војнике имали један несретни случај. У магацинима где су војнике сместили било и врећа са брашном. Кад су стигли у Валону, један умро. Гладан, он се бацио на суво брашно и најео се толико, да је умро. И таман да сунце изађе, кад опет аероплани више нас. Сад нас већ гађају. Италијани дрече, - терају војнике доле. Али нико неће да сиђе. Сви Италијани имају на себи већ појасеве. За нас појасева нема. Војници дигли главу и гледају бомбу кад пође, гласно правећи примедбе о начину гађања: „Промаши!” „Опет промаши!” Бомбе падају око лађе. Једна експлодирала тако близу, да прозори на лађи од експлозије попуцаше. Италијани дигли руке у вис. Говоре брзо и љуто. Напослетку аероплани опет одоше. Паде ноћ. Ми се кретосмо по мраку, с угашеном светлошћу. Забрањен разговор. Шапуће се. Једино гужва на оном крају где су нужници. Ту ни дежурство не помаже. Навала огромна. Војници се помажу како знају. Седне на ограду, а загрлио друга да не падне и тако наизменице.
Сутрадан улазимо у Валонски залив. Таман се ми приближавамо луци, а опет аероплан аустријски над нама. Али не баца бомбе: отераше га шрапнели са батерија постављених на висовима. У дну залива две велике лађе. Наша „Асирија” изгледа према њима као врабац према орлу. Ми смо мислили да ће „Асирија” да пристане уз лађу на коју треба да се прекрцамо. Али не. Прилази нам једна мајушна енглеска лађа. Чудимо се како нас њен капетан одмерава и обилази око ње. Не знамо зашто. Док тек он нешто нареди морнарима, а они наместише црева и пустише млазеве воде да прво оперу стране, уз које ће да пристану. Мој командант батаљона мајор, доцније потпуковник Молеровић (погинуо 17. IX на Кочобоју) се саже преко ограде и погледа, па ми рече: „Е, јади наши, цела лађа се жути од болести наше”. Кад нас опра, отпоче искрцавање из „Асирије” на „Ла Лорен”. Мене одре-

ди командант пука једном младом официру. Стајали смо на врху дугих степеница уз које су се наши војници с муком пели. Француски официр посматраше пажљиво наше војнике ћутећи: поцепане, изгладнеле, болесне. Кад се укрцавање сврши, он ме упита одакле одступамо. Запитах га да ли има карту. Он ме одведе у своју малу кабину. Ја му тада показах Смедерево и рекох одатле смо почели 26. септембра по старом. Он ме тада упита да ли смо све пешице прошли. Не могадох да се не насмејем: „Па да”! - „Све пешке” повика он, „ниједан дан возом”! „Не”, одговорих. „Не заборавите, додах, да смо од Смедерева до Косова дошли све под борбом. Моја чета је то прешла од 26. септембра до 8. новембра и за сво време спавала само осам ноћи: све је остало било или утврђивање или борба или покрет. Не заборавите, рекох, да је моја чета примила по четири трећине хлеба и пола кг. пексимита на главу 22. новембра у Пећи, па први хлеб, после тога, 16. децембра у Подгорици. Не заборавите, продужих, да нас је болест ухватила изгладнеле и да од 11. децембра, како смо доспели у Подгорицу, испија последњу снагу из нас.” „А колико вас има сада?” упитаће Француз. Рачунамо да ће нас бити око 150.000 људи укупно. Тада ће ми млади официр рећи: „Ја, господине, Французи су велики и родољубиви народ. Али да ко тако доведе, под истим околностима, Французе до Пиринеја, да им ту да четири хлеба и пола кила пексимита, и да им нареди да пређу преко Пиринеја, и оставе своја огњишта непријатељу, - сумњам да би их било 150.000 људи, што би, верни војничкој застави, прешли преко Пиринеја. Ово је заиста, господине, епопеја, страшна и величанствена. Вашем народу је досуђена велика судбина.”

Да, велика нека улога је досуђена. Не знам каква. Назирем данас. Али онда сам само знао да је Господ „који царствује” над целом Васељеном неку улогу одредио, значајну, високу и доделио је народу у коме сам и ја. Али додељена улога је само дата могућност. Не мора се одиграти. Може се пропустити. Не мора се искористити могућност.

Отуда сам веровао да ће некако рат свршити се победом наше стране. Отуда сам веровао да ћемо ми, иако мали и слаби, у тој победи одиграти значајну улогу. Отуда никад ни тренутка нисам био међу онима који су очајавали. Зато сам и војнички завршетак рата дочекао као нешто сасвим природно.

Неко ко има више аналитичког духа кад ово прочита рећи ће: „Али где је он уопште из тих чињеница могао наћи да је нашем народу додељена велика улога? И губитак земље и повлачење преко Албаније и Солунски фронт, и пробој све су то ствари, од којих је свака опасност несумњиво велика и трагична. Али нису оне све заједно морале и да остану. Могла је наша катастрофа да се сврши на Косову, да нас ту похватају, да закључимо сепаратни мир, - или да скончамо сви на обалама Јадранског Мора од глади и болести - или да се распемо по свету - или да пређемо у неке радне и концентрационе логоре.

Па ја нисам ни рекао да је цео тај ланац догађаја морао бити. Верујем у Бога и његову Промисао. Али нисам фаталиста. Његово свезнање и предзнање шири се у мом духу са нашом слободом. За њега је све време као један једини тренутак; отуда он зна све шта је додељено и шта се има догодити. Он то гледа. Али то његово знање не ограничава нашу слободу.

Ја сам напред лепо рекао да је додељена улога само дата могућност, која се може и пропустити. А из његове косовске улоге знао сам и веровао сам да он неће ту могућност пропустити. Народ који је овако опевао своју Косовску пропаст, који јој је дао онако надземаљско објашњење, народ који уме да се издигне изнад својих страшних болова и невоља и да схвати неопходност патње, па чак и пропасти ради нечег вишег, - тај народ, знао сам, веровао сам, неће пропустити дату могућност, извршиће он највише што човек може учинити.

„Земаљско је за малена царство,
А небеско увек и до вјека.”

Тај стих живи и данас у нашем човеку, у нашем, сељаку, као и у сваком који се од свог народа није одвојио.
Кад сад посматрам тај део наше историје, сећам се, кад смо силазили низ Лаб, са Копаоника, где нас снег умало не затрпа, чинило се мени и мојим војницима, да сад идемо Косову и да се ту мора одиграти наша нова трагедија. Били смо уверени да ће сад наша Врховна команда ту дати осудну[4] битку непријатељу. За тако наше веровање било је оправдање у томе што силазимо на Косово. Није нама и тада изгледало могуће да ми узмакнемо и преко Косова и да ни ту битку не примимо.

И други војнички разлози говорили су нам то. Непријатељ је дебуширао самосталним колонама, које је, мислимо, лако било туђи. Ми смо имали надмоћност у броју, па чак и у спреми, јер је њему већ било теже довући своју спрему за битку, док је наша била ту.
Разуме се, није дошло до тога. Сад знамо да је врло добро што није дошло до тога. Далеко је боље било оно што се десило иако нас је стало онаквих губитака и онаквих невоља. Јер би врло вероватно ми ту скончали као миш у мишоловци.
Али судећи по оном што сам лично запазио и искусио толико је живо Косовско предање и дух у нас, да сам уверен да је и без осталих војничких разлога Врховна команда морала бити у искушењу да на Косову прими битку, ношена оним општим осећањем: „Зар и преко Косова без битке?”
Отуда, што сам видео испод површине, која има одзива у свакидашњим занимањима нашег војника, сав несагорели жар Косовског предања, веровао сам, кад смо се нашли пред Албанском Голготом да је заиста нашем народу досуђена огромна улога нека. И отуда и сва моја дубока вера да ће он ту улогу и одиграти, да додељене могућности неће пропустити.
Војнички свршетак рата је то и доказао.
Па и данас, кад се налазимо у тако јадним политичким и моралним приликама моја вера да је нашем народу додељена огромна улога - није малаксала. Напротив, та вера ме је нагнала да се свом снагом бацим на изналажење те улоге, на изношење услова под којима ће ту улогу наш народ најбоље извршити, на истраживање путева којима ће то постићи, истина које су му на том путу неопходне, установа са којима ће то највише постићи - и људи који ће га на том путу бодрити, подизати, покретати и водити.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

СВРШЕТАК РАТА И НОВА ДРЖАВА

С таквим умним и духовним садржајем кретао сам се из Солуна, где за двадесет осам дана прележах и рану и грипу, у ослобођену отаџбину.
Још у Скопљу смо чули за слом Аустрије, затим Турске. Напослетку у Ћуприји сазнадосмо за примирје с Немачком. Дакле рат је завршен.
Мир је био пред нама. Нисмо тада видели никакве тешкоће пред нама. Био сам уверен да ће нова држава, за коју смо, већ по Крфској декларацији, знали да ће об-

[4] одсудну (пр. прир.)

ухватити све крајеве на Словенском Југу, осим Бугарске, бити снажна, да ће у њој такво јединствено одушевљење да веје, да ће само то већ представљати огромну силу. Ни на ум ми није падало да ће од првог дана имати да се бори са огромним тешкоћама унутрашњег карактера.
Сад видимо, да је Југославија дошла, и ако после тринаест векова, али ипак у време када нико на њу још није био припремљен.
Војнички и политички у њеном стварању играла је пресудну улогу Србија. Идеја коју је Србија носила и водила била је ослобођење и уједињење Српства. Тек у рату је прихваћена, под утицајем хрватских и словеначких људи, мисао о ослобођењу и уједињењу Хрвата и Словенаца са Србима у једну државу.
Али та мисао не само да је позно прихваћена, већ и сами водећи политички људи Србије нису били сасвим одушевљени њоме, а најмање припремљени, за све проблеме што ће кукавице и шићарџије излетети из свог скромног става, српски политичари нису могли партизанства да се одрекну, ни у особито важним питањима Јужне Србије, па су нестрпљиво чекали да се рат сврши да би једном своје организације проширили и на југ. За њих је сада питање нове државе било особито интересантно и са овог гледишта, а у то време ником не бини пало на памет да партизанству постави било какву границу, нити да види да ће партизанство и онако тешке проблеме, учинити још тежим. Напослетку зар није било тачно оно што сам напред истакао, да ће кукавице и шићарџије излетети из свог скромног става, који су успели задржати далеко од бојне вреве и свом снагом својих апетита бацити се на државу и њену власт, и тако својим приливом на утицајна места смањити морални квалитет државног апарата, - и у заједници са новим, послератним моралом, упереним само на богаћење и уживање, дати целом нашем народном и државном животу једну одиста грађења достојну боју.
Крајеви с друге стране уносили су у нову државу много одушевљења и жртви. Црна Гора је заиста без услова пришла уједињењу. То су извршили омладинци црногорски по цену љуте међубратске борбе. То није никад достојно цењено и оцењено. Заборављено је да је Црна Гора била мала, али потпуно суверена Краљевина, чија је династија имала великог корена у народу. Све је то брутално пресечено и бачено заиста без жаљења на олтар народног уједињења. Али ако ми неко учини поклон, па не тражи хвала, није лепо од мене да му хвала не кажем, већ да и ја са своје стране заборавим на то. У овом случају је тако било. Недовољан број гласова црногорских није могао, у партизанско-парламентарним обзирима, да буде довољно мерило за друкчији однос државе према Црној Гори и Црногорцима. Партијско-парламентарни режим неспособан је био да постави опште проблеме и у осталој држави, а још мање да их реши, отуда никакво чудо што то није могао ни у партијски мало интересантној Црној Гори.
Црна Гора је уносила у своју државу не само своју пуну, ничим неограничену самосталност, она је уносила, да је имала коме, још добро сачуван општи дух јунаштва и чојства, чуван у њеним брдима у својој честитости, који је требало да буде прихваћен оберучке, отуда распростиран као из резервоара, по целој земљи, ради обнове духа народног тамо где је окрњен, истрошен или ослабљен утицајем туђинским супротним основама народног духа. Ова два велика доприноса нису правилно оцењена. Место тога цела држава је знала Црну Гору и Црногорце само по црногорском „надџиравању" и црногорским пензијама.
Школе постављене на једном погрешном основу највеће су штете нанеле Црној Гори. Нерешени општи привредни проблеми Црне Горе с једне, дух модерног лаког живота с друге стране, и негативне школе на трећој страни учинили су да је Црној Гори, како ми је то писао један омладинац, који ми је иначе казао више од осталих: „Црна Гора боји се мог национализма" - а доктрине интернационалне,

атеистичке, материјалистичке нагризају омладину њену увелико. А од школоване омладине зараза се шири и на села.
Словеначка је унела крајеве и људе најорганизованије. Либералци су ову земљу имали. Клерикалци су је примили. Од ове две струје, клерикална јача, у овој држави помагала је и помагаће сваку владу, ма каква била, само да јој да одрешене руке у Словенији. Нема морала, нема интереса, нема закона где клерикалци неће помоћи влади да погази само ако је то начин да се влада „в дежели" (у покрајини). Од свих политичких група то је, према томе, најмање југословенска. И та и таква група, благодарећи нашим унутрашњим невољама, владала је овом земљом, релативно најдуже време.
Благодарећи томе, истина је, Словенија има своју аутономију, што није рђаво, али само у Југославији сваки режим може да се одржи подршком словеначких клерикалаца. Јер се ових остала земља не тиче, већ само Словенија, при чему заборављају да и поред свих њихових покушаја да Словенце одвојено држе од остале земље, зло које помажу да се ово направи, запљускује и њихову „дежелу".
У Словенији је туђинска владавина оставила највећи печат. Словенци су успели да сачувају свој језик, али су зато ментално и друштвено примили много туђинског. Има ту и одличних особина, које неће бити на уштрб ни осталим крајевима: смисао за организацију, вредноћа, савесност у раду, дисциплина, уредност, тачност и чистота.
Срби-Војвођани су заиста одушевљено и бескомпромисно пришли уједињењу. Они су сачували свој језик, своје обичаје, своја предања. Али изгубили су оно најглавније расно обележје своје: отпорност и борбеност. Најгори међу њима искористили су политичко националну коњуктуру и послужили су згодно разним властодршцима као калаузи,трабанти, кортеши - за разне партизанске и корупционашке циљеве ових. Остали Срби-Војвођани, као и Буњевци, само су се згледали и чудили. А тада се одушевљење гасило и гасило, да да места апатији, разочарању - и напослетку да се покаже у војвођанском фронту са мржњом на Србију и Србијанце. Место да се с правом боре против невоља, као грађани отаџбине, они су очекивали да ће добро доћи печено, готово, умешено на трпезу, - а кад је на трпезу дошло нешто што смрди, они место да оду у кухињу и виде зашто је то тако - они седе поред трпезе, па или ћуте или гледају, у оно покварено јело, а међу собом оговарају домаћина и куварице - или су се пак дигли и решили да штрајкују за празном засебно трпезом. И како је Војводину пратио глас о богатству, то је 20 година рђаве овакве политике уродило рђавим плодом и материјално, и морално, и друштвено, - па према томе и национално. Они нису никако умели да схвате (то уосталом није случај само с Војводином) да у овој њиховој отаџбини, они имају право и дужност да отворено кажу шта хоће и да се боре против оног, који то неће. Место тога, мислили како мислили, они су били одлични гласачи сваке владе.
Знао сам једног Војвођанина. Истински просвећен човек. Честит. Био је и спортиста. Кад су дошли избори од 8-XI-31. кандидовао се, разуме се и изабран за посланика. Виђали смо се често. Он сав уз владајућу ЈРСД односно доцније ЈНС. Говорим му колико је то погрешно. Он признаје. Али једног дана видим у новинама примио да организује велики манифестациони збор ове странке у свом месту. Исте вечери ја га видим у ресторану за вечером... Шалећи се, приђем му и сасвим озбиљним гласом му кажем: „Е чујете, до сад сам Вам све праштао, али ово данас, ћемо већ морати добро да запишемо да се не заборави". А он се пола дигне, прихвати ми руку и рече озбиљно: „Е, господине, кад бих ја знао да ћете ви имати изборни мандат, ја бих друкчије". Окретох се, скамењен и одох. Не виђамо се више. А немамо шта ни да разговарамо.

Ето верна слика одиста честитог и културног Војвођанина. А таквих је легион. Изузевши опет оне Војвођане што бљују мржњу на Србију, а мисле да је у томе лек злу и њиховом и Србији.
Знам, додуше, и друкчијих Војвођана. Правих, исправних, али малобројних. Нису никад још дошли до изражаја.
Босна и Херцеговина су унеле у ову земљу своју огромну сирову вредност.Али ову покрајину насељавају „Власи", „Турци" и „Латини" или „Шокци". 1918. год. та је покрајина тражила уједињење са Србијом и тако са Војводином утицала на Загреб и његове одлуке.
Ова је покрајина великих разних вредности и да није страховите верске поцепаности, што је политичко партизанство искористило и повећало, њен допринос не би имао негативних страна.
Православни су фанатички одани Београду. Муслимани су за њих „Турци", а римокатолици „Латини" или „Шокци".
Муслимани су према партијским приликама час унитаристи, час федералисти. Они имају „Исламски свијет" у коме човек може наћи својских и топлих обавештења и о Индији, и о Цејлону, да не говоримо о иранском свету, - само не о Југославији. А Исмет Инени, кад је оно путовао по нашој земљи, он је тако својски дочекан у Сарајеву, као ни један председник владе ове земље.
За муслимане православни су „Власи", - за римокатолике Муслимани су „Турци", а за ове римокатолици су „Латини" или „Шокци".
Римокатолици који пре 50 година нису ни знали да су Хрвати, данас су љући и задртији у свом хрватству од Хрвата из Далмације или Хрватске. То чини атмосферу Босне и Херцеговине.
Далмација и Хрватско приморје 1918. године представљали су најодушевљеније југословенске покрајине. Експанзивни и непосредни они су се мрштили на Загреб због његовог „сепаратизма". То одушевљење није било тада чудновато. Где је поникла, где се стално налазила жива и будна мисао о народном јединству него у Далмацији и Приморју? Везани морем са осталим светом, они су осећали најбоље нужност велике народне заједнице, чији ће и они део бити. И отуда и то одушевљење.
Али разочарење је дошло брзо и много брже него што је било природно, и много дубље него што је смело бити. Далмација је данас „најхрватскија", у смислу оних тенденција, којима је Загреб центар.
Хрватска и Славонија са Сремом насељене су прилично густо Хрватима и Србима. Ови последњи су размештени где гушће где ређе, али њихов број, према укупном броју насеља долази до 25 од сто. Ова околност и чини управо тешкоћу за решење Хрватског питања. Јер Хрвата има у Босни и Херцеговини око 20 од сто. Срба у Далмацији око 16 од сто. Тако да ни једна покрајина коју Хрвати насељавају није без Срба. Да је то тако види се по примеру Словеначке, у којој живи искључиво словеначки живаљ и они су у границама садашњег уређења државног створили за себе најбоље могуће уређење.
Хрватска је ушла у Југославију више натерана осталим покрајинама него сопственом вољом. Поред тога хаос који је настао после слома, и велики социјални нереди терали су Народно вијеће из Загреба да тражи долазак српске војске.
Напослетку, надирање Италијана после слома Аустрије, захтевало је долазак српских трупа. Та три разлога: војнички, социјални и политички сложили су Хрвате да траже прво српску војску, а затим да прогласе уједињење државе Словенаца, Хрвата и Срба са Краљевином Србијом и Црном Гором у државу Срба, Хрвата и Словенаца.
Шта је њу задржавало да не уђе, а шта је гонило да уђе у састав ове земље, изложићу у причању о мојим првим утисцима у Хрватској новембра 1918. године.

Прешао сам 3. новембра у Земун лађом. Стигао сам у Београд од Гроцке идући пешице, а до Гроцке сам стигао камионом француским, који моја мајка нађе да јој син не иде пешке, и ако је, са два потпоручника добровољца, једним Босанцем и једним Банаћанином, што су као и он из болнице у Солуну, као прездрављени од рана, упућени са објавама у команду, прешао пешице 326 км. од Врања до Смедерева. Камион у Гроцкој напустих, јер смо читав дан путовали и прешли свега 19 км.

По подне дакле стигнем у Земун и добијем из команде једног Сремца, који ме превезе до Батајнице, те ту ноћим. У Батајници се два домаћина посвађају код кога ћу ноћити. Сутрадан на станицу. Чекамо воз. Нико не зна кад ће. Напослетку крете и стигосмо по подне у Инђију. Ту се скидамо с воза. Наш даље не иде. Опет тражење конака. Сутра опет на станицу. Опет чекамо на воз, чије се време поласка не зна. Напослетку крећемо и стижемо у Винковце. Ту опет воз даље не иде. Опет сутрадан на станицу, иста неизвесност. Напослетку крећемо и стижемо у Славонски Брод. Ту скидање, ноћиште, и излазак на станицу ради продужетка пута за Загреб, јер је мој батаљон, (2 бат. V пука потпуковника Максимовића) упућен на Ријеку.

На станици у Броду хтедосмо да пођемо, а оно хаос. Сад сам разумео зашто путујемо само дању, и зашто се не зна кад возови полазе. Пуна станица бивших аустроугарских војника и официра. Официри, збацили кокарду и ставили на мачеве хрватску тробојницу. Међу њима моја униформа једна једина. Ставио сам свој пртљажић поред ограде станичног перона. Доламу сам пребацио преко рамена и гледам. Кад сам стигао на станицу ушао сам у станичну зграду и јавио се команданту, бившем аустријском поручнику. Одговорио ми је да чекам. Поздравио сам га, изашао и чекам. Никако да се састави воз за Загреб. Таман га саставе, а војници запоседну и терају да локомотива иде у другом правцу. Напослетку, ипак се воз састави и дође на перон. Војници га, међутим, већ потпуно запосели, и на крововима их има. Неред страховит. Командант станице изиђе на перон да једна кола III разреда ослободи за четрдесетину официра и три четири калуђерице. Не успева. Наређује. Смеју му се. Грди. Одвраћају му. Прети. Још горе. Извади револвер. Потегоше пушке. Он се окрете и пође к мени. Кад дође на два корака, он стаде, поздрави и рече: „Господине поручниче, овде само Ви можете реда направити”. Ни сад не знам откуд сам ја нашао да је то његово обраћање природно, а исто тако, откуд да нађем да ја могу ту нешто. Скинух доламу и оставих је на ограду. Пођем колима. Војници седе на степеницама, начичкани на прозорима. Рекох им: „Пустите ме унутра војници”. Они поскакаше са степеница и направише ми пролаз. Ја уђох у кола и рекох: „Пођите у друге кола војници. Ова су одређена за ваше часнике”. За трен ока кола су била испражњена. Кроз прозор су скакали и ствари избацивали. Сиђох и ја. Одох по ствари. Уђох у кола затим. И воз крете. Истина, места су била већ заузета, те за мене није било седишта до Загреба. Стајао сам на платформи у суседном вагону.

Тамо слушам разговоре. И то ме подсети на мој разговор са једним нашим авијатичаром, иначе Русом, с којим сам лежао у једној соби у болници, а који је био рањен истог дана, у исто време, изнад мене, кад и ја испод њега. Разговарамо о великој срећи која нас је снашла. Ја му говорим о нашој новој држави. Док ће ми он: „Пазите, ваша држава ће у крајевима које буде добила од Аустрије, наићи на социјалне покрете сличне бољшевизму”.

А ја њему: „А, то није могуће”.

Сад седим у возу и слушам војничке разговоре. Мржња на сваку хијерархију избија из сваке речи. Приче о зеленом кадру, о бежању из војске, о разним одвратним начинима избегавања војне обавезе, о разврату, о проводу, о слому Аустроу-

гарске, о паљењу, рушењу, о убиствима што су сад на дневном реду. И то све причано на начин који чини да више не могу да трпим.
Дижем главу, па ономе што прича говорим: „Ама, људи, зар ви такви улазите у ову нову државу? А то не може бити”. - А онај ће после: „О, вама част, господине поручниче, ви сте друго нешто”.
Тако стигнемо у Загреб. Ту опет прекид вожње. Ноћисмо у близини железничке станице. Ту се нађем са својим ратним другом, поручником М. Поповићем из мог батаљона. Он свратио до куће и иде и он у батаљон. Обрадујем се као најрођенијем. Распитам се и сазнам о новостима у батаљону после мог рањавања на Овчем Пољу.
Ујутру рано се дигнемо и пођемо Зрињевцем. Диван утисак остави, иако магла и још несвануо дан. Избијемо на Јелачићев трг. Уђемо у „Народну кавану”. Седнемо за сто и наручимо белу кафу. Падну нам у очи натписи „Говори хрватски”. То нам буде чудно мало: зар овде свет не говори хрватски?
Кад је свануло, ми кренусмо на станицу. Уђемо Матија и ја у један купе. Тамо једна госпођа у средини са ћерчицом, два гојазна господина у грађанском оделу и један бивши аустроугарски санитетски поручник. Ми поздравимо њега и остале и запитамо да ли можемо сести. Одобре нам. Седнемо. Воз пође. Ми ћутимо. Ћуте и они. Док ће поручник мени:
- Где идете г. поручниче?
- Ја сам потпоручник, г. поручниче, одговорих.
- Имате право. Ми навикли по овом досадашњем. Где идете, г. потпоручниче?
- На Ријеку, где је наш батаљон већ отишао. Само чујемо да су наши напустили Ријеку, по одлуци неке међународне комисије, и да су сад у Краљевици.
- Да, и ја сам чуо, одговори лекар. А где сте били досад?
- Био сам у болници.
- Од чега?
- Рањен сам био.
- Кад сте рањени, где и на коме месту?
- Рањен сам на Овчем Пољу, 14. септембра, у зглоб и долактницу кости десне руке.
- Кад 14-IX? Сад? Пре седам недеља?
- Да, г. поручниче.
- И већ сте прездравили. Где сте лежали?
- И шпанску грозницу сам већ преболео. Лежао сам у Солуну, у XII резервној француској болници.
- У Солуну? Па кад сте пошли, и како сте стигли?
- Пошао сам 16. октобра по старом. До Врања сам ишао возом и камионом, а одатле пешице.
- Кога имате код куће?
- Мајку и сестру.
_ Јесте ли их видели?
- Јесам био сам два дана с њима.
- Шта сте по занимању?
- Пре рата сам био студент.
- Кад сте ступили у војску?
- 1914. године, 1. септембра.
- Колико сте за све време били на одсуству?
- На одсуству сам био само десет дана 1915. године, остало сам био на боловању шест недеља.
Заврши се моје испитивање. Окрене се поручник Матији.
- И Ви идете у исти батаљон?

- Да, г. поручниче.
- Јесте ли и ви били рањени, па из болнице идете?
- Не, г. поручниче, ја сам се са војском нашао баш поред свог краја па сам замолио команданта да ме пусти да видим шта је и како је тамо. Сад се враћам у команду.
- Јесте ли ви активни или резервни официр?
- Резервни, г. поручниче.
- Шта сте по занимању у грађанству?
- Сељак.
- Кад сте ступили у војску?
- 1911. године, г. поручниче.
- Колико сте за то време били кући од 1911. до 1918. г. на одсуству или боловању?
- Па заједно са демобилизацијом 1913. г. три месеца.
- А сад колико сте били код куће?
- Два дана, г. поручниче.
Тада престане да пита овај лекар, већ се окрете оној двојици грађана, па ће им рећи: „Е, господо Хрвати, част ми је представити вам ове хероје који сада иду на Приморје. То се сваки дан видети код нас не може. Па вас молим да их добро видите".
(Мени и Матији ударио стид у образ, па не знамо шта да радимо.)
„Да господо Хрвати. Јесте ли чули? Шта кажу? Један од 1914. год. досад био десет дана на одсуству и шест недеља на боловању, други од 1911. год. досад три месеца, заједно са демобилизацијом 1913. године. Овај тражи дозволу да оде и обиђе своју кућу коју није видео толико времена. Онај други враћа се из болнице, прележао рану и заразну болест и успут иде пешице да што пре стигне. Нико их не контролише. Па ипак само по два дана седе код своје куће, код мајке, код сестара и трче, остављају кућу, јуре у Хрватску да зауставе Италијане.
О, волео бих ја видети ту хрватску регименту, што је била, рецимо, као Срби, две године прогнана из Хрватске, коју је за то време држао непријатељ, а они Хрвати, били рецимо, с ону страну Саве, - па после, пробили фронт, ослободили своју земљу. Волео бих ја видети ту хрватску регименту, што се не би расула тако да до другог краја државе не би ни командант стигао. Све би потрчало својим кућама. А да тој регименти сад још неко каже да пређе, рецимо, Дунав, Саву или Дрину и да иде ка Солуну, да спречи тамо неког да притисне наше крајеве, - то већ не би говора могло бити".
Мени се учини да је претерао, па се усудих да га зауставим:
- Немојте тако, г. поручниче. Други су услови били у Хрватској, а други у нас. Ми смо имали своју самосталну државу, своју самосталну војску, па је у нас то створило сасвим другу свест о дужности.
Али поручник се не даде:
- А ви рекосте да сте правник. Но нећете бити баш добар адвокат. Рђаво браните ствар.
Да, ви сте то имали и зато мислите да сте имали другу свест о дужностима. А ми Хрвати, то хоћете да кажете, ми нисмо имали то што сте ви, па зато ни ту свест нисмо имали. Па зар је то одбрана? Па то је управо оптужба. Па у томе и јесте ствар. Па зашто нисмо имали? Није то случајно. Зато, господине, што се то што сте ви имали не даје на готово никоме, већ то треба изборити. А ми то већ нисмо хтели.
Сад и она два грађанина:
- Немојте тако, г. поручниче. Та и ми смо имали.
- Зрињског и Франкопана! Знам шта ћете рећи: О, господо Хрвати, па нема већег доказа о сиромаштву наше повеснице од мита о Зрињском и Франкопану. Говори

се да су погубљени. Ваљда зато да створе самосталну нашу државу? А то не! Сви племићи су из својих рачуна, у то време, појачавали везе - с Турцима, против хрватског народа. Зато су суђени и осуђени. А ми смо од њих направили хероје. Шта ћете кад боље нисмо имали.
Па онда се окрене мени:
- А ви рекосте, сад Хрвати немају своје самосталне државе. А то немојте рећи. Та свака баба у Загребу зна да смо ми Хрвати стално рушили своју државу, непрекидно од Томислава: скоро хиљаду година!
Е, мој господине, продужи. Видите и то је наша хрватска трагедија: мит о хиљадугодишњој хрватској држави. Ви Срби сте пропали на Косову. Тукли сте се. И ми смо вас нешто помагали. Тучени сте. Погинуо је кнез Лазар. Погинуо је Мурат. Погинуо и Обилић. И ви сте одмах у глас: „Ту је српско пропануло царство". Међутим, после Косова српска држава је живела још око 100 година, имала чак и свој сјај и раскош и величину. Али за Србе то је само сенка. Питајте ма које дете: кад је пропало српско царство, добићете одговор: на Косову 1389. године.
Е, код нас Хрвата то је друкчије. Наша краљевина није никад пропала. За нас се историја пише у нагодбама, уговорима, пакта конвента, - код нотаријуса. Лепо се странке састану, потпишу уговор, ударе печате и ето, то после траје хиљаду година, обавезно, испуњено, неокрњено, - све док неки нови уговор не дође да стање промени.
Код нас вам је тако, драги господине, историја, то су уговори. Све што није уговор, није историја. Не признајемо ми то, ми Хрвати.
И како улазимо у Карловачку станицу, па се сви дигоше да пођу, а он ће нам рећи:
- Чујте, господине, ја сам одувек био за ову нову државу. Али запамтите: леп багаж ми доносимо Краљу Петру. И ако се то не схвати, и буде се стало разговарати и преговарати, ја ћу бити први против ње.
Збогом, - пружи руку и тек тада ми рече своје име, које сам добро запамтио и данас, после тачно двадесет година кад пишем ове ретке. Био сам у искушењу то име и овде да напишем. Али после мислим: ко зна какву ћу невољу оном човеку направити. Уосталом, имена и нису била тако потребна. Ту у Карловцу и ми променимо други воз и одатле стигнемо у Краљевицу. Али никад тај разговор нећу заборавити. И данас, после двадесет година, свака ми је речица у памети. Много сам мислио о њему, да ли је то истинска философија хрватске историје или пак само њена карикатура.
Тада, кад сам ово слушао, свом снагом сам желео да то буде само карикатура. И данас то желим. Али у свакој карикатури има помало истине. Иначе није чак ни карикатура.
За мене је овај разговор био тако чудан. У тој мери је он противречио оном што сам ја доносио собом, да ми је просто глава бучала од разноврсних и супротних мисли.
Али кад сам трчећи низ брдо, преко Хрељина, у правцу Краљевице, чији сам велики Франкопанов замак одмах угледао, како се бели покрај модрог мора, које је било сад наше, очију широко отворених, а груди пуних оштрог морског ваздуха, - и кад сам у самој Краљевици, угледао првог војника потпоручника Јована Госпавића, све бриге су ишчезле. Нађох се са мојим војницима и друговима, (изузевши неколико који беху погинули, после мог одласка, међу њима и мој посилни, Чакић, и храбри ми војник Живорад Марковић). О, наше велике чисте радости. О, поноса нашег српског што смо били и ми нешто на великом делу! О, благодарности Богу што нас је одржао да останемо верни нашој војничкој застави и части упркос свега што је прошло. И сећање пуно љубави и сете на оне који су с нама били, а ове дане нису дочекали! И вере и наде, и љубави за велику отаџбину, коју ми најбоље познајемо, с краја на крај!

НА ХРВАТСКОМ ПРИМОРЈУ

Свет нас је сусретао с љубављу и одушевљењем. Они су сви Југословени. Нико неће да је Хрват. И од нас то исто траже, да будемо Југословени. А нама то чудно и тешко. Зашто Југословени? Па ми смо Срби, они Хрвати, а они Словенци. Али сви смо ипак само једно! А не, кад смо једно, да будемо и именом једно: Југословени. А нама то изгледа мало сковано. Нешто се бунимо. Нисмо тада ни слутили, да ће двадесет година после нама та реч бити тако драга и мила, а да ће нажалост многи од оних што тада нису хтели ништа друго бити, ни знати, бити само најљући Хрвати, који ће за све што није Хрват, имати само највећу мржњу и презир.
И поклоне шаљу они из приморског крша оголелој Србији. Донели нам читав велики сандук пун разних корисних ствари за браћу у Србији.
А Ријеку заузели Италијани на превару. Наш батаљон био ушао пре њих. Онда потписали споразум да наши изађу, али да не уђу ни они док не реши Фош ко ће је посести. И таман се наши укрцали на „Петку" за Краљевицу, а Италијани копном у Ријеку. Протести. Ноте. Ништа не помаже.
Колико је било велико одушевљење југословенског хрватског приморја нека се суди по овоме. Хрватска читаоница у Краљевици са свима општинама из Хрватског Приморја приредила је у част официра нашега батаљона Светосавску беседу са банкетом. По њиховој молби командант је одредио мене да говорим о Св. Сави те вечери. Све моје молбе нису успеле и ја сам морао те вечери говорити. За мене је ово важно јер је ово испао некако мој први јавни говор. До тада, као што сам напред рекао, ја нисам уопште веровао да могу говорити слободно, без написаног говора пред собом. Тако сам и за то вече написао на малим листићима старог неког џепног календара укратко предавање и ставио га у десни џеп своје блузе. Међутим, ова је била направљена још док смо били на фронту. Тада сам пак био врло мршав. После ране и грипа ја сам се био поправио да је блуза била тесно приљубљена уз тело.
Кад је дошло време за мој говор изашао сам на подијум и отпочео говорити. За почетак нисам осетио никакву трему, јер сам се тачно сећао онога што сам написао. И како сам први лист већ био свршио, решим да извадим белешке, да ми се не би десило да станем. Неосетно покушао сам и то учинити - не иде. Покушам поново, не иде. Отвор џепа је тако чврсто затворен, да бих могао успети само ако блузу откопчам. Међутим, говорио сам течно и даље, и напослетку реших да наставим овако. И тако увидим да није ни немогуће ни тешко, лепо говорити, кад човек зна шта хоће да каже.
У нашем батаљону настају, међутим, велике промене. Добијемо пре свега попуну од војника који су били заробљени и које смо ми звали једним именом „Бранковићи", јер су се у великој већини предали у повлачењу без велике невоље. Затим официри, државни чиновници, одлазе. Тако оде мој командир, капетан Тодорић, учитељ, те ја примим његову чету. Затим оде лекар др. Мрвош Никола, који је био добровољац од 1914. године. Преместише се потпоручници Ст. Краков у Љубљану а Станко Брашић на Ријеку, код команданта француско-српских трупа. Место њих дођоше други официри. А одмах по Св. Сави мене са шест војника упуте на жељезничку станицу Бакар за команданта жељезничке станице.
На овој станици остао сам све до 17-VI-1920. год. кад сам демобилисан. Бављење на њој имало је великог утицаја у мом животу, па зато и о том периоду морам нешто рећи.
Вршио сам на овој станици сваковрсну службу.

Прво сам морао да је задржим за нас да покажем да смо ту господари, јер кад сам стигао са мојим војницима затекао сам на њој да врше прегледе италијански полицајци, а ред одржавају италијански војници, чак и копљаници. Ја сам ушао у станицу и желео само да ме на првом кораку не питају шта ћу ја ту. И заиста нису ме ни питали. Сутрадан су Италијани дошли у врло великом броју, опколили станицу, јурили око ње, вршећи преглед. Истог дана и ја сам, по наређењу, имао за задатак, док не стигну полицијске и царинске власти, да отпочнем са прегледом. Тако смо и Италијани и ја вршили прегледе у истој станици, не обраћајући пажњу једни на друге. Али одмах по подне ја упутим писмо италијанском потпоручнику, карабињерском, у коме га обавештавам, да сам командант станице, да ја одговарам за ред, да му дозвољавам да врши преглед, с тим да на станицу не сме доводити више од шест карабињера или војника за извршење овога. Поставићу стражу, која ће пропуштати само толико колико сам одобрио. А сутрадан ујутро мој посилни улете у собу где сам спавао и јави ми да ме чека италијански поручник. Обучем се и изађем. Он ме поздрави и упита ме: да ли може да прође? Одговорих да може и да сам му то и написао. Он захвали и оде.

Пред подне смо свршили контролу на две стране док ми приђе карабињер и замоли ме да дођем до његовог потпоручника што је на станици. Кад тамо, а овај ће мени: „Зове вас губернатор Фиуме”.

Одговорим да је то за мене велика част, али да сам ја везан службом за ову станицу и без одобрења својих претпостављених не могу ићи, (у ствари имао сам одиста највише одрешене руке, у сваком погледу, али ми је било згодније да кажем), али ако г. генерал мисли да говори са мном у погледу мог извештаја, нека се обрати генералу команданту француско-српских трупа на Ријеци или команданту Приморског одреда у Краљевици. Стаде потпоручник, пришивши руке, те ће ми рећи: да ли бих бар пристао да одем до његовог стана да телефоном говорим с Ријеком.

- Пристадох и одемо. Он ми да телефон, на другој страни мајор *(„madjore”*) Аба, командант карабињера („*Korpo d’okupacione di Fiume*”). Он мени понови позив, ја њему одговор. Тада он мене упита да ли би бар он, Аба, могао до мене. Одговорим потврдно.

По подне, ја свршиx преглед брзог воза што иде за Загреб, па пођох за Бакар. На по пута се сетим за састанак са мајором Абом и полетим натраг. У канцеларији шефа станице, седи за његовим столом Аба, а у једном куту шеф станице Рајхерзер са једним енглеским мајором из међусавезничке транспортне комисије. Прођем Аби, и поздравим га и замолим да ме извини. Он ми седећи пружи руку. Ја остах стојећи, али помислим у себи, имамо времена устаћеш већ ти. Енглески мајор само климну главом на мој поздрав и продужи неки тихи разговор са шефом.

- Дошао сам, г. потпоручниче, да вас упитам да ли смо савезници или нисмо?

- За мене, г. мајоре, све док нисам дошао у Приморје то питање није се могло уопште ни поставити. Али, откако смо овде дошли, чињенице које сам запазио, довеле су ме до тога да се одиста и сам питам: јесмо ли савезници.

Енглески мајор почеша се по глави и престаде да говори са шефом.

- Какве су то чињенице, упита оштро Аба.

- Врло интересантне, г. мајоре. Италијанске власти војне тако се понашају према нашој земљи да су оне већ сигурно одречно одговориле на то питање.

- Ви ћете ми рећи те чињенице, додаде оштро Аба, - ја ћу то проверити. Само, молим, пазите да се не утврди да оне не постоје, заврши претећи Аба.

- О, г. мајоре, рекох смешећи се, Ви ћете бити љубазни, молим Вас, само да забележите речи које Вам будем говорио (пошто сам видео да вади своју бележницу и спрема се писати), а Ваше проверавање ће мени дати за право.

- И хоћу, господине. Дакле, да чујем, рече Аба.

- Прва чињеница: Око 19. децембра стигла је у Ријеку једна енглеска лађа. На њој су била сва одељења нашег министарства спољних послова и извесна одељења нашег министарства војске. Поред њих ту је био белгијски посланик на нашем двору и генерал Милић, командант IV армијске области у Загребу. Ваше власти нису дозволиле искрцавање на Ријеци. Лађа је стигла у Бакар. У Бакру није било могућности за истовар, вратила се опет на Ријеку. Поново одбијено. Поново дошла у Бакар, утврдивши немогућност истовара тешких сандука архивских у Бакру.
- Али та лађа је искрцана ипак на Ријеци, рече Аба.
- Да, г. мајоре, искрцао је командант лађе и робу и путнике на обалу, пошто му се досадило да три дана лута од Бакра до Ријеке, изјавивши да ће он тако учинити, а Италијанима, ако се не допада ствар, нека гурну у море и путнике и ствари.
- Шта имате даље, рече Аба, суво.
- Друга чињеница је у овоме, г. мајоре: пре неки дан путнички пароброд из Новог, који додирује Краљевицу, пристао је у Ријеци. Чим је пароброд пристао, дошао је један италијански потпоручник и саопштио капетану лађе да се могу сви путници искрцати осим једног српског потпоручника.
- О, рекао је, смешећи се, мајор Аба: и он се искрцао.
- Искрцао се, јер је командујући генерал известио генерала г. Градилија, да се лице које носи пошту за француског генерала мора пустити.
- А за мене, г. мајоре, то је као да се није искрцао. Јер то значи да је то, што је српски официр, сметња искрцавању, а кад је под француском заставом може се искрцати. Морам Вам рећи, г. мајоре, да смо ми, између осталог, и гинули и борили се, и чини ми се, доста добро, да нам ничија па ни француска заштита, није потребна.
Енглески мајор се сасвим окрете нама. Стави ногу преко ноге, прекрсти руке и слушаше сад само наш разговор.
Аба ћуташе. Одгурну бележник од себе и хтеде нешто да каже, али га предухитрих.
- Нисам готов, г. мајоре. Ево и последње чињенице. Јуче ми приђе један путник. Жали ми се да га мој италијански колега неће да пропусти, иако има уредне исправе. Узмем његове исправе и прићем Вашем потпоручнику и упитам зашто то чини. Он узе исправе, разгледа и рече, врло љубазно, уосталом: „Није довољно. Треба још потпис неког капетана француског у Загребу". Како! рекох. Зар није довољан потпис мог генерала, команданта - IV - армијске области?
- Слушајте, прекиде ме Аба, и узе свој бележник, ја ћу да питам да ли је довољан тај потпис.
- О, не трудите се, г. мајоре, ја сам већ ствар уредио. И то како треба. Прегледајући путне исправе, нађем једну госпођу, на чијем је пасошу био следећи натпис: *Komandante di korpo d'okupacione di Fiume, il madjore, Aba*. Ја сам госпођу скинуо с воза.
- Па то је страшно, рече Аба, и скочи. Господине!
- Немојте се љутити, г. мајоре, госпођа је ипак отпутовала. Аба седе.
- Знате видео сам да сам погрешио, јер је поред вашег потписа ипак био потпис једног француског потпоручника.
- Господине, дрекну Аба. Знате ли шта говорите? И коме? Тужићу вас генералу г...
- Молим вас, г. мајоре, да заиста обавестите г. генерала о овоме, само Вас молим да изволите изнети целу ствар, онако како сам је ја изнео. Онај енглески мајор се расплинуо од смеха. А шеф станице мучи муку да разуме у чему је ствар.
Аба опет седе. Ја стојим и даље мирно. Док ће тек Аба, сасвим другим промењеним гласом.
- Молим Вас, г. потпоручниче, зашто ви нама овде правите тешкоће?
- Какве, г. мајоре?

- Па, ето, не пуштате нам више од шест војника на станицу.
- Није ствар у броју, већ у принципу, г. мајоре. Овде сам затекао неред. Јуче сам набројао неких осамдесет војника. Опколили станицу. То већ не могу, да дозволим, као лице које одговара за ред. Ја вршим исту ту службу и многе друге поред тога, све са шест војника. Зато сам дозволио и вама толико.
- Нама није довољно шест.
- Добро, колико вам треба, толико ћу вам одобрити, само преко тога ни једног више.
Аба, сав задовољан, трља руке, устаје и вели ми:
- И молим Вас да верујете да смо пријатељи и да и даље остајемо.
- Надам се, г. мајоре.
И таман он на вратима већ, а ја га зауставим и кажем му ово:
- Имам, да вам се жалим, г. мајоре. Не чак ни да вам се жалим, колико да Вас обавестим, јер је то напослетку ствар морала ваше војске. Прексиноћ ми дођу неки путници и саопште ми да су их неке индивидуе пресреле више станице и да су им на разбојнички начин изнудили извесну суму новаца. Пошаљем мог наредника са једним војником и они ми после неколико минута доведу три ваша гренадира. Претресем их и нађем код њих тачно онолику своту у крунама, колико су путници изјавили да им је одузето. Потом им вратим сваком све што сам нашао, направим саслушање и напишем акт командиру 8. чете 1. гренадирског пука, па их стражарно спроведем и предам италијанској стражари.
Сматрам да сам тиме испунио своју дужност, војничку и људску. Кад би мени којом несрећом, војници такви били, и да ми их супротна стража тако спроведе, ја би их одмах дао под суд.
Кад данас на станици један италијански гренадир ми се пријатељски смеши и поздравља прописно. Сетим се. То је један од оних које сам као разбојнике спровео њиховом командиру. Ако је њихов командир тиме хтео да ми покаже да ни мој оптужни акт, учињен у интересу ваше војске, у његовим очима нема вредности, онда је то показао на штету своју. А ја Вама, г. мајоре, сматрајући да Ви у тој ствари не можете имати исто гледиште, достављам.
Аба се разјари. Како је у тај мах ушао карабињерски поручник који га је и допратио, он се формално баци на њега и отпоче да га грди.
Ја га прекинем тада и кажем му:
- Опростите г. мајоре, ви ме нисте добро схватили. Г. поручник није ништа крив. Нисам ја њему доставио она три гренадира, већ командиру 8. чете 1. гренадирског пука, из чијег су састава они били.
Аба преста да напада поручника, већ му рече да саопшти командиру да ће га оптужити генералу Градилију, па га онда пусти, и опрости се са мном, уверавајући ме о томе да и они имају исто гледиште као и ми, да разбојнике треба пред суд, а не држати да носе часно војничко име.
А кад се вратих сукобих се на вратима са енглеским мајором. Он једном руком држаше лулу, а другом ме удари по рамену.
- Но, ово се не види сваки дан, рече ми. За време скоро годину и по дана свог бављења на овој станици ја сам имао многобројне случајеве разних сукоба са Италијанима. Ниједан случај није остао, а да га италијански генерали Кастело, Грациоли нису лично морали да расправљају. Имао сам, међутим, потпуно одрешене руке с наше стране, тако да сам једва по каткад обавештавао своје претпостављене о оваквим споровима, пошто је увек победило моје гледиште. Једном сам добио читаву међународну комисију на станицу састављену од једног француског генерала, једног енглеског генерала, једног америчког пуковника и два француска капетана, по оптужби италијанског генерала Градилија, - да сам писмено запретио

употребом оружја, - али се, одмах по мом саслушању свршило на штету Италијана.

ПОЧЕЦИ КОРУПЦИЈЕ

У почетку су били моји стари војници. После је дошла читава чета мог батаљона да поседне демаркациону линију коју сам ја поставио. Догод су били војници са Солунског фронта, служба је вршена заиста одлично, савесно и поштено. Али чим су почели да долазе војници који су били у заробљеништву, већ сам приметио случајеве не само лабавог вршења службе, већ чак и злоупотребе. То истина нису били неки тешки случајеви, али тек били су ипак случајеви на које дотле нисам био навикнут.

Али већ је корупција отпочела навелико и то одозго. Поменуо сам у почетку да сам имао, поред војне и војно-саобраћајне службе, још и полицијску и царинску, као и обавештајну. Доцније ми је остала само војно-саобраћајна, војно-обавештајна и војно-гранична. Ми смо имали наређење да можемо пропустити из земље и у земљу лица са одређеним путним исправама, - у земљу се смела увести свака врста робе без царине, а из земље су се могле извести намирнице само са одобрењем прво неког банског саветника или самог надлежног министарства. Из земље се даље није смело извести злато, валуте, а у земљу се нису смеле уносити круне нештемплиране.

Утврдио сам да су у огромној већини случајева шверцери били Јевреји. Особље полицијско и царинско било је тада још сасвим исправно. Хватало се врло често. Али они ухвате случајеве очигледног шверцера. Утврде, спроведу. После три дана враћа се исто лице слободно, добило одобрење, смеје се из кола, маше руком полицији и цариницима. Отуда се могло закључити да је корупција ушла у центар и да ће отуда доћи и на периферију.

Да би се видело како је то изгледало, навешћу овај пример. Добио сам доставу да један железнички чиновник даје странкама вагоне уз поклоне. Зовнем га себи. Отворено му питање поставим. Он ми одговори одречно. И сам сам веровао да није истина, па му рекох да ме то радује. Али тада, изненада, овај човек плану и рече ми:

- Не могу да дозволим да на овоме остане, г. поручниче. Морам вам све рећи, па чините шта хоћете.

Познато вам је да имамо наређење да никоме не смемо давати вагоне, већ се странке имају обратити у Загреб - Дирекцији или у Београд Генералној дирекцији.

У почетку сам се држао најтачније овог наређења. Странка дође и ја је упутим у Загреб. Она оде. После два дана ето је добила вагон који иначе стоји на станици. Па ми тада каже: Е, господине, ја сам то могао и овде добити, а не да идем чак у Загреб. И што је најважније не би ме толико коштало. Овако два дана пута и поред тога се горе за сваки вагон плаћа. И то људи уцењују.

Тада ми је пало на памет да ја овде у Бакру играм улогу цуцека. Господа седе и чекају дивљач, а цуцеки потерају дивљач господи племениташима на пушку. Е нећу ја бити цуцек.

Прекинем га на то и кажем му да ако има горе људи који тако раде, онда треба да ми достави те случајеве, али зато нема право да он тако ради.

- Е, господине поручниче, ја гледам овде на станици вас и ове заиста поштене војнике, жандарме, полицијске и царинске чиновнике. Али горе у средишту, у Београду и Загребу не раде тако.

- Ви велите не смем. Имате право. Али реците ви мени колика је ваша плата?

- 1000 круна.

- Ви сте самац овде. Да ли вам што остаје?
- Не остаје ми ништа.
- А живите страшно. Не пијете, не пушите, не картате се, не вучете се са женама. А сад мени реците: ја имам стан, огрев, осветљење, жену, четворо деце и 900 круна месечне плате. Молим, реците ми како ћу на поштен начин изићи на крај. И сад ја треба да гладујем, као што и сами знате, у овом камењару, а тога да шаљем, као цуцек, дивљач, племениташима београдским и загребачким на пушку.
И ето шта ја радим: кад странка дође к мени и тражи кола, ја дам, ако имам и не тражим ни пет пара. Ни од једне странке нисам тражио ни пет пара за кола. Свака која је дошла, добила је, ако је кола било. Онда се дешава и то врло често, да странка остави сама од своје воље колико буде могла. Ето мога греха. Знам да сам крив по закону. Али судите сами.
Разуме се да сам му запретио да убудуће не сме ни то да ради. Али нисам одиста имао срца доставити његов случај. Зато сам тражио његов премештај на неку другу станицу где неће имати могућности да ово ради.
Али корупција се увукла чак и у војску; Земља је била гола и боса. Све што се увезло, продавало се и зарађивало се двоструко и троструко.
А опет и Европа је тражила намирнице, па се и то извозило из наше земље, по могућности, без одобрења. Било је наших официра, - ниједан борац, - који су се почели бавити увозном трговином, а савезнички извозном. Сваког часа било је случајева таквих. Напослетку ме министар војни одреди да извидим поред редовних дужности, овакве кривице наших официра. И ја тај посао свршим и однесем у министарство. Министарство ме упути Врховној команди, пошто се радило о кривицама у војничкој зони, а ова начелнику судског одељења. Та личност сад више није жива, али ево разговора који смо водили:
Пре подне сам дошао и он ми је рекао да дођем после подне да би разгледао предмете. Међу предметима је био и случај једног резервног официра кога сам оптужио за шпијунажу.
Кад сам дошао после подне, он ми рече:
- Ви сте свршени правник, г. поручниче.
- Јесам, г. генерале.
- Чуди ме какав сте ви правник, кад сте овако што смели да напишете.
- А зашто, г. генерале?
- Па како зашто? Знате ли ви кад бих ја сад дао њима да препишу, па да вас оптуже, одосте ви за клевету на робију.
- Ја Вас најлепше молим, г. генерале, да свима официрима дате преписе мог рапорта и да им наредите да ме туже. Кад не могу ја њих за кријумчарење, за кривотворење исправа и шпијунажу, нека они мене туже за клевету.
- Г. поручниче, дрекну генерал, ви мене вређате.
- Боже сачувај, г. генерале. Чиме Вас вређам?
- Ви хоћете да кажете да њих ја чувам, па ви тражите да вам се суди за клевету да би на тај посредан начин доказали своје тврђење.
- Ја хоћу само једно, г. генерале, да кажем: оно што сам написао, то је истина. Ја сам био дужан да је изнесем. И не бојим се никога и ничега за то.
Он тада спусти тон, па ми чак рече и да седнем. И стаде да ми износи једну немогућу теорију, како се по индицијама не сме ни истрага повести. Ја му, разуме се, доказивах обратно. Али ништа не помаже. Видевши то, ја му рекох да не жалим што сам радио, јер ја сам вршио своју дужност, одговорио својој савести. Али ми је жао што видим да он, као начелник судског одељења, има такво гледиште које омогућава продужење оваквог неваљалства.
Тада ми он рече: „Ама, чујете ви, ама овде сад има скупштина, па штампа, не може се овде радити како се хоће”.

- Г. генерале, одговорих, за мене је једно исто и да нема скупштине и штампе. Увек бих радио оно што сам дужан, без обзира што ће рећи ко, Скупштина или штампа.
Тада он: „Уосталом, ви сте ми ово предали. Ја ћу видети. Збогом”.
Никог глава није заболела, а деветорица су били оптужени. Бацили се људи на лак живот, општа тенденција је трка ка лакшем. Па и они власт што су држали, место да власт употребљавају у духу спречавања те погубне склоности, јер она расипље и разгриза друштво, и они су упали и сами у исту. Они су пак најважнији кривци: једно понос због задобијених победа, друго бриге око такозваних главних питања (јер за мене је овај дух трчања за лаким животом најважнији), а треће чак влада уверење, да треба мало пустити свет да се наживи, - све је то заједно учинило да се корупција развијала и цветала.
Имао сам тада огромну стварну власт. Вршио сам је савесно. И гонио све око себе, који би поклецнули, да је и сами врше тако. И сваки дан смо имали прилике десетинама лица за фалсификате путних исправа, за кријумчарење да спроводимо и оптужујемо. Али горко ми је одиста било кад бих ја потерао те ситне, а гледао како се крупни провлаче. Али шта сам ја могао радити?

ХЛАЂЕЊЕ ОДУШЕВЉЕЊА

Тада сам већ отпочео присуствовати и хлађењу народног одушевљења у Хрватском Приморју. Како је дошло до тога? Ни сам не знам. Али се дало примећивати.
Шверцери, двовласници, лица која су морала после ићи на Сушак или Ријеку,а ми их морали враћати или чак и затварати, отпочели су нас грдити. Не могу да верујем да је то могло бити узрок знатним и дубоким променама расположења, јер смо ми то чинили савесно и људски, увек опомињући, саветујући и објашњавајући разлоге појединих забрана или наредаба. Али свакако је и то унеколико био разлог, јер је то крај упућен на Сушак или Ријеку, а сад италијанском окупацијом био одсечен.
Утицај Радићев из Загреба још није допирао до приморја. Ту је радио само по неки франковац, обично римокатолички свештеник (као поп Стипа Вучетић из Леденице). Сењ је био од почетка противан (градоначелник Влаховић у децембру 1918. водио депутацију генералу Грацијанију да поседне Сењ, да га не би Срби окупирали), ширећи известан хладан ветар около; иначе приморје се ипак добро држало. Једино у околини Црквенице (Св. Јелена) комунизам је почео да хвата озбиљног корена.
Сад кад размишљам о томе, долазим до закључка да није имао ко да поведе конструктивном прегалаштву оно заиста дубоко и искрено југословенско одушевљење Хрватског приморја. Држава се није осећала као вођ народни, већ само као принудан, и народно одушевљење остављено само себи, као ватра нехрањена, утишало се, угасило и охладило, утолико пре што је доцније долазио утицај Радићев, а известан број римокатоличких свештеника је и иначе гледао без одушевљења и нас у Хрватској, и уопште нову државу.
Дође и демобилизација. Још раније одоше сви моји стари војници. Са најбољима од њих пољубих се као са рођеном браћом. Мој ордонанс, редов Радован Бајић из Врела, срез тамнавски, био је међу овима. То је било оличење честитог и исправног војника. Нисам никад могао причати о њему и његовим делима и речима, а да до дна душе не будем потресен.
А доцније дође и општа демобилизација. Помислих да ће то већ једном и мене одвести из војске, кад железничари објавише штрајк. Обустави се демобилизација, а мени дадоше команду над пругом од Делница до Бакра, с налогом да обиђем и

ону од Огулина до Делница. На мом одсеку је штрајк сломљен за дан, пошто сам похапсио око 36 железничара и упутио их надлежној власти. Штрајк је био чисто комунистичког карактера и имао је двоструки задатак: да спречи достављање муниције против Мађарске (Бела Кун), а с друге стране да спречавањем демобилизације изазове побуне у војсци код резервиста, а ови нису више били са Солунског фронта, већ они из заробљеништва. Тако се десило, да је у мом пуку, који је био у Загребу, настала побуна коју је одлучни командант, пуковник Загорчић, угушио, без крви, за неколико минута.
Тако ја остадох и даље на дужности.
У мом личном животу ово бављење у Хрватском приморју имало је за последицу да се упознам са својом садашњом супругом. Из тог познанства потекла је и моја одлука да се оженим па сам то с јесени 1920. године и учинио. Ова је пак женидба изменила мој животни план, јер сам ја био одлучио, по демобилизацији и свршавању других породичних послова, да одем у манастир и примим монашки чин. Али и саму ту промену ја сам схватио као Божју вољу, која ме, или због недостојности за духовни позив, или пак због другог неког разлога, овом женидбом гони да пређем на други план. Кад ово кажем, Божја воља, молим да се схвати у пуном значењу њеном, јер сам баш за време ратова имао прилике у борби, да доживим истински такве ствари које не могу ни сам, нити ми други ко може, као случајност обичну објаснити. Имао сам у много прилика осећање да ме штити и води заиста Његова Воља. То не говорим из надутости и гордости, Бог нека ме сачува, већ из дубоке понизности и благодарности на тако незаслуженој милости, коју нити могу, нити смем прећутати.
И да је остао мој првобитни план, ја бих био борац и радник, јер ме је природа тако саздала. Али био бих то на другом једном духовном пољу. И данас то поље сматрам вишим од овога на коме данас делам. Али мени је ово довољно и за мене је оно највише, па сам дужан свом снагом да му се предам - без предаха и до задњег даха.
И тако сам и радио.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

ПОСЛЕ ДЕМОБИЛИЗАЦИЈЕ

И тако сам и ја демобилисан (17-VI-1920). Кад сам се први пут нашао у грађанском оделу било ми је врло необично. Требало ми је особито много времена па да се одвикнем од навика које је пуних шест година војничког живота на мене оставило. Али искуства, познавања људи и живота које сам тамо стекао, никад се ослободити нећу.
Решио сам да живим на нашем пољском имању, да га обрађујем и од тога да се издржавамо. Али имање је било остало без инвентара, без стоке.
Моја кућа није имала новаца да све то обнови. Поред тога, баш прве две године дођоше, поред изванредних трошкова и друге невоље: тако да ме то нагна да се сетим да сам некад свршио права. У службу нисам хтео. Није ми се свиђао дух њен. Отуда се решим да положим адвокатски испит и да постанем адвокат, и то у Смедереву.
Ја истина нисам ту рођен, већ у Београду, али сам овде провео детињство, а моји стари су ту дошли 1737. године, пребегавши из села Блаца, из Клисуре. Они истина дођоше прво у село Крњево, а десетак година доцније у Смедерево, али ми тих десетак година сматрамо као да не постоје, јер Крњево је тридесетак километра од Смедерева. И отуда ни ја не хтедох из Смедерева. А други разлог је био, оно пољ-

ско добро, за које су везане толике успомене из детињства и дечаштва, - а трећи, и не последњи, разлог је био што ми се није свиђао живот у Београду, јер сам видео како тај живот људе однароди и одроди, прекине се свака веза са животом народа из кога је човек поникао, постане човек без корена и личи на „облаке безводне које вјетрови преносе и јесенска дрвета неродљива, која су два пут умрла, и из коријена ишчупана", како се то лепо вели у Посланици Ап. Јуде.
Стао сам пред адвокатским позивом дуго и посматрао га. Овај позив извикан је у нас много, јер је у стању да брани све за новац. Како ћу се снаћи у тој ситуацији. Један швајцарски адвокат држао је предавање у једном хришћанском протестантском клубу и почео је овим речима: „Кад сам дошао пре неки дан својој кући, моја мајка ме је дочекала овим речима: Ти си сигурно данас, сине, опет неког кривог ослободио, а неког невиног осудио? Тако се о нама адвокатима обично мисли".
Мој некадашњи друг, човек који је у себи био одиста оваплотио хришћанску љубав, пок. Драгољуб Јовичић, написао је некад једну малу књижицу и у њој доста дивних новела. Међу тим новелама је била и ова реченица: „Сунце прође кроз облак, па се не замрачи". Па и ако ми знамо да сунце у ствари не пролази кроз облак, већ безмерно изнад или иза облака, који су у ствари саставни део атмосфере, - ово упоређење остало ми је у памети и често се чинило да чиним експерименте и да улазим у ситуације које на први поглед не би требало да примим, уверен да ако ја останем на основи честитости и савесности, од тога неће бити штете.
Тако сам постао адвокат. Трудио сам се у обављању свог посла, да ме питање награде нити привуче, нити одбије од посла. Нисам ниједан посао примио, који иначе не бих због награде примио, а исто тако, нисам ниједан посао одбио, због награде.
Чуо сам да се каже да је пара „душегубица". И мислим да је то истина. Па иако сам тако радио, благодарећи огромном послу који сам убрзо стекао, могао сам живети са својима скромно.
Нисам стекао ни куће нити икаква имања, још сам успео да задужим и очевину своју озбиљно, али то ми није учинила адвокатура, већ сасвим други разлог.
Трудио сам се даље, да посао радим с љубављу и да мом клијенту помогнем својим трудом и својим искуством.

ИСКУСТВА ИЗ АДВОКАТСКОГ ПОЗИВА

Убрзо ми је адвокатура открила више поља, која остају скривена онима који су од ње далеко.
Тако сам имао прилике да се наднесем не само над народни живот и да га упознам далеко присније и ближе него што сам га раније познавао, већ сам могао да се на људску душу тако наднесем да ми, осим свештеничког и лекарског позива, други позив никад тако њене скривене завијутке не би могао открити. У рату сам имао прилике да познам херојске карактере као светле метеоре. У миру сам имао прилике у својој канцеларији, и у суду, да упознам често дно људског живота и човечје душе. Дешавало ми се да после свршеног дневног посла, долазим својој кући тако пун горчине од добивених сазнања, да су ми опет само вера и њено објашњење природе људске могли оставити вољу за животом и његовим одушевљењем. Јер бих често, видевши дубину зла и пада људског, осетио према човеку гађење и страх, међу каквим, по облику, људима се живи и какав човек децу рађа и подиже. Разуме се, то се није дешавало сваки дан. Али сваки дан сам имао прилике да посматрам душевна кретања просечног човека и мислим, ако је човек мало обдарен, да му то посматрање, испитивање и размишљање пружа могућности, нарочито упоређењем са својим сличним покретима, да и себе и друге боље упозна.

С друге стране, и овај мој посао је по себи борбен. И то је годило мојој борбеној природи, одржавало је увек у тренингу и спремало ме на тај начин, за веће и општије борбе које су предамном стајале.
Али независно од самог мог посла, а ипак преко њега, дошао сам у политику и у борбу против локалне корупције и партизанства.
Нисам никад хтео да улазим у партијски живот. За моје тадашње појмове партијска политика је тако безначајна била да ми у њој места није могло бити. Мислио сам: имаћу породицу, канцеларију, а од општих ствари радићу на верско-моралном васпитању и просвећивању своје околине и задругарству. И моји први кораци су у том правцу били. Држао сам неколико предавања у Београду и Смедереву.
У мом крају политичко-партијске прилике су биле следеће: неограничена владавина демократске странке, односно њеног првака Косте Тимотијевића. То је био његов округ. Његова полиција, његов суд, његово пореско одељење и његови гласачи. Коста Тимотијевић није био ни рђав, ни непоштен, а ни човек без дара. Напротив. Али партизанство је од њега створило партизана виртуоза, а он је партизанство извео до крајних консеквенца.
Резултат такве политике био је да је од 1907. године не само он увек народни посланик, већ само случајно може, по остатку или неком нарочитом комбинацијом, да промакне и ко други за народног посланика. Али с друге стране, партизанство у суду, полицији, пор. одељењу, окр. самоуправи урађало је својим рђавим плодовима. Изузевши посао око осигурања које је на себе узела окр. самоуправа под председништвом Јоце Нешића, - никаквог општег рада, већ само рад за гласаче. Ситуација је била таква да у целом округу ниједан адвокат радикал није могао да се скраси.
Кад сам постао адвокат и ако сам отворено говорио да се не мислим бавити партијском политиком, радикали су отпочели долазити к мени, немогући никако да схвате да ја, као син свог оца, нисам радикал. Ништа није помогло моје неинтересовање за партијски живот, у њиховим очима ја сам морао бити радикал.
А њихов положај, у потпуно партизански обрађеном округу, је био врло тежак. То ме је одвело, да примивши какав посао срцу, дођем у додир и сукоб са партизанством и да браним од њега његове жртве. Сад су власти почеле да ме сматрају радикалом иако сам искрено говорио да то нисам. То је тако трајало две године. Напослетку, стари пријатељ мога оца и мој, Живојин Тајсић, апотекар, отпоче ме наговарати да уђем у организацију омладине. Ја му тада кажем, да то не мислим из два разлога: прво, зато што сам противан начелима радикалне странке, јер нисам за демократију, парламентаризам, „народну сувереност”, а друго не допада ми се партизанство, јер одбацује општа народна мерила, и мери све „нашим човеком”. За мог пријатеља Тајсића било је главно да ме увуче у партијски живот, те он мени на све то одговори: „Странка је као организам. Некад је то био њен програм, али сад се може и мењати. И ако буду у њој људи од вредности, који знају шта хоће и умеју бранити своје гледиште, онда ће они странци моћи дати и нова начела и нов правац”. Исто то важи и у погледу моје друге примедбе. Па онда заврши: „Знаш, ти си био добар и храбар војник. И дело оних што су изгинули и вас што сте остали у животу је огромно. Сад ти мени реци, хоћеш ли пустити ти, да сад том отаџбином за коју је толико жртава поднето, управљају најгори, - а ви борци, радите за тезгама или у канцеларијама, или по пољима, - или држите предавања богомољцима и богомољкама. Ја мислим да си ти дужан да уђеш активно у политику”. Ово његово резоновање ме је потпуно савладало и ја дам пристанак. Сутрадан већ сам био председник месне омладинске организације радикалне странке, док је мој пријатељ и друг, Влада Јелић, који је исто тако, истог дана, и сам ушао, постао потпредседник. Али ја сам зато одржао говор у коме сам истакао да улазим у организацију, јер мислим да треба политички радити, - да улазим у радикал-

ну странку, по традицији, и из националне нужности, - али да сматрам да радикална странка мора да прегледа своја начела и свој програм и саобрази га стварности. Та начела и програм су као благајна, где се већ неколико благајника променило, а нико није отворио и пребројао пакете с новчаницама и фишеке с динарима, већ се стање благајне прима и предаје према спољним натписима.

У РАДИКАЛНОЈ ПАРТИЈИ

И тако сам ушао у партијски живот. Ушао сам снажно, као и све друго штогод сам узео да радим. Провео сам у радикалној странци шест година, и то до 1926. г. као дисциплиновани члан, а од тада као дисидент. Искуство које сам за тих шест година стекао показивало ми је све више и више да је немогуће од странке, ма како се звала, ма ко је водио, тражити да она има пред очима општенародни интерес и општедржавни у сваком моменту. Чим се иде за гласовима, као што је рекао један сељак из мог округа, Радисав из Дубоне, „партија неће лице већ куглице”.
Кад сад посматрам тај период свог рада, онда ми изгледа овако: ушао сам у партијски живот, уверен да ћу моћи да му управим путеве онамо куда мислим да треба да се иде, с друге стране, партија ме је дочекала оберучке, уверена да ћу се већ ја савити по њеним условима. Обоје смо се преварили: нити сам био у стању исправити ја партијски живот, нити је она мене успела направити партизаном. Дисидент радикалски већ пуне две године, ја бих напослетку иступио и отворено изишао да није дошао 6. јануар 1929. г. Овако, за мене лично је то било најзгоднији начин да се та моја веза пресече.
Али потребно је још мало да се задржим на овом делу, да бих оправдао овај свој закључак.
Поменуо сам напред да ме је адвокатски позив довео у сукоб са партијским и корупционашким присталицама власти. Чим сам се осведочио да имам посла с отвореним неваљалством, ја сам без околишења отворено и иступио. У нашем суду зацарила се корупција. Предлагао сам својим колегама да колективно и отворено иступимо против тога. Они на то нису пристали. Тада сам морао иступити сам. Резултат је био да је један председник суда морао ићи у пензију. Тада су моји радикали ликовали. Дигли ме у небеса. То ми је годило, морам признати. Кад да се то место попуни, а они доведу једног радикала, који не само што није био бољи, по моралним квалификацијама, већ и поред тога и много неспремнији правник него што је био онај први. То ме сад натера у нову борбу, јер би иначе испало да сам се ја борио против једног, не зато што није на свом месту, већ зато што није из моје странке. Резултат је био да сам опет успео, али резултат је био и то, да је цела званична странка остала на једној, а ја на другој страни, јер нисам добар радикал, пошто гоним „наше” људе. Тада сам отворено иступио против те друге стране коју су представљали сви званични форуми странке у округу, па и врло утицајни кругови из Главног одбора, те објавио и две брошуре: „Писмо отворено” и „Зашто смо борбу повели”, у којима сам изнео цео локални спор из наше опште народне перспективе, да је пропаст неминовна, ако се такви спорови не реше онако како честитост и морално здравље државе и народа то захтева. Те брошуре су изашле 1926. г. и направиле су доста успеха. Пок. Љуба Јовановић је писао и два уводна чланка у свом тадашњем листу поводом њих. Али углавном у странци стање оста непромењено. Главни одбор се држао на страни оној другој, па и сам пок. Никола Пашић.

Из тог времена потиче и онај одговор, који сам добио, жалећи се једном од најутицајнијих и најчеститијих људи у странци,[5] на страшне моралне грдобе, у којима се у нашем округу странка налази, као и на држање Главног одбора. Одговор је гласио: „Радикална странка није башта у којој расту само руже, већ народна њива у којој има и корова". Међутим, нисам ја ни очекивао да радикална странка буде башта са самим ружама. Примам и то да је она велика народна њива, па мора бити и корова, - али нисам могао примити, још мање помирити се с тим да се у тој њиви баш коров не треби, већ му се стварају најпогоднији услови за напредак и растење. Искуство које сам стекао у овој шестогодишњој борби, осим онога што сам већ напред истакао, било је да народ сељачки има врло велику готовост да прими и прихвата сваку идеалом надахнуту борбу.

Обично се мисли да се сељаку може прићи само лажима, обећањима, или поклонима, или влашћу. Ја сам у радикалној странци од 1926. г. био дисидент. Гонио ме је Б. Максимовић 1927. као кандидата за обласне посланике, па сам успео. Гонио ме је Вељa Вукићевић за време посланичких избора 1927. г. па сам успео да будем јачи од његове званичне листе. И стално, и дан дањи, у том правцу, честити сељаци, иду са мном, непрестано и у све већем броју, и 1931. г., кад сам апстинирао од избора, и 1935. г. и све до данас, и сваки пут у све већем броју. Био сам дакле ето стално већ толике године у политици, никад их нисам лагао, ни давао обећања, осим једног да ћу остати увек онакав каквог ме знаду и да ћу општи државни и народни интерес увек и у свакој прилици имати на уму. А не само да им никад нисам прилазио с поклонима, него су они мене увек нудили сваким поклонима. А као што ћемо доцније видети, и као што се већ зна довољно, ићи уза ме није баш ни безопасно, јер нажалост, дошли смо и дотле да власт на мојим зборовима употребљава, без основа, и противно закону, и оружје. Па ипак не само да број мојих присталица не опада у мом крају, већ расте из године у годину, упркос невоља, препрека, претњи и опасности којима је мој рад изложен. То сам искуство стекао у шестогодишњем раду у радикалној странци. Додуше, моја природа је таква да кад бих и друкчије искуство имао ја бих ипак радио оно што данас радим. Постоји извесна пуноћа уверења, и пуноћа „срца", како то вели Апостол Павле, из којих уста говоре. Ја бих, дакле, и да нико за мном не иде, морао ићи путем којим идем и говорити као што говорим. Али сигурно је ићи лакше и мени, и боље и мени, кад знам да је наш народ способан, не само способан, но гладан правде, далеко више но хлеба, и да кад то осети, онда заиста иде као бесомучан, не плаши се и не жали дати ни главе. Најмање га пак ко може онда с тог пута одвојити, све док он ту веру има.

Друго искуство, из овог периода мога рада, јесте у томе, да народне масе траже да упознају лично човека за којим иду. Оне слушају свакога кад говори. Неће сељак, ако са стране не буде намештено, никога, ма ко то био, сметати да говори. Врло је пажљив слушалац сељак. Нико тако не уме да слуша као он. Али на све мотри. Не воли грдње и просипање клевета, без одговарајућих факата. Најлакше га је освојити срцем. Ако му срце освојите и разумеће вас боље. Необично је пажљив посматрач сељак; мотри на сваки гест човека. Отмен је наш сељак: има укуса необичног, и поноса и стида. Ако неки говорник направи какву незгодну пошалицу, мало и маснију, њему се лице и развуче за осмејак, али осети то после и прича да он као сељак не би могао тако говорити.

Кад год сам дошао међу непознате сељаке, осећао сам се у почетку врло непријатно. Имао сам осећај да ме сваки од њих мери на својим теразијама. И ако човека упознају и нађу у њему добре одлике, а нарочито јунаштво и честитост, онда нема

[5] Аца Станојевић

тога ко ће њих одвојити од њега. После не помаже много ни власт, а ни не знам какви новци. Власт и новци помажу тамо где сељак још није нашао лице које га води и коме се он душом предао. Ту помаже и власт, и новци, јер сељак је као чун непривезан, таласи га носе где хоће.
Кад то говорим ја мислим на сељака, који није ни кортеш, а нема ни амбиције да буде неки брзометни посланик, већ је прави домаћин, богатији или сиромашнији. У ову моју врсту спадају и ситни слојеви градски: занатлије и радници. И они су, кад човека упознају и предаду му се, везани за њ често до самозаборава и крајњег пожртвовања.
Други је случај са сељачким клуподерима и кортешима као и са градским живљем из виших класа. А то је већ нешто много лабилније и превртљивије од сељака. Истакнутији, они имају већу површину трења, лакше им је наћи слабу тачку на коју треба притиснути. И за час се и обавезе части и убеђења, претварају у разне разлоге због којих се напушта овај правац и прелази на други. Ту су већ и новац, и положај, и страх за ово или за оно много речитији, него у нашег сељака кад се он некоме преда што га упозна и поверује му.
Био сам пре 6. јануара два пута кандидован и ниједан пут нисам изабран. То јест, први пут сам био изабран, јер је, по споразуму, други с наше листе требало да да оставку у моју корист, па није, као што се то обично дешава. А други пут (1927) смо имали већ две листе, па нисмо добацили до количника, али је моја дисидентска тукла званичну листу бројем гласова.

ПОСЛАНИК ДУНАВСКЕ ОБЛАСТИ

Био сам изабран за посланика обласног, а потом, и ако дисидент, успео сам да будем изабран за члана Обласног одбора.
Наша Обласна самоуправа је прва покренула питање обласних штедионица, питање савеза обласних самоуправа и средишњицу савезних штедионица, питање обезбеђења сеоског становништва пострадалог од суше, града или друге несреће, основала сталне фондове за подизање основних школа, дала нарочити тип пољопривредне школе из које се не иде у чиновнике већ се заиста враћа на село (Смедеревска Паланка), прве и нарочите курсеве за просвећивање младића и девојака са села, основане уз помоћ Централног хигијенског завода и Женског покрета, набавила велики број камиона, парних ваљака, пругу уског колосека са потребним бројем вагонета и локомотива за оправку путева, - и покренула питање подизања моста који би везивао моравску долину са Банатом, - а покренула и питање оснивања великоморавског савеза оних области које додирују Велику Мораву, ради њене регулације. Наша самоуправа и више би урадила да у прво време, велики жупан са многима одозго, није у циљу да ми омета рад, подгрејавао партијску борбу у обласној скупштини и тако управо он, представник владе, ишао против општих интереса. Доцније кад су се чланови скупштине боље упознали међу собом и кад су дошли велики жупани који боље схватају своје положаје и задатке, рад је ишао далеко боље. Али ту је већ био крај. Дошао је 6. јануар који је укинуо обласну самоуправу.
Поред тога самоуправа је прва и једина, благодарећи др. Маргану отпочела етнографско проучавање своје области.
Ово је било први пут да сам вршио неку јавну службу (не рачунам војску) па сам унео у тај посао и много воље и снаге, а дошао сам и ту до извесних искустава, које треба да изнесем.
Начело Самоуправе треба одржати и поштовати. Оно може не само растеретити државу, што није мала ствар, већ управо одузети од ње оне послове које ће самоу-

права моћи боље да ради, него што би радила држава. Држави мора остати право надзора над законитошћу рада самоуправних органа, као и надзора над личним издацима самоуправе. Послови које држава треба да пренесе на самоуправу јесу сви који нису тесно везани за појам државе (војска, правосуђе, основно и оквирно законодавство, основна органска администрација, спољни односи, финансије) или их садашња ситуација не намеће држави (привредни, друштвени и културни план). Држава мора обезбедити финансирање самоуправа, а не оставити их са задацима великим, а на прирезима на непосредну порезу. Самоуправом морају управљати изабрани људи из тога краја, а не државни чиновници, или самоуправни чланови под надзором државног чиновника, који је још политичка личност, као што је то бан.
Самоуправама треба дати могућности да се допуњују трајно или за време одређеног посла, - све у границама оквирног самоуправног закона.
Самоуправама треба омогућити оснивање штедионица с тим да су све самоуправне штедионице повезане у један органски систем, с правом на издавање обвезница и заложница.
Кад је држава јака нема опасности од самоуправа. Чак мислим да би се могло рећи да самоуправе јачају државу, јер узимају на себе огроман број послова и задатака.
Али демократија с парламентаризмом не воли самоуправе. И да није дошло до 6. 1.[6] и укидања самоуправа на тај начин, ограничили би је и осакатили већ наши партизани.

Кад је наша самоуправа требала да почне, онда су сви народни посланици дошли и отпочели да већају, сваки у свом клубу, са обласним посланицима. Они су захтевали да, по њиховом укусу, и савету, обласна самоуправа ради. Главни задатак радикалних народних посланика је био да некако онемогуће, у заједници са великим жупаном, мој избор за члана обласног одбора. После два дана и две ноћи већања испало је противно њиховој вољи. Од тада се више нису интересовали нашим радом, дигли су руке од рада скупштине и одбора и само су изјављивали да је самоуправа штетна ствар и да то треба укинути или ограничити.
Откуд то? Отуда што народни посланик има, како би се данас рекло „тоталитарну тенденцију”. Он жели све да има под собом или пред собом. Њему је згодна демократизација, јер је тада он господар свога среза или свога краја, пошто центар, благодарећи парламентаризму, зависи од њега посланика, те мора за накнаду посланику све чинити у крају у коме овај интерес има.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

ПОСЛЕ ШЕСТОГ ЈАНУАРА 1929.

Кад је дошао 6. јануар ја сам био изненађен, али прочитавши Краљев манифест испунио сам се великим одушевљењем и надом.
За мене су у манифесту биле најзначајније оне речи у којима се обећавало ново државно уређење које ће омогућити слободно и хармонично развијање, свију народних снага, обећање које је дошло после напада на партизанство и парламентаризам.

[6] 6. јануар 1929.

Убеђен сам био да ће то уређење заиста и бити онако како је тамо обећано, јер сам у ранијих неколико сусрета са Краљем, баш о овим стварима имао прилике да говорим, па сам из тих разговора и црпео ово уверење.
Народ је одиста примио с одушевљењем овај Краљев гест. Он је дошао тако изненада и у тако тмурно време да је изгледао као удар ветра који разгони суморне облаке једним јединим налетом, те се иза њих указује ведро и сунчано небо.
Дошао ми је један отресит сељак из Скобаља смедеревског на три дана после објављивања. Питам га како је примљено. Исприча ми како им је синоћ на сеоском збору прочитан манифест, па је било људи који су плакали. „Зашто?" - питам. - „Од радости, - одговори ми. - Људи веле: тек сад видимо да заиста имамо Краља".
Данас политичари партизански говоре о насиљу и диктатури шестојануарској. А истина је ово што сам испричао. Да је неким случајем Краљ ставио питање да му народ тајним гласањем одобри овај акт, гласало би најслободније преко деведесет одсто.
То је долазило из истих разлога из којих и оно моје одушевљење. Само партизани, огрезли у својим ситним пословима, нису видели колико је све то бедно и гнусно што они зову народним представништвом и парламентаризмом. Целом другом свету је то било дојадило: безначелност удружена са разноликом грамзљивошћу. И зато је Краљев гест био тада тако примљен, као што сам горе навео.
6. јануара сам дошао у Београд и ту видео једног од виђених партијских људи. Хтео сам чути његово гледиште. Он целог дана није изишао из своје собе нити је когод њему долазио. Ја одем до његових врата и закуцам. Чујем кораке по соби. Шета се. Закуцам поново. Он упита: ко је. Одговорим и уђем. Кад сам га запитао како он сматра, он ми је одговорио: „Ништа ти не могу рећи! Можда заиста може и добро да буде, ако паметно и поштено буду радили".
Краљ је као што сам напред рекао, са мном неколико пута говорио пре 6. јануара, о нашим општим стварима. Ја сам му увек отворено говорио своје гледиште и то чак исувише непосредно. Многи људи су били у уверењу да Краљ није волео да му се каже истина. Дужан сам, као сведок, да кажем да сам Краљу говорио само истину, да је она врло често морала бити непријатна, да ми се дешавало да му кажем и такве ствари, - истина учтиво, а не вређајући, које не верујем да би обичан човек мирно могао саслушати. Краљ је слушао, дискутовао, често је показивао да га је заболело по што шта, али слушао је све до краја. Наљутио се само једном и то кад сам му говорио неповољне ствари о приватном човеку, кога је он сматрао својим пријатељем.
Једина општа замерка с којом је 6. јануар примљен била је та што су у владу узети многи људи властодршци. Није се то никако слагало једно с другим: 6. јануар и министри који су до јуче у оном стању играли највидније улоге. Али то је било као лак облак. Веровало се да Краљ хоће помоћу њих некако да акредитује 6. јануар, пошто у тренутку, кад је намеравао то учинити, није знао како ће сам акт бити примљен. Веровало се да ће они постепено бити ликвидирани и да ће сама изградња новог државног уређења бита предата у руке сасвим нових људи, које ће Краљ током првог периода 6. јануара одабрати.
Сад кад су и формалне везе партијске биле пресечене, сматрао сам да треба поново да се вратим оном свом првобитном плану кад сам изишао из војске, да радим на културном и духовном пољу, нарочито преко Народног универзитета. Ово износим да би се видело како је нови режим одмах од почетка пошао незгодним путем. Пријавим да држим циклус предавања о Француској револуцији. Једва сам успео да свршим осмо предавање, јер окружни инспектор, место да дође, или се распита шта се то говори, о Француској револуцији, једноставно зове председника Народног универзитета у Смедереву, финог и умног човека, пок. др Радивоја Раденковића, и затражи од њега да се тај циклус заврши. Међутим, да је тај окружни

инспектор, или они који су му наредили, био мало интелигентнији и дорастао својој мисији, он би тражио да се таква предавања одрже широм целе земље, јер предавање о истинској Француској револуцији, онако како сам га био замислио и извео, то не само да није позивање народа на буну, као што је то он схватио, већ напротив, кидање једног мита о Великој Француској револуцији, и приказивање њено у њеној сировости, суровости, неправилности, глупости масе која се да завести и одвести против својих рођених интереса од разних немилих вођа, а њен резултат као победа индивидуалистичке мисли у државном, моралном, политичком и социјалном погледу, - чија је, за саму Француску, последица: њено скидање са дотадашњег владајућег места у Европи и четири инвазије њене територије за сто двадесет година од Француске револуције наовамо.
То исто предавање, скраћено само, успео сам држати у другом једном месту на Народном универзитету. Сремски начелник, иначе демократа по убеђењу, факултетски образован човек, забрани ми. Одем к њему ради објашњења. Ни опепелити. „Не смете држати то предавање, господине, разумете ли?" Шта сам могао да радим. Одем на Народни универзитет да променим наслов: „Три славне жене пред животом и смрћу: Марија Антоанета, госпођа Ролан и Шарлота Кордеј". Сад су ме пустили да говорим. А ја сам, разуме се, излажући њихов живот и смрт, говорио у ствари историју Француске револуције.
Из тога сам одмах закључио да шестојануарски режим нема спремне органе, с обзиром на своју мисију. Онај ко има једну мисао да спроведе тај мора спремити органе. Најбоље је да се то спреми на тихој ватри, постепено, пре него што дође до појављивања режима који има да је оствари.
Веровао сам, видевши то, да ће режим бар накнадно те органе себи припремити, јер и то је могуће, иако није препоручљиво. Јер, у конкретном случају да су органи режима знали мисију његову, они би морали сасвим друкчије поступити. Али они не само да нису тако поступили у овом питању које их је заплашило својим насловом, већ су напослетку дотерали дотле да је Народни универзитет потпуно престао да ради, пошто су (истина, то је било већ доцније, кад је 6. јануар уставом од 3. 9. ушао у своју другу фазу) отпочели сремски начелници тражити да им предавачи доставе унапред предавање на цензуру. Истине ради морам рећи да је било политичара или „напредних људи" који су Београдски народни универзитет злоупотребљавали излажући, под видом популарних предавања, тезе које је демократска омладина (без познавања истине) са комунистичком употребљавала за своје сврхе, али таквих случајева није било у нашем крају. Ми смо, у последње време, организовали предавања за села са чисто популарним, сељаку потребним материјалом. Све је то обустављено за шестојануарског режима као што сам то напред рекао.

НЕПОЗНАВАЊЕ ЗНАЧАЈА 6. ЈАНУАРА

Три чињенице из овог периода шестојануарског режима показале су ми да врло истакнути носиоци режима нису јаки у познавању мисије своје владавине.
Приликом оснивања Аграрне банке ушао сам и ја у Управни одбор банке.
На првој седници је имало да се расправља о пројекту банчиног правилника. Уочи тога дана расмотрио сам га са г.г. члановима Управног одбора.
Тај Правилник је имао врло великих недостатака: он је привилегисао индивидуални кредит на штету задружног кредита, тако да је далеко јефтиније било служити се кредитом меничним, са два јемца, него исто толико новца добити преко своје задруге. Било је и других недостатака, али мени је овај морао највише пасти у очи, јер сам ту видео победу оног истог индивидуалистичког духа, противу кога сам као деструктивног, у свима његовим манифестацијама, увек морао устајати.

Тада затражим реч и изложим најскромније што сам могао, своје гледиште, извињавајући се што не могу друкчије гледати на ствар него овако, јер моје искуство ми тако вели. Додадох да немам илузије да ћу ја тако уверити осталу господу, која су и по годинама, и по положајима својим, скоро сви старији од мене, али зато молим да се моје мишљење унесе у записник.

Кад ја то свршиx један од чланова Управног одбора, иначе активни министар, лупи о сто, и рече: „Ја ћу као представник владе изићи из Управног одбора, ако ово гледиште (моје) прође". Ја одмах додадох да ја нећу изићи, јер нисам ушао зато да на првој седници дајем оставку, али тражим да моје гледиште буде унето у записник.

Сви су остали чланови без и једне речи усвојили Правилник како је предложен, изузевши једног господина, истакнутог економисте, управника једне од највећих државних новчаних установа, а сад, у последње време аграрног министра. Он устаде, у прилог Правилника (који је већ усвојен) а против мог гледишта, при чему главна снага нису били аргументи, већ, заиста пасја заједљивост. Ништа не одговорих.

Сутрадан одох до једног свог ратног друга, тада високо постављеног, који ми одмах с врата рече: „Ама што тебе тужи", (и ту рече име оног министра)? Каже: „Па онај Љотић је деструктиван човек". Испричам му у чему је ствар. Он одмах схвати: „Па Бог га видео, да ли је он паметан? Па зар тако јасну ствар не може да разуме, побогу?"

На идућој седници Аграрне банке, у заказано време, почне седница. Оног министра још нема. Прочита се записник и у њему и моје одвојено мишљење које је тадашњи секретар г. Богдана Марковића, г. Стошовић, с тешком муком примио. Прими се без примедбе. У тај мах улази и министар. Поздравља се с горњим делом и седа. Чим је сео и видео да је записник већ примљен, он затражи реч. Председник му је даде: „Господо",поче министар, „ није згодно да се враћамо на ствар коју је Управни одбор примио већ, па чак и записник о томе прочитао. Али ја сам размишљао о оном нашем Правилнику: право да вам кажем ми смо ту страшно погрешили. Испало је да је кредит индивидуални по меницама јефтинији од кредита који ће задругар уживати у задрузи. То не може бити. Интенције краљевске владе су напротив да се задругарство помогне. Ја вас молим да то исправимо. Да решимо да кредит у задрузи буде јефтинији од индивидуалног кредита". „Примате ли, господо, овај предлог г. министра" - пита председник. Неколико гласова „прима се". Остали ћуте сви. Али опет не ћути онај сада аграрно мислећи господин и устаје, и овако, брзо и течно, с његових уста слећу ове речи: „Господо, ми смо се прошли пут једва уздржали да не аплаудирамо идејном и паметном предлогу нашег уваженог господина Љотића..." и тако у том смислу неколико минута, па заврши с молбом да Управни одбор прими предлог господина министра.

У животу сам два пута хтео да пропаднем од стида. Један од тих случајева је био овај, кад сам чуо овог господина како бестидно говори противно истини. Гледао сам преда се и очи нисам подигао. Док ће Сернец, који је седео до овог господина, а преко пута мене, да ме упита, полугласно, тако да су и други могли чути: „Љотић, одакле овај ветар дува?" „Не знам, господине", одговорих.

Други случај где сам то исто приметио било је прво веће Дунавске бановине. Напред сам већ рекао своје гледиште о самоуправама, где представник државе може имати само надзорну власт, и то поглавито у погледу законитости рада самоуправних органа. Овде је постављено погрешно, па сам представник државе, бан, ради две врсте послова: и државне и самоуправне - тако да и његов рад подлеже само административном надзору ресорних министара, али у погледу самог самоуправног рада скоро, изузевши буџета, где министар финансија врши надзор са свога гледишта, фактички никаквог надзора нема. Уствари, бан у већини случаје-

ва, и не познаје самоуправни живот и његове потребе па у његово име то раде чиновници, обично људи који иду с краја на крај земље час у једну, час у другу, час у трећу покрајину, па и они ретко успевају да ухвате корена и упознају стварно прилике бановине у којој раде. То се хтело донекле исправити установом банског већа, у коме сам и ја био постављен за срез Подунавски.

Састав банског већа изгледао ми је врло добар. Све су то углавном добронамерни људи, пуни воље да одиста одговоре свом месту, да саветују бана, како одговара најбоље интересима бановине и земље. Било је ту и врло интелигентних људи. И што је најглавније, ма којој странци да су раније припадали, партизанска маска је свучена. С те стране је било очигледно корисно дело 6. јануара.

Сам бан, пок. генерал Матић, био је честит и интелигентан и фини господин, али потпуно неупознат са самоуправним животом. Он сам је имао много воље да то и упозна, и да је остао у животу, вероватно би и постигао то. Видело се на њему да је решио да иде све по унапред утврђеном реду: пред њим једна свеска у којој је све написано шта у ком тренутку има да каже и како да руководи већем.

Кад је почео рад, сматрао сам да о свакој глави буџета, односећој се на поједине гране самоуправног живота, дам своје гледиште. Није ми сигурно стало до говорничке егзибиције, јер сам се дотле довољно наговорио, али нисам могао дозволити да из већа, у коме сам и ја, који познајем боље него ико тај самоуправни живот, излази буџет са недостацима. Сматрао сам да ми је дужност да саветујем да се погрешке исправе, празнине попуне, а неправде поправе. Било је, на пример, и тако крупних недостатака, да једно бановинско непокретно имање, усред Београда, које вреди десетину милиона динара, није ни уведено у инвентар бановински, па ни приход од њега у приход. На другој страни, није унет, рецимо, један самоуправни дуг, па ни одговарајућа амортизационе квоте у расходима.

Једног дана, између седница, нађе ме један од виших чиновника бановинских, који је у изградњи буџета имао највише утицаја, па ми рече (иначе мој давнашњи познаник): „Бога ти, ја сам мислио да си ти паметан човек, - па шта си запео да говориш? Зар не видиш да то нема никаквог утицаја. Ми смо пре седнице већа држали седницу, па смо решили да вас пустимо да говорите колико хоћете, али буџет остаје овакав, какав смо ми спремили”. „Утолико горе и по вас и по нас”. „А што по нас?” упита мој познаник. „Па зато, одговорих, што ће зло и вама да се освети”.

Из овог примера видео сам најбоље, а то се, у првом делу режима шестојануарског, могло видети на све стране, режим место да створи народну органску монархију и државу, он је створио чиновничку државу. Чиновник истина више није имао да преза од партијских одбора, али је зато он убрзо престао бити одговоран, па и више; постао је неодговоран. Па како је нова организација државе са новим законима који су без довољно испитивања уређени и обрађивани изазвала нова чиновничка места, то се је код осталих грађана стварао доиста, у вези са држањем чиновника, утисак да је нова држава чиновничка држава.

Трећи случај је направио извесну ларму. О њему се и писало.

19. октобра 1930. г. министри Узуновић, Кумануди, Максимовић, Шврљуга и Радивојевић дошли су у Смедерево, као што су пре тога били по другим местима.

Био сам се разболео и лежао сам читаву недељу дана. Већ уочи дана њиховог доласка дође мој друг Јелић и рече ми да је начелник сресски звао њега, а и остале истакнутије грађане, али већином раније партијски истакнуте, и саопштио им да ће сутра влада доћи у Смедерево, па је расправљано ко ће да је поздрави. Рекох другу Јелићу да оде и да каже да ја мислим да владу треба да поздрави К. Тимотијевић или Миливоје Перић и да изнесу како ми гледамо на њихов досадашњи рад, јер ја само тако могу разумети њихов долазак међу нас.

Јелић оде, а после се врати и саопшти ми да су они рекли да владу поздрави председник општине и да јој том приликом скрене пажњу на потребе града Смедерева. Ја онда рекох, кад је тако, ја ћу устати сутра, и ако болестан, па ћу је ја поздравити.
Сутрадан, и ако са температуром, одем на дочек. Министри су дочекани пред бившим окружним начелством, па смо затим сви пошли са њима у дворану Окружног суда. Како је било много света, то су отворена врата и од суседне собе и од пространог ходника. Министри су поседали за судијски сто.
Одмах уста председник општине и прочита једно дугачко требовање што би влада требала Смедереву да учини. Мени се преврће утроба. Гледам пуно сељака, дошли они и слушају, па ме срамота и од њих, а по мојој оцени и од владе требало би да нас је стид, јер рачунам да нису зато дошли.
Кад је он свршио, ја устанем и како сам се осећао слабим у почетку, наслоним се на адвокатску катедру и поздравим их као бански већник среза подунавског. Заблагодарим им што су дошли међу нас. Влада је раскрстила са демократским традицијама, али у њиховом доласку ја видим да она хоће да успостави демофилске поступке, т.ј. влада управља, па после сиђе непосредно пред народ и ту тражи да јој се каже отворено шта народ има да примети на тај њен рад. Користећи се таквом њеном приправношћу, ја ћу овде у кратко да кажем наше примедбе. И влади је познато да је укупни народни доходак спао на половину онога што је износио у време просперитета. Напротив томе, државни буџет са самоуправним приближује се скоро половини тога дохотка. Ту несразмеру није могуће подносити. Отуда се мора или повећати доходак или смањити буџет. Ми верујемо да је влада о томе мислила, али засад се још не виде никакви знаци да се том чињеницом влада позабавила. Ми овде сматрамо да на то прво и озбиљно треба пажњу да јој обратимо.
Влада је успела чиновнике да ослободи тираније партизанства. А то је добра ствар. Али изгледа нам да сад наша земља добија карактер чиновничке земље. Чиновништво се множи. Не изгледа нам да су рандман и савесност чиновника поправљени. Ако се рандман чиновнички и савесност не поправе, онда нема краја увећању њиховог броја, а самим тим и повећању државних расхода.
Влада је до сад велики број закона обнародовала. Имамо утисак да су закони рађени на брзу руку. С друге стране чини нам се да не одговарају потребама народним, и његовом духу, и зато су у отвореном сукобу са његовом моралном и правном свешћу.
Верујемо да влада води такву спољну политику да овој земљи буде мир заиста обезбеђен. Ми молимо Владу да том питању посвети највећу пажњу. Као ретко који народ, наш народ има право на мир. Јер смо за 13 векова само 2-3 века били релативно слободни, па се народне снаге нису могле да развију и расцветају како би требало.
Међутим, нарочито нам је задовољство да Влади захвалимо што смо сазнали да она није дошла овамо да ствара неку нову странку. Краљевим манифестом, који је основа њеног рада партизанство је осуђено. Отуда разумемо што се влада таквим мислима не бави. Уосталом њена подлога је Краљев ауторитет. Иза Краља се данас налази цео народ. Било би дакле лудо да влада сада место тако моћне и широке подлоге тражи и прави себи једну далеко слабију и ужу од оне коју сад има. Ако влади треба активног саветовања с народом, нека тражи нове путеве, један од тих је и овај, којим се сад ми служимо да јој кажемо с поштовањем своју мисао, али иначе нека се послужи правим народним организованим снагама, сталешким, задружним, културним, витешким и доброчиним организацијама.
Кад сам свршио настао је тако помаман аплауз, да у животу већег не знам, да ли сам икад још добио.

Пошао сам да седнем. Прићем првој клупи те ми направе места до Косте Тимотијевића, а он ми, на моје највеће изненађење, рече: „Лисице радикалска. Лепо си уредио ствар. Дошли људи да овде објаве стварање странке, а ти им захвалио што нису зато дошли. После оваквог говора сад нека покушају”.
- Ама да ли је могуће г. министре да су зато дошли? упитах га.
- Кажем ти, рече ми.
Слегнем раменима, и подигнем очи ка постољу где је влада седела. Узуновић се завалио у столицу, па мени даје знакове допадања.
После неколико говора других, одговорио је у име владе Шврљуга, који ме је због дела говора о буџету назвао својим адвокатом, а онда је Узуновић рекао да влада сиђе с постоља доле међу народ ради разговора. Измешамо се. Узуновић ми приђе, па ће ми рећи: „А нама рекоше да си болестан”. „Па и јесам, ја сам и овде дошао са температуром”. „То ти није сметало да нас добро очерупаш”. „Па зар Ви ово, г. председниче, зовете очерупање. Ја напротив и сасвим озбиљно то зовем миловањем”. У тај мах ми приђе Кумануди: „Добро сте говорили, г. Љотићу, али мало и сувише оштро и, мислим, неумесно”. „А у чему то, г. министре?” „Па рекосте како закони не одговарају народном духу, а и да су у супротности и са народним правним и моралним духом!” „О, г. министре, могу Вам зато навести пример”. Па му наведем два три примера, онако који су ми дошли на ум. Кумануди се окрете и оде на другу страну.
У подне смо били на банкету. Влада је мислила да она нас зове на банкет. Ми смо то одбили и она је била наш гост. Седео сам са Тимотијевићем преко пута Узуновића и Максимовића. За време ручка рећи ће Узуновић Тимотијевићу:
„Јеси ли чуо, Кочо, шта нам Љотић изговори?” „Јесам, Бога ми, одговори овај”. „Ја мислим”, рече Узуновић, „да му је најјаче оно на завршетку: зашто ће влада да од шире основе силази на ужу и слабију”. „И ја тако мислим”, рече Тимотијевић. „Е, па онда пази немој после опет ја да останем горе сам”, заврши Узуновић.
И тако се тај дан заврши. А сутрадан моме брату један врло високи државни функционер, рече:
- А Мита је морао да говори? Е, чудан човек.
Кад сам доцније с том личношћу говорио, рекох му:„Из примедбе коју си учинио моме брату о мом говору, рекао бих као да вам није у вољи што сам говорио. Ти се чудиш што сам говорио! А сећаш ли се оног стиха из народне песме:
„Кад ме питаш, право да ти кажем...”
Мој саговорник на то ништа не одговори.
Из тога сам видео да су они горе, у самој влади у недоумици о најважнијој линији новог режима: према партијском животу. Ни сами, изгледа, нису начисто, да ли да стварају или да не стварају партију. То ме је управо запрепастило. Разумео сам још да чиновници не разумеју дух мисије новог режима, али не могу да разумем да они којима је на врху поверена управа земље да и они у тако важним стварима нису начисто.
Међутим, нисам никако губио наду да ће нови режим наћи свој пут.
Био сам уверен да ћу и ја имати ипак ту једног дана да кажем своје погледе. То сам уверење заснивао на многим разговорима с Краљем о питању државног уређења и нарочито на једној поруци коју сам примио још с јесени 1929. године да је потребно да о тој ствари размишљам. И ја сам посматрао и размишљао и чекао час кад ћу бити позван да то и предложим.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

МИНИСТАР ПРАВДЕ

Још децембра 1930. год. постојано су се чули гласови да долазим за министра правде. Нисам веровао у те гласове, јер нисам ни по чему могао закључити да ће одиста бити тако брзо испуњено, ма да ми је падала у очи постојаност тих гласова. Да бих прекинуо свако тумачење неосновано, ја престанем од тога времена долазити Дворској канцеларији.

Међутим, 15. фебруара добих депешу да се јавим министру Двора због Годоминске водне задруге - на чијем сам прво оснивању, а затим обезбеђивању поодавно радио. Осетио сам да то неће бити прави разлог, већ због наглашавања предмета због кога треба да дођем. Одем сутрадан рано министру Двора, и он ме, без икаквог увода упита да ли пристајем да уђем у кабинет. Веровао сам да се то ради још о информативном разговору, и зато му одговорих:

- Мислим да је питање рђаво постављено. Али ја ћу тебе да питам: Познајеш ли ти мене добро? Какво је то питање, упита он. Сигурно да те познајем. - Познаје ли ме Краљ добро? - Па разуме се. Али зашто то питаш? - Ево зашто. Не могу одговорити на питање које си ми поставио, јер не знам ни садашњу ситуацију у кабинету, ни будуће намере, а од тога би зависио мој одговор. Зато да би скратио ствар, ја постављам ово питање, јер сматрам да Краљ мора знати и садашњу ситуацију и будући правац рада, па онда само треба још да познаје онога кога узима за сарадника, у овом случају мене и то добро. Да ли одговара тај човек ситуацији и намерама. Дакле постављам питање: да ли ме познајете добро? - Ама, познајемо те, брате. Зато те и зовемо. - Па онда, увек полазећи од претпоставке да ми верујете, добро, одговарам да пристајем и врло радо.

Много пута сам у свом животу имао прилике да видим како човек, само ако се труди да буде што чистија срца, не треба пре да мисли шта ће рећи. Тачно, по Христовим речима: и у најтежој ситуацији дође човеку који се труди да нема себе и своје интересе у виду, права реч, на коју тренутак раније ни мислио није. Тако у овом случају пригоднији одговор на постављено питање, да ли пристајем да уђем у владу, није могао бити дат од оног који сам дао. Будућност је то потпуно оправдала. И кад сам две стотине дана доцније, по уваженој оставци, разговарао са истим министром Двора, по званичној оставци, на његову реч: „да сам својом оставком Краљу причинио велике незгоде" одговорио сам му: „Е, мој Бошко, сећаш ли се нашег разговора од 13.02. кад си ме питао да ли пристајем да уђем у кабинет? Сећаш ли се мог инсистирања, место одговора, по питању да ли ме познајете добро, и твог чуђења што ја толико на томе инсистирам. И сад видим да ме ипак нисте добро познавали, иако сам заиста увек био отворен као књига, и бар за тебе, који си ми ратни друг и кум, - а ни за друге, нисам био никаква сфинга". Он место одговора, ухвати ревер од свог капута, па њиме затресе, као знак да се опекао мојим уласком у владу, што му није сметало да пред образовање Сршкићеве владе, кад је он ушао за министра спољних послова, мени поставља два пут узастопце питање да ли пристајем да уђем за министра правде, али овога пута ја више нисам сматрао да на питање уопште треба одговорити.

У подне ме позва к себи и саопшти ми да ћу после подне у 16 сати бити примљен код председника владе, а у 16,30 код Краља, који ће тада потписати указ о мом постављењу за министра правде. Кад ми то рече, мени би невероватно тешко. Као да се нека планина свалила на мене. Изиђох на улицу. Био је сунчан дан, а на мене сунце увек изванредно повољно делује. Тога дана ми сунце није ништа помогло. Напротив, морао сам побећи негде у скривено место, у таму, сам самцит, да покушам терет који ми је натурен да олакшам или бар да добијем снагу да га понесем. Свест о том терету и одговорности огромној била је мени одједном јасна. Тога јутра сам ја веровао да је то само увод у разговоре, да ћу ја имати још времена да се

припремим за све то, - место тога, дошло је саопштење да ћу још данас после подне постати министар правде. Требало ми је сад највеће прибирање снаге да ту дужност понесем и одговорим савести својој.
И као што ми је увек у свима озбиљним и тешким приликама, помоћ увек долазила, јер сам своју слабост увек наслањао на дубоку веру у милост Божју, тако сам и тог дана, свом снагом душе своје тражио је и молио је. И одговор се појавио на дну моје душе, појавила се мисао: све је могуће човеку који за себе ништа не тражи.
После подне прими ме председник владе. Пре тога био сам само једном код њега са банским већницима, али он се тога није сећао. Разговор је био кратак, ни десет минута. Зачудила ме је из тог разговора једна реч у којој је он нагласио моју ранију припадност радикалној странци. То ме је било следило просто, био сам у недоумици да ли сам уопште добро схватио, па му ништа на то не одговорих. Али то оста у мени. Објаснили смо се нас двојица о томе на седници владе од 17. 3., после које сам поднео оставку, али о томе ће већ бити говора.
Из Председништва владе одем са министром Двора на Дедиње. Краљ прво прими министра Двора, а овај изађе после неколико минута и рече ми да је Краљ потписао указ, који му је он однео. Из владе су испала три министра, мој претходник је прешао у министарство при Председништву владе, а ја сам дошао на његово место. Одмах затим примио је и мене Краљ. То је била моја најкраћа аудијенција. Краљ ми рече: „Па шта сад имате као министар да ми кажете?" „Ништа Величанство, осим једног, трудићу се да на овом месту радим савесно и предано". „Довољно је, г. Љотићу, толико. Ви ћете имати у свему одрешене руке. Само ћу Вас молити да неке ствари које су већ готове, као закон о чиновницима, потпишете, јер су везане за рок". Обећах. И Краљ устаде.
Сиђох пред Двором из кола и опростих се с министром Двора, па пођем Теразијама. Већ мрак. Видим пред Москвом објављена афиша. И свет се искупља. Ја се тада, бојећи се да не наиђем на неког познаника, а осећајући потребу за миром, полако вратим, и упутим стану своје мајке. Зазвоним. Она ми отвори. Пољубим је у руку и назовем јој добро вече. Она ме пољуби. Не говорим јој ништа, а ни она мени. Седнем. Она ни једне речи из које бих могао видети да она зна. Напослетку почнем: „Да ли знаш мама, шта је ново данас?" - „Знам, синко". „Па што ми ништа не кажеш?" - „Е, мој синко, ја већ видим кад нећеш бити министар". Ова реч моје мајке мени је била необично речита: треба сваког часа имати то у виду, никако то не заборавити, навићи се на ту мисао, да би био добар министар.
Провео сам на овом звању скоро две стотине дана. Оставку сам поднео 18.08. а уважена ми је 2. 9. уочи проглашења новог устава.
Дошавши на то место, био сам уверен да је мој долазак у вези са намераваном новом организацијом државе. То сам закључио, као што сам напред рекао, из многих разговора с Краљем, о организацији државе, који су, видело се, на Краља оставили добар утисак па онда по оној поруци, о којој сам опет напред говорио, да размишљам о организацији државе, - а нарочито по чињеници да је створено министарство при Председништву владе, да би се пок. Сршкићу нашло одговарајуће место, а да дођем на његово. Сад кад о свему размишљам мислим да сам преценио улогу која ми се намеравала дати, и да се од мене хтело да будем само добар ресорни министар у већ установљеном колосеку.
У погледу самог ресора, поставио сам себи ова правила, којих сам се стално држао до краја:
1. Министар мора бити домаћин. Мора упознати не само непосредно органе добро, већ и саме ствари о којима решава.

Моји референти и начелници сматрали су да је од министра довољно да потпише оно што они поднесу. А ја сам опет сматрао, кад је већ мој потпис потребан, да је онда потребно и моје лично познавање и одлучивање.
Разуме се да то захтева огроман рад самог министра, а како је тај рад потребан, чудим се како људи могу имати по неколико ресора.
2. У министарству правде мора бити бар реда кад је сама правда људима тешко приступачна.
Отуда морају бити утврђени, и у верској и у персоналној политици, постављени извесни принципи, којих се министарство мора држати доследно, изузевши кад се покаже случај где би примена постављеног принципа одвела јавној неправди.
3. Прво мора доћи интерес службе, а онда други обзири.
Отуда се мора стати на пут случајевима протекција, ма с које стране долазили, протекција које су у овом министарству биле и сувише одомаћене.
4. Органи судски морају бити слободни и независни у исказивању правде. Али зато је министар дужан да нареди извиђаје, ако ма с чије стране дође пријава с тим да одлуку о томе, да ли је судија био у праву, донесе надлежни суд.
Погрешно је гледиште да суд може у својој слободи и независности и кривицу, такозваним слободним тумачењем закона, да оправда.
5. Министарство правде је дужно да води евиденцију о раду судова како би судови време одређено за рад у ефикасном раду употребили.
6. Министар је дужан трудити се да у свакој установи има само стриктно потребан број особља, пошто у државној администрацији постоји тенденција да „чиновник рађа чиновника”.
7. Чиновници министарства имају потребну слободу у раду у давању мишљења или предлагању одлуке, као и у образлагању, с тим да одлуку доноси надлежни представник, односно министар.
Они морају предњачити у погледу тачности, савесности и ревности осталим установама министарства правде.
Постављених начела сам се трудио држати најсавесније. У том циљу је моје време било презаузето, али сам увек успевао све да свршим, благодарећи навици систематског рада.
8. Законе убудуће доносити тек кад се пажљиво проучи потреба његова као и последице његове.

ПАРТИЗАНСКА ПОЛИТИКА У ВЛАДИ

Али пре него што је уопште дошло до питања уређења земље, дошао је мој положај у питање.
Ни данас не знам због чега је до тога дошло, да ли због једног инцидента између председника и мене, по питању како Управа града тумачи полицијску уредбу о иступима и хапшењу неких адвоката где сам се по жалби Адвокатске коморе, упустио у тражење обавештења од министарства унутрашњих дела, да ли по персоналној политици приликом увођења у живот нових окружних и среских судова, да ли пак по питању постављања јавних бележника у крајевима где су они и до сада постојали, да ли пак по томе што сам приметио да су у шестојануарском режиму партијски обзири у срезовима, још врло утицајни, тек сам на несумњив начин осетио да се жели моје уклањање из министарства правде и прелаз мој негде у друго министарство или за бана.
По првом случају ја сам одмах изјавио да ћу Краљу поднети оставку. Али инцидент је одмах изравнат. Од њега је, међутим, до краја између председника и мене остало тешкоћа у саобраћају.

По другом случају ја сам се држао постављених начела, нисам могао водити рачуна о протекцијама, у колико би то повредило постављени ред, па је ваљда и то нешто утицало да се на мене не гледа пријатно.
Али је карактеристично ово: указ о размештају и постављењу судија у северној Србији био је готов и послат је председнику на сагласност. Ближио се већ и рок кад судије треба да буду на својим местима, а пристанак није долазио. Замолим председника за састанак. Он ме одбије. Има посла. Одговорим да и ја по његовом послу долазим: треба да ми да сагласност. Тако ми одобри да дођем сутра пре подне. На састанку кажем да сам принуђен да ургирам, јер је то везано за рок. Он ми онда каже да је то огроман указ, па треба да га размотри. Ја му на то поновим: „Па молим да га размотрите, то треба. Ту сам да Вам лично дам обавештења". Он онда: „Добро нека дође г. Кумануди, нека он с Вама претходно указ размотри, па ако он нема никакву примедбу, онда дођите к мени". И тако се у суседном малом салону састанем са г. Куманудијем. Било ми је мало чудно шта ће ту Кумануди, министар грађевина, али после се сетим да ће то бити зато да размотри са демократског гледишта. Г. Кумануди узе указ, поче да га чита, али увиде да је то велики посао. Зато извади неку цедуљу из свог џепа, па ме упита за два три лица. Ја му одговорим, јер сам знао где су. Упита ме да ли један старешина среског суда може да дође за председника окружног суда. Одговорих да може. Па онда, да ствар прекратим, рећи ћу г. Куманудију: „Г. министре, Вама је познато да сам ја био партијски ангажован у старом округу смедеревском?" „Познато ми је", одговори он. „Видим шта Вас интересује, па да бисте Ви видели којим сам се ја мерилом служио, казаћу Вам да сам у окружном суду у Смедереву и у сва три среска суда у округу поставио Ваше бивше партијске пријатеље".
Г. Кумануди је био очигледно пријатно изненађен па ми рече: „Е, кад сте тако радили у свом крају, онда нећу ништа више да вас питам, јер видим да сте потпуно партизанство искључили, већ сте се свакако само интересима службе руководили". Све је то трајало само десет минута.
Ја се вратим председнику и саопштим му да г. Кумануди није имао никакву примедбу да учини. Председник прасну: „Та идите молим Вас, па то није могуће. Они мени за најмањи указ праве толике примедбе, а Вама на тако огроман број лица никакву. Уосталом, Ви нисте имали времена ни да прелистате тај указ. Ја му на то кажем да нисмо ни читали, а саопштим му како је текао разговор. А председник рече: „Па онда разумем зашто је Кумануди задовољан, али онда ја нисам. Не може тако. У свима судовима само демократи". „Г. Председниче, ја се старам да не знам да су демократи, и ако ову четворицу случајно познајем. Док сам ја министар правде никакво партизанство они неће моћи да воде". „Док сте Ви? А после Вас? Ви уопште нисте водили рачуна о кључу". „О каквом кључу г. председниче? " „Па о партијском, рече он, Ви заиста не знате да водите политику". „Такву политику, г. председниче, заиста не знам, и нећу знати. Ни да сам у партијско време министар правде, ја не бих водио рачуна, а камо ли данас".
Председник потписа сагласност.
Али кад сам први пут био код Краља после тога ја, по свршеном редовном послу, замолим за дозволу да га упитам нешто што је, рекох, за мој даљи рад врло важно. Наиме, ја сам разумео да он не жели партизанство, да је зато и дошао 6. јануар (Краљ слушаше намрштен). Ја сам као такав и дошао. Међутим, од првог дана чини ми се да сам погрешно схватио ствари. Испричам му мој први састанак са председником, где је он нарочито подвукао моје раније партијско својство, - а затим случај са партијским кључем у судској политици министарства правде. За мене је сад дошао тренутак да од Краља чујем да ли сам ја добро разумео, и у том случају има смисла да останем, или пак нисам, и у том случају да идем. Краљ се окрену мени и уморним изразом лица рече: „Нисте Ви мене рђаво разумели. До-

бро сте ме разумели. Хвала Богу кад имам једног министра без партијских окова на ногама. А ово, кад први пут будете ишли код председника, да му саопштите". Обећам. Нажалост, то обећање нисам испунио, јер је искрснуо онај инцидент између председника и мене, а после тога није било разумно рану разједати и овим.
По питању јавних бележника ја сам, чим сам дошао, израдио један мемоар и доставио Краљу и председнику владе. Ту сам изнео своје гледиште на закон о јавном бележништву, тражећи да се ступање закона на снагу одложи да би се проучиле последице његова увођења, јер ми желимо да у том погледу мора бити изведена реформа. Ако би се пак остало при његовом извођењу, пошто је крајем маја ступао на снагу на територије Војводине, Хрватске, Словеније и Далмације, постављање јавних бележника вршио бих по следећим нормама: национална исправност, професионална исправност, социјални углед, национална и социјална активност.
На тај мемоар нисам добио никаквог одговора, само ми је председник саопштио, као да од мене није ништа добио, па треба да приступим постављању јавних бележника. Том приликом рече ми: „Истина, то је ствар вашег ресора али то се питање тиче и владе, па ћете ми Ви, пре него што приступите постављању, доставити намеравани распоред".
Имао сам изванредан, одличан материјал о кандидатима за јавне бележнике. То сам дао распоредити по територијама, а све те податке изнети укратко у списку пријављених. Урадивши тако, а имајући у виду мерила која сам истакао у свом мемоару, мени је било сасвим лако да одаберем потребан број јавних бележника за поједина подручја. Образложено пошаљем председнику на сагласност. После неколико дана позову из председништва шефа мога кабинета и ту му једноставно издиктују, без образложења: министар ће овога избацити, овога поставити, без икаквих обзира на територију и на прикупљене податке. Шеф кабинета се врати и дође баш кад је код мене био један мој познаник, а иначе добар пријатељ председникових. Ја саслушам мирно све то па кад дође ред на једног покрштеног пољског Јеврејина, што је пре четири године постао наш поданик, а пре месец дана стигао да изгуби чин резервног официра, ја рекох: „Е, тај ће постати јавни бележник кад ја не будем министар правде". После два дана сазнао сам да је председник био због тога љут. Одговорим да бих напротив ја требао да будем љут, јер сам радио тај посао савесно и с познавањем; обавестио га прво о свом начелном гледишту, па после по том начелном гледишту, а с обзиром на прикупљене податке, извршио одабирање и тражио од њега писмену сагласност, и ако то нисам морао, а он, без објашњења, без образложења, издиктирао шефу кабинета противно мом општем мерилу, други распоред. Ако је хтео што мењати, требао је или писмено или усмено да ми да разлоге, па бих онда може бити и примио. Овако заиста не могу.
Сутрадан добијем позив да идем на конференцију у председништво. Те су конференције трајале неколико дана, пре и после подне, све у циљу распореда јавних бележника, а присуствовали су, осим председника, и министар двора, Узуновић, Сршкић и Максимовић. У току тих конференција претресали смо Војводину и Хрватску. Није овде место да појединости износим, али ту сам видео како је тешко извођење једног начелног гледишта у партизанској влади. Истине ради, морам приметити да су Узуновић и Максимовић били на мојој страни. У свим случајевима ја сам остао на свом гледишту, јер је било начелно засновано, а конкретно образложено. Тако смо се разишли још једном.
27. маја зову ме у председништво владе. Кад ја тамо, а оно сви учесници окупљени већ. Саопште ми да је усвојен мој првобитни предлог да се ступање закона о јавним бележницима одложи. Ја запитах: како да се сад одложи? Зар све већ готово за распоред? На то ће пок. Сршкић: „Шта ћемо, брате, кад министар правде има толики утицај на Краља. Краљ то жели јер је уважио Ваш мемоар". Видео сам

одмах две ствари ту. Кад су видели да не могу одступити од свог гледишта у погледу нових бележника, они су се онда сетили мог мемоара и њега употребили као да и сам Краљ тражи одлагање ступања закона. Али уз то сам видео и друго нешто: да се ови надају да ћу ја скоро престати бити министар правде, јер иначе не би одлагали закон.

УСТАВНО ПИТАЊЕ

И иначе осетио сам се доста спутаним у самом раду. Морао сам радити са старим особљем. То особље је испуњавало што сам тражио, али није одговарало моме схватању. Али после случаја где сам једног начелника, кога нисам могао нагнати да долази на време у министарство, нити успети да он поведе рачуна о уредном доласку осталог особља, преместио на друго самостално, њему одговарајуће место, чији се указ враћао из председништва владе три пута док сам добио сагласност, решио сам да радим и с непромењеним особљем. Даље, нисам могао добити сагласност ни за једну важнију ствар из мог ресора. Све је то чинило да увидим да овако дуго неће моћи да остане.
Увидев то, ја се решим да питање мог даљег рада у министарству правде вежем за питање основног државног уређења. Приме ли се моји погледи на то најважније питање, ја ћу самим тим добити одрешене руке за рад у самом министарству. Не прими ли се ово ја нећу уопште остати у влади. Зато сам решио да сва питања другостепена, уколико ми буде могуће, свршавам по свом утврђеном мерилу. Али ни једно од тих другостепених да ми не буде повод да компромитујем оно најважније: решење основног државног проблема у духу мог гледишта.
И тако 31. маја одем Краљу у аудијенцију са једним законом, који сам ја радио. Закон о тапијама и оним законом о одлагању ступања на снагу закона о јавним бележницима. Кад сам ушао и поклонио се, Краљ, то је било први пут и једини, оста седећи, подиже главу са стола на коме је нешто радио и мрко ме погледавши рече: „Добар дан, господине министре” (и то је било једини пут да ме тако ослови). Ја се поклоним, а он ми увек седећи пружи руку. Прићем и поздравим се с њим. Он ми не понуди столицу, већ ме упита „шта то имате?” Ја се реших да будем онакав исти као што бих радио да је Краљ најљубазнији, и да ничим не дам приметити да сам осетио неку опомену. „Имам, рекох, два закона и неколико указа”. Па му изнесем, а он отпоче потписивати и не гледајући. Ја га тад замолим да му објасним. Он застане и пошто саслуша објашњење, и учини неко питање или примедбу, потписа редом све.
Кад сам с тим био готов, ја онда, увек стојећи рекох: „Сад ми дозволите, Ваше Величанство, да Вам нешто предложим. (Краљ се намести у своју столицу, састави руке, опустивши их, на своја колена, па, као што је то имао обичај кад је већ унапред решен да нешто одбије, гледаше право испред себе). Може бити и без основа, тек ја сам увртео то у главу да је мој долазак за министра правде у вези са израдом основног државног уређења, са израдом устава. Као што Вам је одавно познато, рекох, ја сам увек био против партијско-демократског и партизанског режима, сматрајући да управо једу државу. На тим основама наумио сам предложити да израдим пројект новог устава, који би Ви требало да разгледате и, ако одговара Вашем гледишту, и усвојите. Хтео сам Вас, дакле, замолити, Величанство, за пристанак да тај пројект израдим и поднесем Вам”. Краљ се окрете мени, насмејан па указујући руком на столицу рече: „Седите, господине Љотићу”.
- А на којим основама мислите да израдите тај устав? упита ме Краљ - кад сам већ сео.
- Рекао сам већ: држава без партија и без партизанства.

- Али шта ће доћи место странака? Ви свакако морате имати скупштину, па онда како ће се одабирати посланици?
- Ја сам, Величанство, за чист сталешки парламент. Али увиђам да не бих сад одмах могао с њим продрети. Отуда бих прибегао једном другом парламенту, где би се посланици бирали општим тајним правом гласа, али саму кандидацију вршиле би среске колегије, у које улазе представници професионалних, сталешких, културних и доброчиних организација. Партије данас живе од кандидација. Одузму ли се кандидације партијама, да ли се право кандидација овим другим природним, да тако кажем, организацијама, партије ће се укинути услед недостатка хране.
- Добро, г. Љотићу, има ли где год у свету такав систем? - упита Краљ.
- Нема, Величанство. Али дозволите Ви мени једно питање: 5. јануара увече да ли сте Ви себе питали има ли где 6. јануар?
- Нисам.
- Е, па лепо: Кад нисте питали при уласку у један догађај, откуд можемо сад при изласку да се питамо: да ли има где год у свету такав излаз. Уосталом, Величанство, мене да сте питали 5. јануара, ја Вам никад не бих саветовао, не зато што нисам за саму ствар, него из других разлога. Међутим 6. јануар је прихваћен заиста искрено и топло од целокупног народа. Тада сте били револуционар, што Краљ не може и не сме бити. Сада ваља наћи решење којим ћете потврдити своју реч из Манифеста, то јест такво уређење државе, у коме ће, с једне стране, бити зајамчена истинска слобода развића народног, а с друге стране, држава и њени интереси морају остати изван домашаја убиственог партизанско-демократско-парламентарног принципа.
- У праву сте, г. Љотићу, рече Краљ.
- Што је главно, ако Вам се тај пројекат буде свидео, Ви ћете бити господар његова увођења у живот, т.ј. по том уставу, Краљ указом ставља у живот поједине одредбе уставне и установе, а дотле устав служи умирењу народа, он има пред собом слику свог будућег уређења.
- Не могу Вам сакрити да сте ме обрадовали. Онај ко реши правилно то питање, има право на особиту благодарност.
- Ако будем имао срећу да Вам се пројекат буде свидео, ја Вас напротив молим само за једно: нико да не зна ко је радио устав. То је једина награда коју молим. Али Вас у исто време молим, ако Вам се нешто не буде свидело, или ако цео устав не би Вама на први поглед одговарао, не одбацујте га док ме не зовнете и са мном пре тога говорите. О свакој ствари коју Вам будем предложио имам довољно разлога.
Краљ ми обећа, па ће онда:
- Колико Вам треба за рад?
- Два месеца.
- Много је.
- Добро, Величанство, свршићу за месец дана, пошто главна начела већ имам.
И тако сам успео да даљи мој опстанак у Влади вежем за оно због чега сам и сматрао да треба да уђем у кабинет, ма да су ми већ многе ствари режима показивале да његови органи и носиоци не схватају дух те владавине.
Тај пројекат сам израдио, предао сам га и доставио Краљу 28. 6. 1931. У њему сам, водећи рачуна о конкретним могућностима, покушао да дам нацрт једне органске, уставне и наследне монархије, недемократске и непарламентарне засноване на активизацији живих народних снага, организованих у економска, сталешка, културна и доброчина друштва, са политичком одговорношћу владе само пред Краљем, а приватном и пред Краљем и пред сабором са децентрализованом самоуправом.

У том уставу сам нарочито обрадио као његово прелазно наређење, начин његовог усвајања. Пошто је Краљ сам укинуо онај стари устав, и тиме херојски себе изложио многим и оправданим приговорима, у овом делу устава предвидео сам, да ће Краљ прокламацијом својом устав нови предложити народном бирачком телу да га општим тајним и једнаким правом гласа усвоји или не усвоји. Неусвајање овог устава од стране народног бирачког тела сматра се да се остаје при старом закону о Краљевој власти по коме ће и даље владати, док не буде донет нови устав. Сматрао сам да је овај плебисцит или референдум народни у овом случају потребан, да би тиме и самом питању укидања првог устава била дата извесна форма ратификације. Даље сам био уверен да би, утишаним партијским страстима, па као што је то путовање Краљево, у пролеће 1931. по Хрватској, показало чак и утишаним хрватским незадовољством, дошли до усвајања овог устава, најслободнијом вољом народних маса, и то у српским и словеначким деловима скоро преко 90 од сто, а у хрватским апсолутном већином гласова. Разуме се, при том, да је ово усвојено, предложио бих да рок гласања буде кратак по прокламирању, а за то време да се само потребно образложени текст устава народу разда. На тај начин мислио сам добиће се државно уређење, које ће и саме хрватске масе примити, а онда би се имало настојати да се само уређење доследно изведе.
Међутим, за овај пројекат, изгледа да остала влада није знала, тако да је у јуну месецу и делимична реконструкција кабинета изведена, па ми је тада г. Шврљуга саопштио да ја идем за министра просвете, а Максимовић на моје место. Али до тога није дошло, јер сам ја сад имао задатак који ми је дат, а о коме остали, који су те комбинације правили, нису знали. У међувремену сам имао прилике да у још два важна економска питања (закон о стабилизацији и житни режим) утврдим да се са кабинетом осталим не могу сложити.

ЗАКОН О СТАБИЛИЗАЦИЈИ

У првом случају радило се о зајму ради стабилизације, који је према томе био везан за закон о стабилизацији новца. У министарском савету сви смо морали да се изјаснимо, па кад је дошао ред на мене, рекох: „Овде су за мене две ствари. Зајам који је потребан ради девиза, јер их немамо, те смо у тешком положају због међународне трговине. Кад је тако, увиђам да је зајам потребан, а кад су то нарочито услови, под којима се могао добити, и ја сам за тај зајам. Али он је везан за стабилизацију динара. Зато доносимо закон о стабилизацији. Наиме, закон може стабилисати новац, а фактички да новац буде лабилан. По мишљењу министра финансија, стабилизација зависи од подлоге и девиза. Зато и правимо зајам. Али ја знам да смо пре годину дана имали толико девиза код Народне банке колико сад зајма добијамо. Имали смо па немамо сад. Значи потрошили смо. Питам сад ово: шта ћемо урадити после годину дана кад будемо и ове девизе потрошили - или како мислимо да ове девизе не потрошимо, као оне од пре годину дана?
Нико ми на то није уопште одговорио. Није ми учинио чак ни част да ми докаже да немам право.

ЖИТНИ РЕЖИМ

Друго питање, питање житног режима, било је за мене још очигледније о основним неслагањима са осталим члановима кабинета. Било је потребно да држава нешто учини на тржиштима пољопривредних артикала. Били смо пред жетвом пшенице. Интервенција се наметала. Била је оправдана. Требало је радити разумно и

ефикасно не само са пшеницом, већ и прећи на активну привредну политику уопште.
Кад сам чуо за пројекат ја сам се згрануо. Покушао сам тада да владу задржим од тога, иначе непотребног корака. Благодарећи мојој упорности неколико дана су трајале конференције, где сам супротну страну држао ја сам, али је на крају прошао житни режим у првобитном пројекту.
Држава је по овом била једини купац пшенице по цени од 160 дин. за 100 кг.
Упитао сам их: колики им је капитал и кад сам сазнао да имају за то 100 милиона динара, ја сам им рачуном, врло простим, показао да им је потребан за два месеца од жетве капитал десет пута већи, јер ће бар 60.000 вагона бити изнето на тржиште. На то су ми рекли да ће им дати Французи. Могуће, одговорио сам, али жетва је за 15 дана. За даљих 15 дана већ имате пшеницу на тржишту, а немате довољно капитала. С друге стране, одредили сте цену и рекли сте да сте једини купац. Сељак ће довести пшеницу на трг. Купаца неће бити, јер неће држава имати новаца. Сељаци ће тада враћати пшеницу натраг, непродату. А тада, и економски, и политички, и морално од режима ћете имати само штету. Напослетку, по мом рачуну, држава ће изгубити, овако радећи, око 500 милиона динара. Под данашњим условима, за једну овако рђаву ствар држава не сме да изгуби толики новац.
Место тога предлажем ово. Интервенција државна ће се односити на куповину 20.000 вагона пшенице, непосредно од потрошача или од задруга по цени од 160 дин., од чега половина платива у готовом, а половина у боновима државним, гласећим на доносиоца, које сва пореска оделења примају као готов новац за све пореске облике. Које су користи од овог предлога? Прво држава се не упушта у једну ствар преко своје моћи. Друго, држава ефективно треба само 160 мил. динара, остало даје у боновима, који ће јој се одмах вратити као пореза. Треће, с оволиком интервенцијом или евентуално нешто повећаном, унапред објављеном, са објавом да се ова количина никако неће вратити у унутрашњу трговину већ ће бити извезена у иностранство, држава ће аутоматски утицати на скок и остале пшенице која остаје на слободној унутрашњој пијаци, успеће да у слободној трговини цена пшенице сигурно достигне око 150 динара. по метр. центи, а то је довољно за данашње прилике. Четврто, ако се ова количина пшенице прода данас, и искористе повољне прилике, неће се изгубити на интервенцији 80 милиона динара. Пето, на тај начин избећи ће се увођење таксе на мељаву, пломбе, корупција и друге ствари које ће влада, остане ли при њеном пројекту, бити приморана да уведе. Другим речима, ја сам тражио општу интервенцију колико је потребна ради постигнућа циља, и избегавање интервенције преко тога.
Нисам успео. Био сам очајан. Толико ми је било јасно да сам у праву, да сам био уверен да, ма коме човеку, изнесем да пресуди, да ће увидети да мој предлог спасава режим бламаже, а државу огромне штете ... Али, ето, нисам могао успети.
Тада искористих прилику и како сам био код Краља замолих га да не потписује тај закон. Он се љутну: „Како то можете од мене тражити, кад је то министарски савет већ решио, а и сами сте тамо били!” „Па у томе и јесте ствар, Величанство, био сам и говорио неколико дана, али не помаже”. Па и Њему изнесем поново ствар. Он слуша, па ће рећи: „ Па јесте ли Ви то њима баш тако изнели?” „Разуме се, Величанство. Па кажу да није популарно!” „Пих”, рече Краљ, „па то је срамота”. „И што је најважније, Величанство, немају новаца, а хоће да држава буде једини купац”. „Па мени каже Кумануди да ће Француска дати новац”. „Чујете, Величанство, и мени су то рекли, али су ми зато послали једног дечка Француза, секретара, пред којим сам полагао испит из организације државе, банкарске и задружне, па кад се свршило, а ја му рекох, колико мисли да ћемо добити кредита, он ми одговори да ћемо добити кредита, око 100 мил. динара”.

Краљ зађута, па онда узе своју бележницу и записа нешто, а мени рече: „Добро, г. Љотићу, ја ћу видети шта могу да изменим”.
После два дана био сам послом код г. Узуновића, као заступника министра финансија, због неког спора Народне банке у Бечу. Ту је био пок. Сршкић. Одједном се отворише врата шефа кабинета председника владе, и на њима се појави Кумануди, који позва Сршкића, те овај оде к њему. Како сам ја свој посао због кога сам био дошао свршио, то се вратим у свој кабинет. Улазим у кабинет, а шеф кабинета ме пресретне и вели ми да ме зову у председништво. Сетим се да ће то бити због г. Куманудија, односно закона о житном режиму, јер Краљ мора да му је нешто рекао. Затекнем пок. Сршкића и г. Куманудија. Кажу ми: „Краљ је потписао закон о житном режиму па треба да израдимо комунике”. „Па, рекох, Ви знате моје гледиште, шта ја могу сад ту?” И одседех док су они састављали саопштење.
Али зато је, нажалост, тачно, како сам предвидео, као по програму, све било како сам говорио да ће бити. Није прошло ни месец дана, дошло се у ситуацију да сељаци очајни нису имали коме пшеницу да продају. Држава није имала новаца. Французи дали 69 милиона франака под условима под којима један обичан трговац тешко да би пристао. Држава је изгубила скоро пола милијарде и поред тога житни режим је имао и своје афере, - све како се дало унапред предвидети.

ПОВРАТАК НА СТРАНКЕ

Међутим, у јулу месецу, на једној министарској седници, председник изнесе да је сад питање стварања странке опет актуелно. Том приликом рече, да је онда, прошли пут, било обустављено, али сад ће се опет отпочети рад, јер ће ускоро доћи до уставног режима, па мора да се створи странка која ће уставни живот да носи.
Да ме није унапред на то припремио Б. Јевтић, тражећи од мене реч да том приликом на тој седници ништа нећу казати, ја бих био не само изненађен већ и више од тога.
Кад ми је то речено, запрепастих се, па рекох Јевтићу: „Побогу, ама шта ће вам то? Зар ви не видите где идете на тај начин?” „Мора се”, каже ми Јевтић, „ и није право да Краљ носи одговорност за све”, „Ама, човече, ни ја нисам за то. Али се зато мора дати правно уређење где ће Краљ имати пред собом Сабор, без парламентаризма, израз правног живота и интереса народних сталежа и осталих организација привредних, културних и доброчиних. Тек тада Краљ неће више носити одговорности за све. А тада, тај ће устав оправдати 6. јануар и Краљев гест с једне стране, а с друге искључиће се партизанство и његов убиствени утицај”. „Мора то тако да буде”, рече Јевтић. „Зашто мора? Пре свега не видим из Краљевих речи да се Он већ за то дефинитивно одлучио. Видим напротив, да је Он сад вољан да размишља”. „Ти углавном на тој седници сутра немој ништа говорити”. „Добро. Хоће ли се сутра то већ решити”. „Неће”, одговори Јевтић. „Решаваће се тек у августу или септембру”. „Кад се неће решавати, онда нећу ни говорити”.
И тако слушам председника. Он укратко вели: „Шта бих то ја вама овде износио кад ви то и боље знате” (како и не би кад је све сам скоро уклети партизан). Потребно је да сад ви зађете по крајевима где сте имали везе и да саградите терен за формирање такве странке, југословенске, која ће да све окупи и да поведе даље државу, после објављивања устава”. Слушам, гледам и ћутим. А знам шта бих им ја рекао. Али ћутим.
Кад сам пре четири месеца ушао у ову исту дворану био сам формално потиштен својом ништавношћу и осећајем огромне одговорности. Мислио сам: „Боже мој, четрнаест милиона душа очекује добро или зло од нас четрнаесторице, што сами решавамо о његовим најважнијим и најбитнијим стварима. Па то је управо стра-

ховито! Ту треба сваки од нас да донесе што је у њему најлепше и најјаче и најсавесније и сваки да заборави све што је његово лично”.
Био сам уверен - нека ми се верује да говорим искрено - да сам не само најмлађи по годинама и по рангу, већ и најмање способан од осталих, а свакако без икаквог искуства. Био сам сав срећан што су ме одредили, као најмлађег, за записничара, те сам тако имао неко занимање и прикривао, мислио сам, на тај начин, своју неспособност.
Био сам искрено уверен да сам, поред свега ранијег размишљања, проучавања и изграђивања, и сувише нејак да уђем у тако високо друштво. Мислим да су на мене у том погледу утицале две ствари: знаци дубоког поштовања и страхопоштовања који су ми се сад као министру одавали на сваком кораку, тако да ме је управо то опомињало непрестано на место које сам заузео и његов значај у држави и разуме се, одговорност која одатле треба да излази, - и слобода, природност, самоувереност коју су остали министри показивали. То је толико утицало на мене да три прве недеље на седницама нисам ни помишљао да се јавим за реч, уверен да међу тим људима моја реч неће имати никаква значаја, јер они све то морају знати боље од мене. Ово изгледа невероватно, нарочито с погледом на раније моје искуство с појединцима, пре уласка у кабинет. Али ја сам веровао да кад су они сви на окупу, да морају ствари боље познавати од мене.
Нажалост, дошао је дан кад сам увидео да је моје мишљење без много основа. И тада сам проговорио, може бити чак и заједљиво, и покварио намештену игру и добио први прекор од председника владе. Није овде сад место, а сама ствар, изузев као илустрација, нема значаја већег, па је овде нећу ни износити. Овде само то помињем, јер сам, осуђен да тога дана ћутим, размишљао о свему од почетка, па и о том ранијем догађају кад сам боље видео и схватио средину у којој сам се налазио.
У том тренутку била су још два министра која су у кабинет ушла после мене, осим министра војске: Др Марко Костренчић и др Ђорђе Ђурић. Њихов долазак сам сматрао као добар знак. Ниједан није био партизан. Др Костренчићу сам одмах пришао и осетио у њему човека који има не само сличне погледе на уређење државе, већ и сличан менталитет. Др Ђурић је дошао накнадно. Показивао је одмах карактер, да се с њим исто тако као с човеком, непартизаном, може радити, јер схвата општенародни интерес као мерило, али сам др. Ђурић, што рекао пок. В. Маринковић, је човек који сматра да му је на дан доста једна брига, ако је већ мора бити, а као министар финансија има сваки дан хиљаду брига, и зато је све од почетка радио да се с тога положаја уклони.
Док је председник говорио, ја сам размишљао о овој тактици. Влада је у већини, од најутицајнијих министара, састављена од партизана. Они су често код Краља. Ја идем ретко, само кад имам нарочитог посла. Морам учестати с аудијенцијама. Али морам потражити савезника. За кога год знам да иде Краљу, морам доћи у везу с њим и утицати на Краља, и посредно да не дозволи да земља оде опет путем партизанским. Нека иду они само са осталим у агитацију, ја ћу у мом кабинету у контраагитацију. Осећао сам да смо на прекретници и зато морам најенергичније делати, ако је могуће да се зло спречи, јер ја сам био уверен да је то зло, да је то издаја против 6. јануара, управо пут стрме равни наниже, са неизвесношћу где ћемо се, и како и по коју цену зауставити.
Дошавши у везу са др Костренчићем, на обострано пријатно изненађење, утврдимо да имамо подједнаке погледе на ново државно уређење. Ја му тада поверим да сам израдио пројекат устава, молећи га да то држи само за себе и предложим му да и он и ја заједнички продужимо контраагитацију. Он на то пристаје и ми смо до краја мог боравка у влади радили заједно и договорно.

Онда отпочнем акцију и изван кабинета, али у томе имам врло рђаво искуство с људима. Дошла су ми и два посланика на страни. Како сам знао да ће ићи Краљу, ја им кажем каква је ситуација, па их замолим за мишљење. И један и други одговоре да је то управо катастрофа. Ја им онда кажем своје гледиште: да Краљ не сме, у интересу земље и себе, да дозволи враћање партијском животу, већ ако је дошло време, онда мора да се потраже друга решења. Затражим од њих да они кажу своје мишљење Краљу. Они обећају. Више мени нису дошли, али кад сам ја изашао из владе они су ушли, и разуме се, у странку исто тако. А било је и комичних случајева. Али овде томе није место. Па ипак један од тих случајева морам да наведем.

Међу осталима које сам обрађивао био је и један млади Војвођанин, који је сад ишчезао и не чује се више. И њему сам говорио. И он је ишао Краљу, али Краљу је дао реч да ће ићи по Војводини да види како народ прима ту ствар. Ја му на то кажем: „Добро, кад је већ тако, онда и мени дајте реч да ћете по повратку из Војводине, а пре него што одете опет Краљу, доћи до мене, да чујем ваше утиске". Он ми обећа и одржа реч. „Шта је било?" питам га. „Добро" одговори ми. „Ишао сам с баном, па су сви за то, само без одушевљења". „О", ускликнух, „па ви сте одиста колосалан човек, Ви ћете ући у партију због ове речи. Ви сте ми помогли да поставим дијагнозу нашег садашњег стања: сви су за, али без одушевљења. Па то је дивна формула. Само дозволите, драги господине, да је мало анализирамо: знате ли ви, молим вас, шта је одушевљење? То је битни састојак снажног, пуног живота. Живот без одушевљења то је - чамотиња - предсобље смрти. Па зар Ви мислите да би и један цвет цветао - без одушевљења што га распиње и гони његове сокове да се онако чудесно изразе? А ви хоћете ново уређење, што ће несметано омогућити слободно развиће свих народних снага - а без одушевљења. Ја верујем у те снаге. Убеђен сам у то - осећам их. Наишао сам на њих по зидовима наших задужбина, на листинама старих повеља, у народној песми, у музици, у везовима, у игри, у обичајима, али да се то развије - тражите уређење државно с одушевљењем, а не без одушевљења, драги господине". „У праву сте" - каже ми он. „Но, па добро, кад сам у праву, онда ми дајте реч да ћете Краљу рећи да ће народ примити без одушевљења, али у исто време реците му шта је одушевљење и онда му реците да то не чини". Он обећа то - али без одушевљења. А после је и сам ушао у ту нову странку, са одушевљењем.

Покушах да нађем још ког савезника у влади. Једног дана из трамваја спазим једног министра да стоји на углу код Општинске штедионице, преко пута Лондона. Сиђем и прићем му. „Хтео сам баш до Вас да дођем и да Вас замолим г. министре, шта ви мислите о овој новој ствари, о стварању странке". „Каква странка" - и опсова: „Прво растурај странке, сад стварај". „Е, баш ми је мило, ја сам са другог гледишта, противу тога. Онда Вас молим да то у министарскоме савету и кажете". - „Па разуме се", одговори ми. Ја сам био радостан што сам добио одмах, још једног човека, који и сам тако мисли.

Продужим даље. Воја Маринковић ми се допао не због своје интелигенције, која је била сјајна, али и површна, већ због отвореног и истинског у свом карактеру. Баш смо излазили из цркве Александра Невског, после благодарења о Краљевој десетогодишњици владања, и ја га замолим за састанак. Он ми рече да одмах дођем њему. Кад сам отишао к њему, ја му кажем ово: „Дошао сам да ме убедите, г. министре, поводом ове нове странке која треба да се створи. И дајем вам реч, ако ме убедите, да ћу ићи с вама до краја". „Ето, добро г. Љотићу, реците ви мени зашто сте ви против. Чега се ви то бојите". Нисам хтео да износим В. Маринковићу праве разлоге, недемократске и управо антииндивидуалистичке, већ оно где ћемо доћи пре до сагласности, без међусобне дискусије о појмовима који нас деле. Зато му почех говорити језиком који ће њему бити најближи. „Па, ето, г. министре, ми-

слим да се заиста и приступи томе: стварању те странке. Ко ће да је ствара? Људи из владе, управо сама влада. Хајде нека и то буде. И почне се стварање те странке. Замишљам један од првих зборова њених, у ма ком хоћете месту наше земље. Владин човек говори. Народ слуша. Говори лепо и паметно. Кад сврши, шта мислите, ко ће најодушевљеније приступити? Онај ко има путера на глави, онај ко има каквог интереса да буде у љубави са властима. Замишљам после тога, неког часног домаћина који је врло пажљиво слушао и у себи одобравао. Чим је видео да је онај с путером на глави пришао, он прићи неће: његово достојанство то неће дати. Домаћин ће чак и прићи оном владином оснивачу, па ће му рећи: „Господине, добро је оно што ви говорите, и ја бих с вама, али ови што су вама пришли у нашем крају су најгори, па се мени не пристоји бити с њима". Разуме се, оснивач ће покушати, да убеди домаћина да овај не гледа на то, да је идеја у питању. Али домаћин ће остати упоран. И то је још само пола штете, кад би на том остало. Али они с путером на глави ће сад, пошто су на власти, окренути власт против домаћина. Домаћин ће прво трпети, па ће после да оде у опозицију. Е, сад кад извршите интеграцију, па погледате општу физиономију такве странке, онда пошто је она једина владина и државна, можете схватити како ће зло она држави да нанесе. - С друге стране, док се влада не бави оснивањем странке, већ се труди да како тако руководи државним пословима, ако није цео свет око ње, није ни против ње. Уколико незадовољство постоји оно није организовано. Али, кад влада почне са својом организацијом, ето и опозиције. И сад замислите државну несрећу, при којој влада удружи оне с путером на глави, а опозиција домаћине.

- Па ја се још више него ви, г. Љотићу, бојим од тога - прекине ме пок. Маринковић.

- Па ако је тако, онда ви нећете да ме убеђујете да је то добра ствар, рекох.

- Нећу и не могу. Али шта ћемо да радимо?

Сад ја пређох на излагање својих схватања. Маринковић слушаше пажљиво, прекидан својим тешким кашљем, од кога је његовом саговорнику морало бити тешко. Маринковић изгледаше заинтересован, па чак и придобијен, те се договоримо да ја израдим једну скицу организације, какву бих предлагао за наше прилике. (Њему нисам рекао да сам ја већ пројекат устава предао Краљу).

Али то беше последњи наш разговор, јер пок. Маринковићу умре баш тога дана брат, пуковник Света Маринковић, па се он после тога пресели на Авалу, тако да се више до одлучног дана не видесмо.

Нађох још једног министра, иначе човека који би био добар материјал, да није типичан партизан и више котеријаш. Почнемо о томе говорити. Он заступа гледиште да је то одлична ствар, јер, вели, Краљев ауторитет је огроман и кад Краљ буде показао да жели да се таква странка створи, онда ће огромне масе народа у њу да уђу. „Па добро, рекох, знате ли ко ће вам ући у ту странку?" „Ко?" - упита он. „Па олош одговорих, јер је власт прави." И хтедох да му то и докажем, као што сам Маринковићу, али он ме прекиде и рече: „Мени не требају првокласни". - „Али држави требају, г. министре" - рекох му.

И тако 17. 8. дођемо на седницу, тачно као увек у том режиму, у заказано време. Чим је седница почела, председник рече да сад имамо сви редом да се ту изјаснимо о странци. И почне редом: Г. Узуновић за, г. Максимовић за, г. Димић за, г. Маринковић за („без резерве"), г. Кумануди за („само да нас противници не претекну"), г. Радојевић за („без икаквог колебања"), г. Шибеник за, г. Најдорфер за („засад су сви за, а бумо видели кад буду дошли други шта ће бити"), Прека за.

Тада одједном председник прекиде: „Опростите г. Љотићу, ја Вас прескочих". „А по ком реду сте ме прескочили, г. председниче?" - упитах. „Па ја испитах радикале, а вас не". „С те стране ме одиста нисте прескочили. Од 6. јануара странка више правно не постоји јер ми то знамо, а с друге стране, г. председниче, ја нисам

ни питао никога од радикала кад сам овамо долазио, па сад и кад бих био радикал, не бих у њихово име могао говорити. И, напослетку, г. председниче, ја нисам радикал: ја сам човек 6. јануара.” Председник се уједе за усну, па ће рећи: „Добро, шта ви имате да кажете на ово? Јесте ли ви за ову странку?”

„Прво: Основа наше владавине је Краљев манифест од 6. јануара. Према томе и решење нашег будућег уређења мора бити инспирисано духом тог манифеста. Тај манифест је осудио партизанство и обећао дати једно ново државно уређење, које, истина, није ближе определио али које свакако мора бити друкчије и боље него оно које је Манифест осудио. Полазећи одатле, налазим да порушити странке које су постојале зато што су заиста својим партизанством дозлогрдиле, па сад после тога оснивати нову странку, у најмању руку значи не дати ништа боље него што је било. Размишљао сам довољно о тој ствари и морам рећи да странке уопште не дају за савремени државни живот погодно оруђе за добру државну политику. Сматрам да учешће народно у управи државној мора бити тражено на другој основи, међу организацијама које стварну народну професионалну, економску, културну и доброчину активност представљају, а никако међу странкама, ма како се звале, ма какав им програм био, и ма ко их водио.

Друго: Странка је, или бар треба да буде, психолошка категорија. Људи се не сврставају у странку механички, већ психолошки. Објави се њен програм, објаве се њени оснивачи. Овде то не видим. Видим нас који смо у влади, где нас је позвао Владалац, који заиста има огроман ауторитет, па нас он тим својим ауторитетом инвестира. Али да ли је сад то довољно да ми још и странку можемо да стварамо. Не видим, изузевши саме власти, да располажемо довољним ауторитетом данас да странку таквог значаја створимо.

Треће: Управо видим: Ми ћемо за стварање те странке употребити Краљев ауторитет, државни апарат, државну власт, и државна средства. Зашто? Да скупимо грађане који су за нас? Не само с формалне правне тачке гледишта, да не видим да имамо право на то, већ мислим да ће то државу подривати, а нашој заштити неће помоћи, јер ће аутоматски, чим ми почнемо организацију оних који су за нас, отпочети на другој страни скупљање оних који су против нас. А њихово скупљање ће бити природније, и што је најгоре, баш зато што с власти то чинимо. Они ће имати за собом врло често исправније и боље елементе.

Четврто: Из историје Србије ваља једну ствар запамтити. Једна династија која није била без корена и без заслуга, пропала је и истрошила се у стварању Краљеве странке. Сматрам да ту околност не смемо изгубити из вида кад се ради о саветовању Краљу у тако важној ствари.”

У овом тренутку, председник ме је прекинуо, и то, како су ми рекли, на прилично незгодан начин. Ја стадох. Он ме упита:

- Доста! Кажите ви мени хоћете ли ући ви у ту странку?

- Насмејах се па рекох: „Па ја мислим, г. председниче, да ја не могу ући у ту странку.”

- Охо, охо, па то је ново за мене.

- Жалим. За многе већ то није, а и Њ. Величанству сам већ рекао, да сам одлучно противан таквом решењу.

- А Ви сте то рекли Њ. Величанству? А шта Вам је Краљ рекао?

Промислих, - па рекох: Њ. Величанство је изволело примити к знању.

Председник ме остави. Кад дође на др. Костренчића, он даде изјаву врло јасну против овакве ситуације, а за ослон државе на организације сталешке. Кад га Председник пак упита: „А хоћете ли ви у странку?” - он одговори: „На жалост, ја сам дао реч да ћу ући, у странку, ако дође до тога, али ћу одатле изаћи, кад се и на делу буде показало да сам имао право што сам овако мислио.”

Кад се тако свршило, председник предложи да већају о појединостима, али срећом др Маринковић предложи да се седница закључи и да конференција министара даље ради, па се тако и учини.

ОСТАВКА

Одмах исто вече, одем у кабинет и напишем оставку. Краљ је био на Бледу већ скоро двадесет дана. Однесем је сутра министру Двора. Он ме тада замоли да је не поднесем писмено, већ ће он усмено Краља известити, па ће ме или Краљ звати, или ће ме примити кад овамо дође. Пристанем на то. Оставку сам мотивисао да пошто је већина чланова кабинета решила да пређе на стварање политичке странке, а ја не само да у тај пут не верујем, већ га сматрам катастрофалним, то молим да ми се оставка уважи.
На неколико дана, пре ове седнице у председништву, позван сам у председништво, где сам затекао г.г. Узуновића, Сршкића, Максимовића, и Б. Јевтића. Прва тројица су разговарали о странци. Поздравим се с њима, па сам сео, а они су продужили разговор, не уводећи ме у исти. Одмах сам се сетио, да је ово сад покушај препада, па ми је баш добро дошло што ме у разговор не уводе, него сам се држао као човек, који чека да они сврше разговор, па да видим зашто ме зову. Одједном ће пок. Сршкић да каже: „Најбоље је да нас четворица упутимо проглас и позовемо радикале да приђу тој новој странци". Кад сам ја ћутао и на то, то ће ме неко запитати шта ја на то велим. Одговорим: „Ви можете!" На што ће Максимовић: „А што ви, а не ми". „Па зато што ја нисам радикал од 6. јануара, а као министар правде знам да странке не постоје." - На то ће Максимовић: „Како то сад нисте радикал?" - „Па ви би најмање имали да се чудите. Кад сам био радикал, ви сте ме оглашавали за дисидента, а ваш Главни одбор ме гонио као дивљу звер. А сад заиста више нисам, јер је Краљ распустио све странке." - „Па добро, за шта сте ви?" - упита опет неко. „Ја сам за сталешку државу." „Уосталом, наставих, чудим се како ви уопште о томе говорите кад се ни Краљ није решио на то." А на то ће упитати неко: „А ако се реши?" „Е, ако реши Краљ, онда ће доћи неко други за министра правде." Сршкић који је био добричина, рећи ће: „Па, зашто, болан, господине Мито?" „Бог с Вама, господине министре, па како зашто? Не ради се ту о малим стварима, па да се може некако прећи. То су основне линије. Ја у партијску и партизанску државу нећу и готово."
Г. Јевтић оде на Блед 18. 8. увече. Очекивах неку вест, па како не добих, позвах телефоном 20. 8. пре подне Блед и добих министра Двора на телефон. Упитам га шта је било? Он се смеје и каже: „па ништа". „Па како ништа, да ли си обавестио Краља и што каже?" „Каже да радиш свој посао." Сад тек одем да обавестим председника о оставци. Рекох му да сам после прекјучерашње седнице на којој сам остао усамљен у једном од најважнијих питања нашао за потребно... На то ће он запрепашћен: „Поднели сте оставку?" „Па да, г. председниче." „Па зашто, брате? То је ствар Краљева, како он буде одлучио. Може се десити да он не прими то. А уосталом, није ово партизанска влада, па да се подноси оставка за такве ствари." „Ако Краљ не буде примио оно што је решио министарски савет, онда нема ни моје оставке. А ја налазим иначе да министарски савет, баш у непарламентарном режиму, већ ауторитативном као што је овде случај, не може у тако важним стварима, да се разликује и зато сам морао поднети оставку, јер сматрам да је то промена линије по којој сам ја у владу ушао". Краљ се вратио 1.9. са Бледа, а 2. 9. сам био примљен у аудијенцију. Она је трајала преко једног сата и била је испуњена необично живим разговором.
- Шта је, рече ми, при уласку насмејан, ви отказујете сарадњу?

- Мислим да Ваше Величанство треба сараднике и изван владе. Али питање због кога подносим оставку је тако важно, да кад бих и хтео да останем, не би требало да останем, јер министри, Ваше Величанство, треба да су уверени у једну ствар тако основну, да би за њу могли да се заложе свом снагом. Као што Вам је познато, ја је сматрам катастрофалном и зато не могу остати на месту које сте ми поверили.
- Нисам знао, г. Љотићу, рече Краљ, да сте тако малодушни! - Е, сад ће Ваше Величанство да ми дозволи да га подсетим на једну заједничку успомену из рата, о којој никад нисмо говорили. Сећа ли се Ваше Величанство оне наредбе Врховне команде у Солуну 1918. год. у којој сам премештен са положаја ађутанта батаљона за дисциплинског официра у завојиште моравске дивизије?
- Сећам се, одговори Краљ.
- Да ли се сећа Ваше Величанство јесам ли испунио наређење и отишао, или сам, напротив, написао рапорт у коме сам рекао да нећу ићи с фронта и молим још да одем за водника у пешачку чету.
- Сећам се. - Као што види Ваше Величанство нисам ја увек био - малодушан. Опростите ми што Вам уопште ово износим, али морам да Вам то кажем, не због своје сујете, већ због истине, чије Вам је познавање у Вашем општем интересу најпотребније. Видите сада, на фронту нисам био „малодушан" јер сам веровао. Данас, Величанство, не верујем да је добро што Вам се предлаже, што сте, изгледа, примили, и зато идем. Није згодно, али Ваша реч ме је изазвала: остала господа што Вам ово предлажу, тада, нису били тако дурашни и храбри као што су сада.
- Па знам, г. Љотићу. Али нисам могао примити оно што сте предлагали, чини ми се као у маглу да идем.
- Ово сад идете у маглу, Ваше Величанство, а не оно што сам Вам ја предлагао. Уосталом, осећај ме ни овде, нажалост, преварити неће, Ваше Величанство је погрешило, ако прими оно што Влада предлаже, а колико сам добронамеран при тој процени нека суди, Ваше Величанство, по томе што из свег срца желим да се преварим, и да ми Ви кроз извесно време кажете: видите Љотићу, да сте се преварили. У том случају може осетити само моја сујета, а у супротном патиће цела земља, а Ви на првом месту, Величанство.
Потом наведем и друге ствари које су се десиле последњих дана у мом ресору (мешање владе у рад судова, потписивање једног закона од стране Краљеве, пре него што сам ја исти као предлагач потписао) на то ми Краљ рече:
- Нисам знао да ви видите свуда да вас неко гони. Насмеших се на то, а Краљ рече:
- Опростите, видим да сам вас увредио. Али ја сам мислио да и ја вама могу да кажем што год непријатно, после толико непријатних ствари које сте ви мени рекли.
- Што се тога тиче, Величанство, сигурно је да у томе, Ваше Величанство, мора имати већи кредит код мене него ја код Њега. Само има једна разлика ако сам Вам и рекао штогод непријатно, то нисам рекао да Вам кажем непријатно, већ само да Вам кажем истину, коју треба да знате, а која може да Вам буде и непријатна. А Ви сте мени рекли непријатну ствар, али и нетачну, јер оно што сам Вам рекао јесу неоспорне, сваком проверавању подложне чињенице, а не плод каквог уображеног гоњења.
- Уосталом Величанство, ако дозволите, да Вам на растанку дам свој утисак о људима који су носили овај режим, и који ће свакако остати да носе и идући, јер од дана кад Ви будете усвојили њихов предлог, то више није режим 6. јануара. И како ми он дозволи, ја му изнесем своје утиске. Он послуша, па запита: шта ја мислим да радим.

- Пошто нисам имао срећу да Ваше Величанство усвоји основне мисли о уређењу државе, ја ћу сад те мисли отпочети да објављујем и око њих скупљам људе којима се оне учине прихватљиве. Надам се да ћу тако успети да тој мисли дам снаге, а онда се надам да ће и Ваше Величанство увидети да те мисли нису тако неостварљиве, као што Вам се сада то чини. Не налазите ли, Величанство, да то не би требало радити. - Напротив, ја Вас молим да то радите и да ме обавестите о раду.
- Обећавам, рекох. А сад на растанку, Ваше Величанство, молим да ми кажете да ли сте љути на мене?
- Искрено кажем, г. Љотићу, нисам. Ви сте такав човек да не можете да примите ствар у коју не верујете. Ви се нисте ни сад променили. Остали сте увек исти. Други су се променили.
- Хвала Вам, Величанство. Мени је највећа похвала то коју сте могли да ми учините.
И тако сам престао бити министар. Увече је изашао указ о новој влади, која је имала преко двадесет чланова, и из које смо иступили Сернец и ја. А сутрадан су биле објављене Краљеве прокламације о новом уставу, у коме с чуђењем приметих и три ствари, у овом случају депласиране, из мог пројекта. Изашао сам из владе са бригом великом за земљу.
Видео сам да је велики и одиста херојски Краљев гест од 6. јануара, - који је побудио велике наде и одушевљење, поверен људима који га нису схватили, људима који ту нису имали орловски узлет да схвате велики ход светских догађаја и да виде захтеве народног живота у овом одиста бурном времену људске повеснице, људима који од партије нису могли ништа да виде, па су зато стално наврађали воду на ту воденицу, извештавајући Краља да је већ време да се врати уставном животу само са једним новим триком, партијом коју ће влада да створи, - тај је Краљев гест, кажем, пропао, т. ј. није искоришћен тако како је требало: да се да право и органско народно уређење земље.
Знао сам како ће тај партијски живот да решава општенародне и општедржавне интересе.
Знао сам како ће он, на другој страни, извести обнову већ обамрлог партијског живота старих партија.
Знао сам како ће се у тој борби они са власти борити противу оних који нису на власти, - као и начин борбе партизана који нису на власти а желе да на власт дођу.
Знао сам, међутим, да наша земља има крупније, веће, управо једино важне проблеме да решава, и да време није овако бурно као ово што је, - а у ово бурно време још и теже, - а ми хоћемо поред њих да пролазимо.
Знао сам, напослетку, да ће та борба опште вредности државе и народа: монархију, династију, јунаштво, честитост одиста тешко да стаје. Та брига ме је притискивала. Рођен од предака где се већ више од сто тридесет година живи првенствено, општим народним животом, где су устанци, револуције, побуне, промене на престолу, увек биле тесно везане за њихов живот, ја нисам могао у приватном животу, који сам могао заиста уредити како сам хтео, наћи никакве привлачности, да бих ту бригу могао некако заборавити или угушити.
Решио сам дакле да радим и да се борим ради духовне, политичке и друштвене обнове и препорода народног на основама које ми је животно искуство као једино могуће открило.
Краљ ми је био нада. Знао сам добро његов херојски карактер. Имао је он великих недостатака (а с којим човеком није тај случај?). Али основа је била херојска. Он је ушао у 6. јануар, осећајући да није добро оно што је дотле било и да Он, као Краљ, не може мирно и беспомоћно гледати на догађаје, задовољавајући се улогом барометра, чија жива показује лепо или рђаво време, већ да је Он ту да руководи догађајима, али није видео још шта је то што треба да дође.

Он је био уверен да ће увек бити у стању да стварима да бољи ток, при чему му је његово војничко искуство давало много за право. Он је био задахнут ретким родољубљем. Он је волео земљу своју физички, као сељак што воли своју њиву. Он је веровао да је њој додељена нека велика улога у свету, ако не одмах, а оно у будућности. Он је зато искрено хтео да она буде велика, моћна, снажна и богата. Али Он је имао и тешко искуство с људима. И сматрао је да је њему усуд нерадо додељивао ту срећу да изнађе карактере, али да му ипак ваља радити с материјалом кога има, - ма какав био, - јер је дело утолико веће, уколико је под мучнијим приликама грађено.
Надахнуто херојским родољубљем, дело од 6. јануара тражило је мисао којом ће бити осветљен и тонски нађен излаз. Али, у последњем тренутку, нестало је храбрости да се таква мисао и прихвати, благодарећи „позитивним и реалним" политичарима, који су налазили да је партијски пут ипак најбољи, - само треба направити такву партију. Зато су се дали на посао, па једнако истичући како у Италији једна партија влада, успели су да родољубивог хероја, који је био Краљ, одведу на своје путеве. Нисам, дакле, сматрао, ни могао сматрати да је сад сво изгубљено, иако сам сматрао и морао сматрати да је све контрадикторно, па сам се решио да пођем мушким и тешким путем идејне и политичке борбе, уверен да ће Краљ, увидевши колико је значајна мисао коју није познао, сад њу прихватити, да њом изврши оно што је требало да изврши раније.

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ

ПРИПРЕМЕ ЗА ПОКРЕТ „ОТАЏБИНЕ"

Вратих се поново адвокатури и мом Смедереву.
У другој једној књижици наћи ће се подаци о мом задружном раду у овом периоду, који је доста снаге и времена потребовао, и о искуству које сам одатле добио.
На изборима од 8. 11. 1931. ја сам апстинирао. И у мом крају је апстиненција била знатна: стари округ смедеревски (подунавски, орашки и јасенички) гласали су само са око 50 од 100. Био сам за апстиненцију јер сам сматрао да је то најбољи могући начин да се покаже неодобравање оваквог решења 6. јануарског режима.
С настанком 1932. г. почео сам прикупљати људе с којима бих отпочео претходно идеолошки рад. Ту је био зачетак групе око „Отаџбине". Пуне две године се састајало нас десетак на недељним састанцима, и обрађивали своју идеологију. У тој групи су били у почетку: др Стева Иванић, др Чед. Марјановић, Милан Р. Аћимовић, Милан Фотић, Душан Јанковић, Душан Стојановић, адв. Јовичић, Јагош Драшковић. Кад је та група већ обрадила ово поље државног и народног живота, па се проширила, дошао је др Љ. Бараћ, Ранко Вујић, Драгослав Јефремовић, инж. Андра Љоља, Недељко Бранковић, тада је и „Отаџбина" покренута 1934. године. Било је неколико лица која су у то време била с нама као др М. Косић, др Момчило Иванић, али први нас је напустио пре самог почетка покретања листа, а други је радио са нама годину дана па смо се тада разишли. И тако је „Отаџбина" почела да излази. Она је била глас савести и разума. На заглављу смо ставили стих:

„Људи траже слободу
А слобода људе."

Да тим покажемо да слободу само прави људи могу извојевати, и очувати, и да је празно брбљање о слободи врло далеко од нас.

Све до 29. броја „Отаџбина” није ни једном забрањена. Истина, била је цензурисана, али није била забрањена. Ни данас не знамо зашто је доцније била забрањена, и то на најбруталнији начин: растурањем самог слога, тако да сумњам да когод има тај примерак.
Један од цензора причао је једном рођаку да су они у Пресбироу били уверени да је писање „Отаџбине” са знањем Краљевим, па зато нису ни забрањивали лист, иако је било врло оштрих чланака. Али кад су прочитали чланак „Ланац одговорности”, у бр. 22 „Отаџбине” онда су видели да није могуће да Краљ одобрава такво писање, јер је у том чланку алудирано на самог Краља и његову одговорност. У ствари, у том чланку ја сам само био заступао гледиште које сам пред Краљем увек истицао, и с којим се и Он слагао да је Краљ неприкосновен, али у ствари није неодговоран. Њему нико ништа правно не може, али Краљ одговара историјски а и фактички. Ја сам и сувише љубави имао за Краља да бих му какво зло могао пожелети, али сам био дужан да му говорим истину. И ја сам то увек чинио. А кад је лист наш почео излазити нисам могао и тамо истину да не заступам, уверен да је боље да истину износи човек, који јој неће дати оштрину злобе и разгризајућу моћ мржње, као што то раде они други у сасвим другим циљевима.

ОДНОСИ ПРЕМА КРАЉУ

До покретања „Отаџбине” био сам неколико пута код Краља. Од свог изласка из владе, дуго нисам био, неких десет месеци, иако ми је при одласку Краљ рекао да му долазим што чешће. Кад сам први пут, у половини маја 1932. ушао к Њему, Он ми рече: „Ви сте ми обећали да ћете ми долазити, па ето, колико има како нисте били?!”
„Има девет и по месеци, рекох. А нисам долазио што нисам знао како ћу Вашем Величанству бити користан”.
Краљ разумеде, угризао се за усне, и насмејао се оним Његовим лепим и топлим осмејком, који је давао лепоте Његовом јуначком лицу. „Ха, нисте знали како ћете и бити корисни?” И преведе разговор нагло на моје задруге, тако да сам разумео да ће разговор на томе и свршити. Међутим, разговор се врати на политику. Краљ је тражио од мене да му дам једну листу личности које би по мом мишљењу требало да буду узете у обзир за владу. То је од мене, бацајући лист хартије, и на мојој последњој аудијенцији, као од министра, тражио. Али ја сам одбио да то дам, сматрајући да је претходно много што друго потребно, па тек онда то дати. Али сад је то Краљ тражио и то много озбиљније. Рекох му поново да нису у питању само личности, већ и правац рада, јер од тога зависи и избор личности. Али Он оста непопустљив. Рекох му, напослетку, да морам мислити и да ми треба бар два месеца размишљања. Нато ће Краљ: „Ето, видите, а мени стално пребацујете како ми је погрешан избор.” „Величанство, одговорих, па ја никад нисам тврдио да је избор људи лак посао. Напротив, сигурно је најтежи. Али нико Вама не пребацује ако у избору погрешите, јер је то сасвим природно, већ што погрешке не исправите. Мој систем би био следећи. Изабрао сам дванаесторицу. Покаже се да су деветорица непогодни, а тројица добри, - добре бих задржао, а непогодне отпустио. Сад би имао нову комбинацију у којој су деветорица нових, па би се и ту брзо показало да су, рецимо, седморица непогодни, а двојица добри. Отпустио бих непогодне и сад би имао петорицу добрих, и нову комбинацију са седморицом. Радећи тако, ја бих имао све боље сараднике. Друкчије се на свету не може одабирати ништа, па ни људи.” „Знам, вели Краљ, али је много два месеца.” Насмејах се и рекох: „Па Вашем Величанству није било довољно петнаест година, а од мене сад тражите да за трен ока свршим тај посао.” „Имате право”, рече, као што је често чинио кад Га човек убеди. „Али ипак дођите ми за петнаест дана. ”

Следећа аудијенција је одржана у речено време. Трајала је врло дуго. Говорио сам Краљу о многим личностима, али наглашавао сам да све зависи од правца, и том приликом од Њега сам чуо врло интересантне и историјски важне ствари.
На другој опет (јануара 1933.) имали смо дуг разговор у коме ми је Краљ рекао да ће растурити партизане (то никоме не говори), јер, вели, да је то погрешио. У исто време ме је питао: „Шта је с Вашим политичким радом?" „Нећу Величанство, - док будем уверен да ћете Ви сами поправити погрешке, - почети ма какав, принципијелни политички рад, јер сам монархиста."
„Е, па ето: монархиста треба да води само монархијску, краљевску политику. Па водите је: то је добро." „Не иде, Величанство." „Зашто?"
„Зато што иде на уштрб монархије." „Како то? - упита Краљ зачуђено. „Па ево како: отпочео сам, одмах по изласку из владе да прибирам људе на које сам могао рачунати да духом и карактером припадају овамо. Све је ишло добро док сам са сваким од њих понаособ разговарао, али кад сам их све први пут скупио, онда су пале такве речи, да је скуп изгледао на скуп неких републиканаца. Питао сам се од куда то. Добио сам одговор следећи: кад постоји Краљ, онда Он мора сам поправљати своје политичке грешке, сваки покушај поправљања политике од других лица, иако монархистички настројених, у ствари је слабљење монархије. То разуме се не мора бити још и више од слабљења, али то је довољно. А да је тако, историја Француске и Руске револуције показује да су ствари почеле од рођака монархових, од дворјана, од добронамерних монархиста. Кад сам то видео, ја сам обуставио рад, - радим само идеолошки са једном групом пријатеља. Али понављам, док сте Ви ту, и имам наду да ћете Ви сами поправити своје погрешке, сматрам да је добро и паметно да то и чекам и да Вас молим да их што пре поправите."
Краљ је то слушао необично живо. (Он је уопште био ретко пажљив и интелигентан слушалац.) И тада рече: „Морам Вам рећи, г. Љотићу, да ни од кога за ових двадесет година, нисам чуо тако дубоку и паметну ствар, као што сте ми сад рекли. Ви изванредно дубоко гледате." Насмејах се и рекох: „Захваљујем Величанство. Ви сте од тога имали изванредно велике користи!" Он осети, уздахну и рече: „И опет сте у праву, али биће онако као што сам Вам рекао".
Одмах после тога (и после моје друге аудијенције 18. 3.) отпочели су ме заустављати људи и извештавати ме да су сазнали да ћу ја образовати владу. Ја сам се смејао и говорио: да нећу заборавити ко ме је о томе обавестио. Али одједном се поче говорити о припремама за нишки збор. Једно вече приђе ми један од највиших функционера тадашњих и рече ми да је био на конференцији министара, да је зват због организације тога збора и да је том приликом сазнао, непосредно, да је циљ овог збора да се садашња влада задржи на власти, јер је осетила да јој се дрмају ноге и да предстоји мој долазак на владу.
У вези ваљда с тим, осетих и интересовање од стране неких посланика младих који су требали да прочитају и неку декларацију, па су ми чак и њен текст подносили на преглед, текст који су требали прочитати у скупштини. Међутим, мени се то изненадно одушевљење није чинило одмах прихватљивим, јер сам га приписивао напред поменутим гласовима. И сасвим је била добра та моја опрезност, јер кад после извесног времена ти гласови нестадоше, нестаде и оних посланика.
Међутим, доцније је, изгледа, мисао о непартијској држави прихватио мој ратни друг Б. Јевтић. У своје време, кад се радило о доношењу новог устава, он то никако није могао примити. Тада је био за партијску државу. Сећам се једне наше дуге шетње у парку код Сарајева, где сам све могуће покушавао да му предочим незгоду од партијског решења државног проблема. Он је све разлоге одбијао и остајао при оном решењу против кога сам ја био. Али доцније је, изгледа и он видео да је погрешио. Сад је то мислио извести у вези са задругарством. Покушавао је у том циљу да ме некако помири с људима из Главног савеза, али ја сам истицао непо-

требност, јер с њима ја нисам у борби због тога што смо се позавадили око деобе очевине, ни што ја од њих ма шта за себе тражим, већ зато што сам видео њихов незадругарски, па и непоштен и штетан рад и тражио да се то онемогући. Мирење, дакле с њима, који своје грешке не мисле исправити већ их на против понављају, морао сам одбити - Јевтић је то звао „кварењем његових комбинација". Он је сигурно желео да и ја као његов ратни друг и кум, будем у тој комбинацији, али ја сам, познавајући неваљалство људи с којима он мисли да ради (В. Ђорђевић, др Д. Јанковић) - то одбио. Онда су ови људи из Главног савеза добили право да могу мирно водити задруге које сам ја оснивао, а у исто време сам осетио како се и са друге стране против тог војује.

Код Краља, нажалост, више нисам био. Имао сам од Њега и сувише ласкавих порука у пролеће 1933. год. Али како нисам имао нарочитих разлога, нисам се јављао за аудијенцију све до новембра 1933, пред Његов пут у Загреб. Речено ми је да ћу бити примљен по повратку. Чекао сам и примљен нисам био. Једном мом пријатељу, који је код Краља био с почетка лета 1934, и кога је Краљ питао о мени, на питање овога зашто ме није примио, одговорио је: „Примићу га. Како да нећу." Али, нажалост, примљен нисам био, и у тај мах је дошла његова мученичка смрт.

Написао сам у „Отаџбини" онај чланак. „Поводом смрти једног хероја", и дан данањи немам ништа да изменим. Чланак сам писао под утицајем истинске љубави и дубоког бола који сам осетио, али сваки који тај чланак и данас прочита видеће да је дата слика тачна и да је потпуна. Разуме се да сам видео и његове недостатке. Па сам их: и у оном чланку, и ако пригодном, кад се о манама не пише, регистровао. Јер за мене Он је био херој. Уосталом, и њему сам као херојy, говорио с љубављу о погрешкама, па чак и о манама, и Он је то подносио мирно и достојанствено, како не би ни један од господе отрпео да му се о погрешкама говори, па да је само министар. И зато сам сматрао да истинском херојy мора бити што ближа истина, па би увреда за њега била прећуткивати је и забашуривати недостатке. Јер сунце има пега, па и великих, али може и да их издржи: други се испод њих не би ни видео. Велика је Његова погрешка, решење које је дао 3. 10. а ја се не могу одбранити од уверења да Му је донела и трагичну смрт. Разговори с Њим после 3. 10. уверили су ме да је и сам то увидео. Уверен сам да би то и исправио, можда и с лутањем и с окукама и с кривинама, али би исправио. Због те погрешке и 6. јануар неће остати у нашој повесници забележен онако како је требало и како је могло. Због те погрешке и смрти Његове која је спречила да погрешку исправи, наша земља преживљује огромна и тешка лутања, па нам треба највећа мудрост, и снага, и љубав, да и саму пропаст избегнемо. Али с друге стране, Он је имао смелости да пресече 6. јануара један фатални ток догађаја, који би нас, сигурно одвео далеко већим слабостима и опасностима него овима, што их данас имамо.

И ако Он није видео целу истину, одајемо Му хвалу, јер је у време кад је то било врло ретко, видео макар пола истине, а жалимо што и Њему и нама није усуд дозволио да види целу целцату.

И цео наш рад од тада јесте да мисао коју смо пред њим толико пута излагали, и коју је напослетку и Он успео да види, да ту мисао, сад кад Њега више нема, у „Збору" и кроз „Збор" остваримо, ради добра Краљевине Југославије, Отаџбине наше.

СЕДМО ПОГЛАВЉЕ

КАКО ЈЕ НАСТАО „ЗБОР”

„Збор” је поникао одмах после Краљеве смрти. И пре његове смрти, изгледа, по његовој жељи, људи из првог „Збора” у коме су били Парежанин - Грђић - и др Новаковић-Баџак - група око „Буђења” петровградског, из Југословенске акције и Бојовници из Љубљане су имали везу са мном и говорили о потреби спајања.
Али одмах после његове смрти, неизбежно се осетило да је спајање свих група, које носе један нов дух и мисао, неминовно потребно.
Начелно, ми смо се сложили 13. 10. у Београду да се то спајање изврши, али да је потребно претходно израдити начела и програм нове организације. Основна начела су била готова и потписана 6. 1. 1935. год. у Београду. У исто време у Београду је одлучено да нова организација добије име: Југословенски народни покрет „Збор” и да јој, до дефинитивне организације, ја будем претседник.
Сасвим случајно за рађање нашег покрета су важна два датума, од особите важности за нашу државу: Први децембар и Шести јануар. И ми отворено кажемо да „Збор” и нема други задатак до да заврши дела почета 1.12. и 6. 1. У нашим Основним начелима и Смерницама ми смо сажето изнели основне ствари, које претстављају наше гледање на нашу народну стварност и главне циљеве наше практичне политике.
Њихово појављивање је направило знатан утисак, јер су их објавили на првој страни десетак листова, који нису били у рукама наших чланова или наших симпатизера. Али и страна штампа је одмах забележила то, коментаришући нашу појаву као организацију млађих и младих југословенских националиста, који хоће државу да поведу другим путем, а не оним којим је дотле ишла. Али одмах у почетку је дошло до извесних размимоилажења. Бојовници, удружење словеначких ратника, под вођством југосл. добровољаца, већ су за 19. 1. били заказали свој општи збор у Љубљани, на коме је требало први пут да се појавим и говорим у својству председника „Збора”, а пре тога у свом листу „Прелом” донели су и Основна начела и Смернице. Међутим, ја 12. 1. сломим случајно ногу у Јагодини, те се тај збор одложи. До другога никад није ни дошло, јер су се Бојовници растурили: врло мали део пришао је нама са Т. Штурмом на челу, а овај део је, са Југословенском акцијом у Љубљани примио на себе организацију „Збора”. Највећи део се вратио Сељачкој људској странци (Корошцу), а остали део је остао по страни. Вођство Бојовника је тактизирало дуго, чим је осетило да се приближавају избори. Напослетку је већина вођства пришла Збору, те је о изборима 1935. радила активно на саставу листе, али после избора је и тај део Бојовника одступио и отишао у потпуну политичку пасиву. Тиме су показали да је сама мисао око које су се скупили врло површно ушла у њих, ни под кожу, па су стално ослушкујући гласове и миришући зрак напослетку отишли у резерву, да отуда посматрају развиће догађаја.
Од првобитног „Збора” отпали су Грђић и Баџак, јер су сматрали да и „Збор” треба да иде на листу Б. Јевтића, пошто се отуда нуде мандати.
Од Југословенске акције отпали су Вел. Јанковић, и неки други, - али је она најбоље издржала. Међутим, њено вођство на терену се нарочито у Словенији, распрштало.
Од „Отаџбине” су отпали Д. Јовичић, Љ. Тадић.
„Збор” је одмах, при првом кораку, дакле, изгубио известан број оних који су га основали. То је међутим било потребно, јер је „Збор” морао бити покрет људи једне мисли и једног духа. Отуда су на првим озбиљнијим питањима људи друге ми-

сли и духа морали отпасти. Тај привидни губитак учинио је „Збор” продорнијим, а ово је чинило да му зато прилазе други у много већем броју.
То се осетило у 1937. кад сам открио у врховима „Збора” краткодахне људе, који су шуровали са владом, и припремали „Збору” судбину Југословенске народне странке Св. Хођере. Тај потрес је нама донео нову снагу и нове присталице. Од кад се бавим овим послом, ја видим, као на тријеру, неком, да пшеница прође кроз једно чистилиште, и изгуби нешто од онога што није она, па кроз друго, па изгуби оно што није пшеница, а што је кроз прво ипак успело некако проћи, и тако даље док се не прочисти потпуно. Тако разне тешкоће чисте „Збор” од онога, што је у „Збору” остало, а по природи својој не припада му. И свако то чишћење не само да не штети Збору већ га чини силнијим и продорнијим.
Овде нећу писати историју „Збора” за ове четири године. То ће бити на другом месту изложено.

ИЗ МОГА ЖИВОТА - ДРУГИ ДЕО

ЈЕДИНКА И ЗАЈЕДНИЦА

Многи мисле да овако огорчене супротности у свету деле националисте од марксиста или демократа само због разлике у погледу на економски и политички живот.
Дубоко не верују они, који тако мисле.
Супротности у економским погледима би најмање могла покренути људе на овако оштру распру, непријатељство, па чак и отворен рат.
Политика би већ била у стању да пробуди неспоразуме, па самим тим и супротности и непријатељства, али њено простирање је краће, трајање мање, то не би могла узети овакве сразмере.
Дубљи је корен том непријатељству и налази се у основном филозофском погледу на национално, који дели марксисте од националиста.
И марксисте и демократе потомци су философске мисли, која је тријумфовала у Француској револуцији, по подели у философији, познате под именом индивидуалистичка мисао.
Припадници овог философског правца сматрају, да је сваком удружењу или друштву људском индивидуа не само основа, већ управо све, - а да само удружење, заједница или друштво јесу само збир тих индивидуа. Живот и право, - ради лакоће и краткоће, да не би морало увек да се наброје сви чланови друштва (што би често било и немогуће) што сачињавају друштво, - означава и придаје важност друштву, замишљајући да оно у ствари постоји само као производ наше маште, док у ствари, постоје само чланови његови, јединке људске, индивидуе, што су се удружили у неком циљу, пролазном или трајном.
Насупрот томе, представници супротног философског правца сматрају, да једно одређено друштво људско није обичан збир јединки што га састављају датог тренутка, већ је то једно ново биће, које су чланови његови својим удружењем створили и које има своје интересе, независне од њихових посебних.
Присталице овог правца сматрају, да именовање таквог друштва засебним именом, придавање томе друштву ознаке личности, није проста функција, већ су људи морали једној новој чињеници, што се међу људима појавила, истински и стварно да дају и име и све друге ознаке личности. Овај правац зваћемо органским, насупрот индивидуалистичком.
Ова разлика не изгледа још тако велика кад се ради о обичним људским друштвима привредним, културним, доброчиним, ма да је та разлика практично у ствари врло знатна.
Али та разлика изазива страшне супротности, кад су у питању друштва вишег карактера: породица и брак, народ, нација и држава.
Очигледно мора бити дубоке практичне разлике у односима јединке према овим заједницама према томе, да ли ће се стати на једно или друго гледиште.
Ако победи прво, индивидуалистичко гледиште, онда је брак без обзира да ли се стоји на гледишту верског или грађанског његовог карактера, врло лабилан и зависи искључиво од пристанка и непристанка мужа и жене, да ли ће се и како продужити.
Победи ли пак друго, органско гледиште, онда је брак нешто далеко чвршће, и не зависи само од воље за раскид једног или обоје супружника. Независно од њиних ћуди, каприца, промене воље и расположења или чак и интереса - постоји брачна заједница као неко биће - изнад оних који је сачињавају, којима се намеће и чији су интереси јачи од њихових посебних.

У првом случају разводи бракова, напуштање брачне заједнице, дивљи бракови биће последица, јер супружници, обоје или један, сматрају да су у праву да траже своју срећу или интерес изван брака, који су првобитно склопили.
У другом случају супружници побеђују супротности, своје ћуди, прохтеве или интересе противне брачној заједници и брак остаје у целости.
Исти је такав случај и с породицом, којој је брак, иначе, основа.
Ако чланови породице подлегну првом, индивидуалистичком гледишту, онда ће свако од њих угађати својим ћудима, прохтевима, вољи и интересу, чак кад су они и супротни интересу саме породице, отац неће гледати на дужности старешине породице, већ на своје ћуди, прохтеве и интересе, - мајка исто тако, - деца, чим се дочепају снаге, исто тако. Таква породица се распада и пропада.
Противно томе, ако је органска мисао овладала породицом, онда се они сматрају тако тесно органски спојени у једну заједницу, да своје посебне прохтеве, ћуди и интересе, вољу и осећања који би били противни интересима породице, подређују. Таква породица чвршћа је и јача.
Наш народни дух је прожет баш тим и таквим органским гледиштем. Није било чвршћег брака и чвршће породице у нашем народу. И данас су релативно, према другима, у њега те основне заједнице чвршће. Али већ је отпочело увелико распадање брака и породице под навалом духа индивидуалистичког.
Исти је такав случај са нацијом, као и са браком и породицом, у случају ако надвлада дух индивидуалистички.
Дух индивидуалистички неће да зна за націју и државу, кад је у питању интерес, прохтев, ћуд или осећање јединке.
Нација тражи чврсту брачну заједницу. Јединка се често томе противи и руши брак.
Нација тражи чврсту породичну заједницу. Јединка се томе противи и руши породицу.
Нација тражи опште пожртвовање јединке начелом јунаштва, јединка врло често гази то и гледа да избегне већи напор или опасност јунаштва.
Влада ли нацијом индивидуалистичка мисао (где је добро, ту је отаџбина), онда таква нација мора опадати и не успе ли да се тргне и пропадати и пропасти.
Напротив, овлада ли нацијом мисао органска, - да су све јединке, породице, покрајине, редови и сталежи само делићи и удови једног огромног народног тела, - онда таква нација расте, напредује и цвета, јер су поштењем и јунаштвом савладани сви посебни прохтеви, осећања и интереси појединачних; породица, крајева, редова и сталежа.
Нарочито сам ставио наслов: јединка и нација, а не јединка и држава, јер је, у ствари, нација органско биће, чији је делић јединка. Држава је само оруђе націје, оруђе које је себи нација извојштила и израдила да би својом судбином што боље управљала.
И у погледу націје је наш народни дух увек стајао на органском гледишту, а не на индивидуалистичком. Начела која су одржавала целу његову прошлост била су чојство или човештво и јунаштво.
Чојством је јединка себе ограђивала и савлађивала да би другој јединки интерес очувала, а јунаштвом је себе савлађивала и покретала, потчињујући себе служби вишим заједницама, којима је припадала: породици, задрузи, племену, народу.
Кадгод је у прошлости и који год народни део дозволио да завлада индивидуалистичко гледиште, онда је од тога по націју било само суве штете. Кадгод је пак било противно, онда је нација расла и цветала.

***

Али присталице индивидуалистичког гледишта кажу:
И тако је. Али ја као индивидуа знам углавном најбоље за себе. Природа ми је дала органе да себе, своје жеље, прохтеве, ћуди, вољу, осећања и питања, па и интересе одмах и непосредно схватим. Ја себе осећам као јединку, организмом својим потпуно одељеним од осталих и најближих. Колико се с мојим интересом слаже ја ћу врло радо учинити и за друге нешто, и разуме се, само за оне који су ми крвно и национално најближи. Али не разумем с каквим правом се од мене тражи самосавлађивање и пожртвовање стално. Ја треба себе да потискујем и потискујем, себе кога једино непосредно познајем и осећам, за љубав неке више заједнице, коју тек посредно познајем и осећам.
На то одговарамо следеће:
Јединка, истина, себе непосредно осећа и познаје, а остале заједнице тек посредно. Али искуство људско, које је бескрајно обимније и простором и временом од искуства ма које јединке, утврђује да је баш крајњи интерес јединки да себе потчине интересима виших заједница. Преступно непотчињавање може донети и задовољства и користи, - али у крајњој линији, она као јединка, имаће само штете од таквог свог поступка.
У породицама напредним и јединкама је боље, - у нацијама напреднијим и јединке су увек напредније.
Кад се од јединке тражи самосавлађивање и пожртвовање, онда се то тражи првенствено у интересу заједнице, али посредно то самосавлађивање и пожртвовање користи у првој линији јединкама.
У том су односу јединка према породици и породичне заједнице према нацији.

***

Интересантно је, да индивидуалистичка мисао преовладала у свету у исто време, кад је у егзактној науци овладао потпуно метод посматрања и експеримента.
Тај метод је омогућио нацији садашње њене победе.
Узмимо једну воћку. Посматрањем и експериментисањем ми ћемо тачно утврдити под којим условима ће она донети најбрже најбољи и највећи плод. Ономе ко хоће сад да постигне такав најбржи, најбољи и највећи род, после тога, не остаје ништа друго, него тачно тако да поступи, како је наука посматрањем и експериментисањем утврдила.
И човек тако поступа, све више служи се тековинама науке, тековинама стеченим посматрањем и експериментисањем.
Свуда у своме друштву тако човек поступа, зидајући куће, подижући градове, творнице, подижући корисне животиње и биље.
Само у једној ствари неће да се послужи посматрањем и искуством, када се тиче утврђивање начела по којима ће људска јединка живети.
Јер кад би хтео и ту применити метод посматрања и експериментисања, онај метод строге науке који је науку тако далеко одвео, он би морао одбацити индивидуалистичку мисао, - јер где год се она развије, ту човечанство опада и пропада.
Али ето људске чудне недоследности. Метод посматрања и експериментисања доследно примењује на своје односе према мртвим стварима, биљкама и животињама, и зато побеђују сваким даном све више природу око себе.
Али тај исти метод, који му је толико помагао да савлада природу око себе, неће да примени на себе и своје односе према заједници чији је члан, већ ту се - противно и посматрању сопственом и искуству толиких покољења - ослања на тобожње, које је нетачно јер је непотпуно.
И благодарећи томе он одбацује од себе органску мисао и прихвата индивидуалистичку. Проглашава себе за мерило вредности, а заједнице чији је члан, тек за

вредности другог реда, иако му обично посматрање и искуство мора показати да на тај начин управо сече грану на којој седи, јер кад заједнице чији је члан опадну и пропадну, онда заиста ни јединки добро неће и не може бити.
Француска револуција за европску цивилизацију има огроман значај.
Процес понет Француском револуцијом управо ни дан дањи није завршен. Може се рећи да се он за ових 150 година разгорео и развио и да смо ми, и сад управо, још у жаришту његовом.
Не мислим овде излагати догађаје. То није предмет ове књиге. Овде само хоћу да укажем на утицај Француске револуције у победи индивидуалистичке мисли.
Сваки народ током свог живота, као што пуж излучи себи кућицу, излучује један заштитни систем веровања, мишљења, обичаја и установа у моралном, културном, домаћинском и економском делу живота.
И као што се љуштура пужева непосредно обнавља, дограђује, поправља па и опада, а није - све док је пуж жив - стално непроменљива, тако се и тај заштитни народни систем, према животним приликама, допуњује, обнавља, исправља или опада.
Посао око изградње, обнављања и одржавања пужеве љуштуре је сталан, дакле, врло компликован, скуп, али непрестан.
Још већи је посао изградње, одржавања и обнављања заштитног система народног: његових веровања, мишљења, обичаја и установа. Невидљив је, скуп, али непрестан. Сваког дана на целој територији где он живи и тако кроз векове.
Француска револуција није толико револуција, што је оборила хиљадугодишње царство, које је у ствари створило француску націју и Француску, већ у томе што је избацила сва веровања, мишљење, обичаје и установе француског народа које је он себи тим невидљивим и непрестаним радом створио и који су га у његовом животу штитили.
Да је Француска револуција само у обарању монархије и проглашењу републике, онда би револуција била завршена са доласком Наполеоновим за Краља.
Али ми видимо да се процес револуциони продужује и под Наполеоном. Његов Грађански законик није ништа друго, него обарање старог француског приватног права и озакоњење индивидуалистичког принципа у француском приватном праву. Он је то у писму своме Жерому, напуљском Краљу, и рекао и препоручио му, да и он такав закон донесе за своју земљу, па ће и тако срећено друштво потпомоћи да ће његово господарење бити добро утемељено.
У органском, дореволуционарном свом заштитном систему, француски народ је пипајући, експериментисањем и искуством проверавао, примао, изграђивао оно што треба веровати, мислити, радити и имати да би што боље био заштићен.
Али тај његов систем морални, културни, правни, политички, друштвени и економски није пао пред неком великом јаком навалом, већ од своје унутарње слабости.
На сто година пред револуцију је индивидуалистички дух захватио литературу, а кроз њу и мисао индивидуалистичка, кап по кап, освајала француско друштво: с врха до дна... И кад је као разгризајућа киселина покидала све везе, уништила дух из кога је тај систем и потекао, онда се цела политичка друштвена грађевина с ломом срушила.
Јер сваки систем има свој дух и ниједан се без тог духа одржати не може.
Прво мора да наступи слабост духа, па онда тек систем почне да издаје и пропада.
И тако и овде. Кад су француско племство и свештенство, као привилегисани редови, заборавили дух из кога је тај поредак поникао, па су примили други, нов, лак и разоран, дух уништавања који је XVIII век тек расцветао, - одбацили тешкоће и обавезе свог реда, а задржали само права и повластице, онда је било јасно да ће тај поредак први потрес да сруши.

Монархија је при том страдала не кривицом чињења, колико кривицом нечињења, невршења својих дужности домаћинских, у домаћинству, у коме су основе државе и друштва пропадале у велико.
И тако је органски заштитни систем француског народа срушен и на место његово револуција је, прогласивши разум људски за једино мерило уређења друштвених и политичких односа, напојивши се мишљу индивидуалистичком, одбацила и посматрања, погледе и искуства, као методе у уређењу тих односа.
И тако је индивидуалистичка мисао славила своју победу.
Постоји мишљење о једнакости. Французи су међу собом једнаки, тврдила је револуција. Једнакост је прва реч у револуционом режиму.
Разумем, да би било добро да су људи једнаки. Револуција је тежила да их таквим начини. Али место тога револуција је узела за своју догму америчке декларације о правима човека и грађана и прогласила: „Сви се људи рађају једнаки".
И тако је, то најнетачније тврђење које се може изнети да од рођења једнакост влада међу људима, завладало у Француској.
"Све индивидуе су међу собом браћа" било је друго тврђење револуције, - иако је јасно да су овде нешто морали изоставити. Јер ако су браћа, онда треба, да објаснимо по чему су браћа. А то, по чему су Французи браћа међу собом, значи, да претходи самим индивидуама.
Јер ако смо, мој брат и ја, браћа, онда смо то по рођењу од једног оца и мајке. А онда је то прво било, па смо после дошли ми. И онда о томе ваља прво и говорити. Али револуција, која је прогласила разум за божанство, више се грешила о њега, него поредак који је скромније о разуму мислио, за то је била недоследна. Уосталом и то има свог оправдања. Јер да је тврдила, да су Французи браћа по томе што су чланови француске нације, онда би морали о њој говорити, њеним правима и о дужности Француза према њој. Али онда шта ћемо с револуцијом и с Декларацијом о правима човека и грађанина, у којој ни једне речи нема о дужностима, већ само о правима?
Људи су не само једнаки, већ и слободни.
Слобода је трећа реч у револуционарном режиму. Нема ни опасности од слободе, кад су људи већ једнаки и браћа, зашто да нису слободни? Тако је мислио револуционарни дух задахнут индивидуалношћу, који се ослања само на људски разум, а одбацује посматрање и искуство.
Да није одбацио ово, да није хтео оспорити стварност он би видео, да људи прво нису једнаки, - и не могу то бити, док су у стању своје човечности, док се не ослободе „закона греховног", - а са истог разлога, иако су браћа, јесу хрђава браћа врло често, - па према томе не само да се не рађају слободни, већ напротив ретко су уопште кад то.
Није случајно револуција, одмах у почетку, ослободила јединке „ропства удруживања", прогласивши растуреним сва удружења у Француској, а свако ново удружење огласила као реакционарно и противреволуционарно (1791). А тиме је управо револуција уништила и јединкама једину заштиту према држави: њихове слободе.
У тако, основама на којима је почивала, револуција је срушила и раслабила заштитни систем француског народа и почела израђивати нов, који не би могао издржати најобичнију критику данас, а и онда није могао издржати контролу посматрања и искуства.
Па ипак, иако је тако, у име те три речи проливено је одиста толико крви, да би то остало као јединствен пример у историји човечанства за последњих 2.000 година, - да за наших дана нисмо имали Руску и Шпанску револуцију, чеда духовна француске револуције које су је - као што често бива - прелазећи учитеље, превазишле по крви и суровости.

Иако је, дакле, заснована на заблуди, Француска револуција је успела да кроз ту заблуду, кроз читавих 150 година управља повесницом беле расе, па према томе и осталог човечанства.
И данас нема јавне зграде у Француској на којој не стоји натпис: „Слобода, једнакост и братство”. А има данас у Француској далеко већи број људи, који би се дали убити за те три речи, које су сан, заблуда, неистина, нестварност као за начела на којима тобоже почива њихово друштво и држава.
И у свету има данас врло много људи који сматрају Француску својом другом отаџбином, баш због те Француске револуције и због те три речи, што немају никаквог ослонца у стварном животу, али које су довољне да распале масу и да је доведу у извесно мистично расположење.
А кроз те три речи, односно кроз Француску револуцију, завладала је суверено Француском, а преко ње и свима које је њена револуција духом породила, индивидуалистичка мисао.
Она је родила у политици парламентарну демократију са партијом, као управљачима државног живота; - у економији либерални капитализам, а на супрот овоме и борбу класа и марксизам; - у друштвеном погледу опадање породице, појачање криминалитета, опадање морала; - у филозофији материјализам.
Кад све то набројим као зла, ја знам да тиме још нећу доказати убитачност индивидуалистичке идеје онима, који су на њој све засновали. Убеђен сам да ће бар половина од њих, са победоносним осмејком на уснама, истаћи аргумент да је, у исто време кад је тако завладао индивидуализам, човечанство загосподарило водом, земљом и ваздухом, - да је наука корачила више за ових 100 година но раније за 5000 година, - да је човек, благодарећи тековинама науке, ухиљадустручио своју производну снагу, - па кад је човечанство доживело такву научну и материјалну револуцију баш у то време, под владом те индивидуалистичке мисли, значи да се њој и има благодарити за то.
Истина је, одговорићу им, истина је да су све те научне и материјалне тековине постигнуте за ових 150 година последњих, али научници су то постигли супротним методама, а не онима на којима је заснована индивидуалистичка мисао. Научници су се служили разумом, али су закључке свога разума проверавали огледима и посматрањем. Отуда је наука толико много и постигла.
Али ми смо напред већ истакли да је, обратно, индивидуалистичка мисао заснована само на тај начин, што се искључиво служила радом разума и његове закључке примила, иако је и посматрање и искуство говорило да се разум преварио. А друге све тековине науке XIX и XX века биле су омогућене тиме што су од XVI века почевши у математици, физици, астрономији, историји, хемији и природним наукама учињена изванредно важна открића, а нарочито установљене методе помоћу којих ће даље моћи да се напредује много лакше, него што је то дотле могла бити.
Многи неће моћи да приме, што победу индивидуалистичке мисли баш везујем за Француску револуцију, сматрајући да је она и пре тога била врло јака. Али нека воде рачуна при том, да нисам ни тврдио да је индивидуалистичка мисао створила Француску револуцију. Напротив. Све је било раније припремљено.
Али друштвени и политички владао је систем заснован на органском становишту. Тај систем је инфилтрацијама, подривањем и поткопавањем индивидуализма невероватно био ослабио, али је још владао. Слом тога система у Француској револуцији означава дефинитивну победу индивидуализма у друштвеном и политичком погледу.
Још већи број ће бити, који ће ми замерити што нисам истакао, како је индивидуализам већ био доста завладао у Енглеској и пре Француске револуције, јер је парламентаризам тамо и заведен, а и капитализам се је тамо јавио.

Али пре свега индивидуализам ни данас није још завладао потпуно у Енглеској, практично, јер све што је енглеско има специфичну одлику и не може се пренети у друге земље, чак ни исте расе, јер је снага енглеског друштва и данас још отпорна према индивидуалистичкој мисли.
А друго, Енглеска није никад имала утицаја на европски континент, као што је имала Француска. Енглеске револуције нису биле у стању да узнемире ни једну европску земљу свог времена, док је Француска револуција и данас у стању да буде углед за револуцију у другим земљама.
Али многи с неверицом примају тврђење, да је индивидуализам могао да роди у политици либералну демократију и парламентаризам са партијама, - у економији капитализам с једне и марксизам с друге стране, - у философији материјализам и атеизам. Дужан сам то дакле објаснити и доказати.
1. - Демократија се оснива, као и име што јој каже, на тврђењу да народ треба да влада. Многи би се и сложили с тим, јер им изгледа то и право.
Само настаје питање, ко је све народ и како ће народ владати?
Демократија полази с гледишта, да сви примерни и способни грађани који су једног момента у животу, обично мушког пола, чине онај део народа који треба да влада. Она даље полази, да су све те индивидуе мушког пола међу собом једнаке: Петар као Павле, Марко као Јанко. Према томе гласањем ће се они пребројити, па на којој страни има више индивидуа та је страна и победила.
То гледиште почива, међутим, на индивидуалистичкој мисли, по којој збир индивидуа чини заједницу, и ова заједница нема интереса изван интереса јединки које је састављају.
Мислим да није после тога потребно доказивати, да је индивидуалистичка мисао родила и парламентаризам с партијама, кад се зна тесна веза овог с демократијом.
2. - Капитализам се заснива на тврђењу, да је лични интерес најосновнији покретач људске радљивости у економији а овај се одржава у равнотежи слободном игром осталих индивидуалних интереса.
Као што се види одавде ово је чиста творевина индивидуалистичке мисли.
Нација и друштво су само збир индивидуалних интереса. Зато се о њима не говори. Они и немају неки свој интерес, независан од интереса њихових чланова.
Мислим да је самим тим већ доказано, да је капитализам чедо индивидуализма, јер да овог философског правца није било не би капитализам имао подлоге на којој би био изграђен.
Уосталом није случајно што се капитализам није могао развити, док није порушен друштвени поредак заснован на органском схватању друштва.
3. Марксизам је рођени брат и близанац капитализма. И он стоји на гледишту индивидуалистичком: заједница је само збир чланова одређеног тренутка. Не постоји заједница и њени интереси изнад тог збира. Отуда марксизам не зна, да из права заједнице наметне - ради одржавања и побољшавања производње - обавезе свим производним факторима, дакле и раду.
Постоје само интереси друштвених класа. Ове класе праве законе друштву. Оне се боре о превласт. Цела историја није ништа друго, до само борба ових класа о превласт. То само и покреће људе, интерес и ништа друго.
Кад би марксизам стајао на органском гледишту оне не би могао тако тврдити, јер би осим интереса рада и интереса капитала признавао и интерес нације, или друштва.
По Марксу постоји и интерес друштва, али он је у ствари интерес рада, па ће отуда тај интерес бити постигнут победом радних класа кроз диктатуру пролетријата.
4. У философији су материјализам и атеизам постојали пре Француске револуције.

Али овде мислимо на популарисање философске мисли. У широким круговима је материјализам и атеизам завладао тек победом индивидуалистичке мисли.
Пошто је индивидуа постала мерило друштвених вредности, поручујући надмоћност природним јединицама у чијим се недрима само и могла подићи, она је по природној динамичкој снази рушила и духовни поредак претходног друштва заснованог на органској, а не на индивидуалистичкој мисли.
А и иначе тешко је индивидуалисти не пасти у материјализам и атеизам, кад је толике вредности, веће од себе, оборио.
Уосталом преко марксизма и материјализам и атеизам су постали обележје духовно огромних маса народних.
Тако смо објаснили и доказали распрострањеност материјализма и атеизма благодарећи победи индивидуалистичке мисли.
И тако мислим, да ће бити јасно зашто је мисао „Збора" против демократије, парламентаризма, партија, капитализма, марксизма, борбе класа, материјализма и атеизма. Мора бити против њих, јер су све изданци индивидуалистичке мисли, чија је супротност мисао органска, из које је и „Збор" поникао.
Али кад би смо остали само на томе могло би нам се пребацити да се и ми служимо само закључцима свога разума, као и индивидуалисти, којима пребацујемо што уз разум не употребе и научне методе посматрања и искуства, да провере своје закључке.
Могло би нам се рећи пак: ви се не служите много, бар до сада, посматрањем и искуством, већ осуђујући демократију до атеизма, то чините зато што је то поникло из индивидуалистичке мисли чији сте ви противник.
Ми бисмо, додуше, на то могли одговорити - да смо ми управо против индивидуалистичке мисли зато што су јој плодови напред поменуте појаве - употребљујући Христову препоруку: „Судите по плодовима и сам корен, одакле је то све поникло и осудите".
Али да бисмо одговорили потпуно на аргумент овај ми ћемо, што није тако брз посао, поређи критички све појаве, које смо горе набројали, а које су поникле из индивидуализма.

ДЕМОКРАТИЈА И ДЕМОФИЛИЈА

Видели смо, да демократија значи влада народа. Одатле је дошла теорија о народној сувереност: народ је извор и утока све власти. Одатле је дошло опште право гласа, чије смо правдање напред навели.
Послужимо се методом посматрања.
Узмимо једну праву демократију и да не би било каквих приговора, узмимо за поље посматрања француску републику.
Кад сам на првом јавном предавању у Београду, децембра 1935. године, говорио противу демократије и њене убиствености (Основи савремене Југославије), онда сам на аргуменат:
- Како Француска успева као демократија?
одговорио:
- Ускоро ћете видети како успева: иза фасаде њене, привидно лепе, развијају се процеси који ће убрзо показати, какво је право стање њено.
Данас изгледа као да сам био пророк. Не. Нисам. Ја сам само непристрасно посматрао ствари и зато сам био у стању да видим истину, која мора доћи.
Данас, кад ово пишем (29. новембра 1938. године) у мојој тамници, новине говоре о генералном штрајку и о друштвеним нередима. Ја сам пре шест месеци о томе говорио на једној редовној седници нашег саветодавног одбора, да мора доћи.

И сад, кад ово пишем, забринут сам изванредно за њу. Могуће је да ћемо, и пре него што ово моје дело изиђе, присуствовати изванредно тешким догађајима тамо. И то што сам пре шест месеци говорио, а што почиње да се одиграва и ово што данас пишем све потиче само из посматрања француске демократске стварности.
На једном збору, мислим у Крушевцу, кад сам говорио о француским демократским приликама, неко је довикнуо:
- А Чешка, па вели, - ама шта ти сада нама ту запео с француским невољама? Да сад пређемо мало у дивно уређену Чехословачку!
Рекао сам, колико се сећам, да не могу у све земље свраћати, - већ узимам једну типску земљу класичне републиканске демократије, Француску. И ако тај систем тамо не ваља, он не може ваљати ни у Чешкој.
Данас ме већ сигурно нико не мисли за Чехословачку питати. Она се истина овако провела под ударом спољашњих догађаја. Али њену спољну политику диктовала је најчистија демократска ревност она је одбила пакт о ненападању с Немачком, који јој је био предложен, јер јој је тако саветовано од њених саветника, демократске Француске и Совјетије.
Данас ми неко може рећи: „А Швајцарска?”, - ја ћу на то одговорити истим речима којима сам већ одговорио, што ме је пре две године питао: „А Чешка?”.
Осмотрићемо дакле Француску, о којој сам онако децембра 1935. године говорио.
Прегледајмо данашње њено стање. Неупуштамо се у испитивање кривице. Рецимо да није крив Блум и Народни фронт за данашње француско стање. Има већ шест месеци како се парламент француски не састаје, осим у октобру да саслуша владин извештај о септембарским спољним догађајима, као готовој ствари, - или да да влади овлаштења да може да доноси законе без њега.
За то време је влада донела неколико пута по неколико десетина законских уредби, којима је покушала изменити француску привреду, па и друштвени и правни живот. Има уредби којима се мењају чак и одредбе Наполеоновог Грађанског закона.
У тој ствари видимо да парламент преноси своју власт на владу. Значи да парламент сам види, да он није у стању да ту власт врши. То је већ врло велики доказ за оно што ми тврдимо, јер долази из земље у којој је тешко, па водећи људи говоре како треба спасити француску републику и демократију.
Има врло паметних људи који одавно говоре, како се Француска може спасти само ако, Французи престану да спасавају републику и демократију, јер ће јој ове доћи главе. Али ми се том реченицом нећемо послужити као аргументом.
Ми ћемо само посматрати француски републикански и демократски режим.
У мом првом примеру видимо, да је републиканско демократски парламент јавно и аутентично признао своју немоћ преношењем своје власти на владу. Он се састаје сад само да чује извештај о готовом чину и да да продужење овлашћења.
Да видимо, да ли влада може да спасе Француску у садашњим демократским приликама?
Французи непрестано говоре о спасу Француске. Леон Блум предлаже владу „националног спаса”, он, вођа француске секције радничке интернационале.
И то је већ тежак аргуменат за нашу тезу што Француска усред мира треба да се спасава, после шездесет и седам година републиканске и демократске владавине и 20 година после завршеног рата, из кога је Француска изишла као највећа политичка и војничка сила Европе.
Ако сад треба да се спасава, онда значи да се до сад тако радило, да се дошло до пропасти. Француска је заиста у изванредно тешким приликама.
Демографски је то једина земља у Европи чије становништво опада. На 40.000.000 становника, колико их Француска има, она је приморана да држи на својој терито-

рији преко 2.500.000 странаца и поред огромног и врло либералног примања у поданство, које је вршено последњих двадесет година.
Док на југоистоку Француске има Италију, која сваке године за 600.000 душа порасте, - на истоку Немачку, која сваке године прирасте за 1.000.000 душа, дотле Француска опада.
Питање смањења становништва је за Француску војничко и расно питање. Војничко јер ће иначе спасти на ранг земље другог реда, - Француска која је почетком XIX века бројала за 70 одсто више становника од Немачке. Расно, јер ће иначе за држање своје територије, своје имовине и своје културе морати да прибегне посиновљењу (примању у поданство странаца), те да тако огромну и дивну башту Француске преда придошлицама из белог света.
Французи, међутим, нису расно дегенерисани да услед тога немају довољно деце. Ништа они нису расно мање отпорни од Италијана. Напротив, рат је доказао, да су Французи здрав и отпоран народ.
Али има још један доказ. Канада је некад била Француска покрајина, па је у XVII веку припала Енглеској. Тамо је остало неколико хиљада француских колониста. Данас их има тамо око 4.000.000 душа.
Да су се Французи из Француске тако множили као канадски Французи њих би данас требало да има 100.000.000, а онда би и светска карта, а још више светска политика, изгледала и много друкчије.
Француска република види опасност својим очима. Нема дана да се о томе не пише и не говори. Али то ништа не помаже: само за прво полугође 1937. године више је умрло Француза, него што се родило, за 40.000 душа.
Французи су родољуби. То им нико не може порећи. Французи су врло бистар народ. Истина страшна о депопулацији, опадању броја Француза, довољно је позната. Све се ради да треба Француској више деце. Али не помаже: последња статистика је гора него она пре ње.
Ако има смртних опасности за један народ, мислим да је ово такав случај.
И ето: Француски републикански демократски систем није у стању да изведе Француску из те смртне опасности. Деца се не рађају на основу разгледања статистичких стабала, већ на основу здравог породичног живота и ведре вере у будућност. Демократија то није у стању да да француском народу.
Немачка је пред долазак Хитлеров опазила, да је рађање деце нагло отпочело опадати. Демократска немачка република није била у стању да да Немцима здрав породични живот и ведру веру у будућност. У таквом стању дошао је Хитлер и као мађијским штапом рађање се је од једном повећало, тако да Хитлер са задовољством и гордошћу може да погледа и на тај резултат, кога не би било да он није успео немачком народу да да оно, што му демократија није дала.
Овде ћу испричати што сам пре две године после плебисцита прочитао мислим у „Кандиду", француским недељним новинама, од једног њиховог дописника под насловом „*Que je vois en Allemagne*" (Шта сам видео у Немачкој).
Он вели да је приметио како немачке жене изгледају зачаране у Хитлера. У почетку је мислио, да је то просто нека чисто физичка привлачност. После је видео да није. Али свеједно то није могао разумети. Кад Хитлер наиђе људи су одушевљени, али жене су просто фасциниране: можеш им лако извући ташну из руке, неће опазити. Решио се да то испита.
Једног дана враћао се са станице у друштву госпође Б. и њене седамнаестогодишње кћери, па ће упутити овакво питање госпођи:
- Шта је то, госпођо, са вама немачким женама? Некако ви све изгледате заљубљене у њега.
- То је добро питање, господине. И ја ћу вам одмах дати одговор. Хитлер је нама вратио наше мужеве и нас вратио нашем дому. Ако сте били у Немачкој пре Хи-

тлера ви сте на први поглед могли видети, да се немачка породица распада. Разврат, перверзија јавна и нескривена, на све стане. Од кад је он дошао, живот је постао светлији и чистији. Немац се сетио да је човек, муж и отац. Немица да је жена и мајка. Ето зато смо одиста заљубљени у њега, јер је он то чудо остварио.
Тада ће одједном проговорити млада девојка, која је ишла с моје друге стране:
- И ја ћу вам, господине, дати једно објашњење у прилог овоме, што каже моја мајка. Кад је дошао Хитлер, ја сам већ била девојчица, која је знала што је љубав. Мислила сам да ћу и ја једном, и то свакако скоро, проводити љубав. Морам вам признати, да ми при том ни на памет није падало да повежем љубав за брак. Данас, од кад је Хитлер дошао, ја знам да је за мене брак једини пут љубави."
После тога је Хитлер демилитаризовао Рајнску област, скинуо сва ограничења немачкој војној сили, заузео без пушке Аустрију и исто тако без пушке Судетске немачке крајеве, - али мислим да је веће чудо и веће дело ово што су ове две жене назначиле француском новинару, него сва ова друга, иначе грандиозна дела.
Једним махом учинити да се поврати мир у милионе домова Немачке, где је потпуни рат владао, мислим да је веће дело пред историјом, него све ово што је он до сада учинио.
Али француска демократија и република стоје немоћне пред том страховитом опасношћу, што прети да Француску сведе на ранг другостепене земље. Она је утолико немоћнија, што овде не може помоћи нека одређена мера, већ читав дух треба да се промени. Република не зна тајну за такву промену.
Никад више нисам посумњао у лепу будућност Француске, ја који је истински волим, него кад сам крајем септембра у једним француским новинама прочитао следећу, одиста потресну причу.
Неки провинцијалац имао је јединицу кћер и ова се удала за човека кога је волела. Тек што су се узели и вратили са свадбеног пута, мобилизација. Млади супруг очајан, али оде на војну дужност. Његов таст, међутим, долази и узима аутомобил свога зета и доводи га својој кући. Ту се таст, таштa, млада и млади војник решавају да умру сви заједно, да се отрују гасом. Међутим, ујутро суседи посумњају, дођу, отворе и нађу сво четворо онесвешћено. Поврате их и умире некако. Онда стари пар оде на горњи спрат, а млади остане на доњем спрату. Одједном се чују два пуцња. Супруг је убио своју жену и себе, због мобилизације.
Демократија је причајући стално - кроз штампу и по зборовима - о прогресу, о човечанству које је на путу да доживи прави рајски живот на земљи, благодарећи цивилизацији и науци, учинила да се Французи навикну на лак живот - да тешкоће, муке и борбе сматрају нечим недостојним и непотребним у животу (мада је обрнуто истина).
И отуда ова два пара на глас о мобилизацији решавају да се убију, а милиони парова сматрају да не треба да имају деце или да их имају по једно, највише два, да се не би у животу мучили они и њихова деца.
Узмите проблем француских финансија.
Буџет Француске ове године има 50 милијарди дефицита. Треба наћи 50 милијарди.
У првом примеру видели смо, како је демократија немоћна да измени дух друштвени, иако тај дух води умирању француског народа.
Овде се ради о једној техничкој економској мери. Треба наћи новаца или треба учинити да новац није потребан.
Заиста не изгледа могуће да се толико огроман дефицит појави одједном. Додуше он се није одједном појавио. Ето већ неколико година како је француски буџет стално праћен дефицитима, и то из године у годину све већим, док није дошао до ове своте.

Француска не може да штеди. Француски народ је најштедљивији народ на свету. Али француска влада не може да штеди и не сме. Влада која отпочне штедети, та може пасти.
Комунисти и социјалисти су на тај начин 1936. године и добили велики број гласова не својом идеолошком кампањом колико нападањем на владине мере штедње. Треба трошити, то је била лозинка њихова, а платиће богаташи.
И ето, трошили су и трошили. Порезивали и порезивали. И инфлацијом су обарали франак и дотерали га на 1/3 вредности, коју је имао у тренутку доласка Народног фронта на владу.
Али дефицити све већи и већи.
Сад како одавде изићи?
Влада је покушала то новим законским уредбама. 30 милијарди је добила путем девалоризације златних подлога француске Народне банке, прокњижила је за толико више вредности злата у подлози, па је за ту разлику отписала део дуга код француске Народне банке, за остатак треба повећати порезу и треба неку штедњу извести. Цео је свет незадовољан новим наметима па, Бога ми, лако може доћи и до тежих ствари.
Али иза ове техничке мере остаје проблем француских финансија нерешен. Ако ова мера и успе, остаје питање што ће се догодине? Јер сваке године француски буџет има све веће тешкоће, а садашње мере лече само овогодишњу бригу. Догодине ће се она судећи по садашњој појавити у тежем облику. Штедњу неће моћи влада провести под демократијом, ако иде на изборе оборићe је гласачи. Ако иде пред парламент оборићe је посланици. Отуда ће француска штампа, на стрмој стази где се нашла, препоручити или пут инфлације, што знамо да неко време помаже, - али на крају крајева, кад буде требало да се иде уз брдо, мора демократија пасти и мора доћи режим који је у стању да неки део тешкоће народ прими и носи, ради свог сопственог добра. Или ћемо имати тешке нереде, чак ваљда и грађански рат, што ће се опет завршити падом демократије.
Или узмите питање производње. Француска данас не производи ни довољно, ни добро, ни јефтино.
Пре три месеца, пред септембарске догађаје, Даладје се обратио француском народу са страшним цифрама. Он је изнео много података, али је сам запамтио један и он је довољан.
Да би се израдио један авион у Немачкој треба 8.000 сати. Да би се исти тај авион израдио у Француској треба 30.000 сати рада.
Откуд је та разлика?
Француз уме да ради. Далеко је бистрији од Немца. Лакше схвата. Гипкији је. Па откуд сад одједном ова страховита и понижавајућа разлика?
Отуда што Немац живи од режима органског схватања друштва. Он је уверен да ради за Немачку, дакле за себе.
Француз напротив, живи у режиму индивидуализма, мистичног друштва. Он је уверен да ради за свог класног непријатеља, јер и сама држава кад је сопственик фабрике је класни непријатељ, пошто држава још није социјалистичка већ буржоаска, то опет излази да он ради за господарећу класу.
Али оставимо то на страну. То само узгред. Главно је питање како из онога да се изиђе?
Питање повећања производње је питање народне одбране Француске. И што је Француска онако попустила у Минхену и што је Хитлер онако непопустљив био долази са разлога, што је француска народна производња дефицитарна.
То је опет једно животно питање за Француску. Продужили се овако стање, Француска ће ускоро изгубити своје огромно колонијално царство, па и у Европи неће остати ово што је сада.

Како да се изиђе из тога?
Демократија није у стању ту ништа да учини. Она нема могућности да се ухвати у коштац са људском урођеном наклоношћу за лакшим путем.
Шта све није радила она будала Леон Блум, кад је постао председник владе, да нагна раднике да раде брже, да би се свршила што пре велика Париска изложба 1937. године.
Приређен је митинг на самом градилишту изложбе. Више његове главе ставио је натпис „да ће то бити победа пролетаријата, доказ његове зрелости и надмоћности над фашизмом". Он је дигао своју песницу и тако поздравио раднике.
Резултат је био, да извесни француски павиљони ни до краја изложбе нису били дефинитивно завршени, а да су павиљони свих држава са ауторитативним режимом били на време готови.
За демократију је проблем нерешив. Видели смо дакле, у конкретном случају Француске, немоћ демократије да реши најважније њене проблеме.
Сад да видимо њена тврђења суверености.
Народ суверен. А који народ?
Да ли само онај што је тренутно ту пред нама у животу, или онај који ће тек доћи?
И како ће бити суверен?
Гласањем које показује - прво - да знатан, а често и велики, број уопште не излази на биралиште?
Или гласањем које показује, да се воља тог суверена распрштала на милионе атома, па се ни за неколико година не може да скупи, већ лелуја између крајње левице и крајње деснице?
Такав суверен који показује лелујање и колебање, неспособан је суверен.
Суверена воља може бити само једна. Чим би биле две суверене воље, не би било ни једне.
Разумем да је интерес народне заједнице суверен. У том смислу нема никаквог другог интереса већег од његовог.
Али ни то не може бити интерес једне данас живеће организације, већ интерес народа схваћеног у његовој вечности и бескрајном низу покољења, која га састављају.
Јер често интерес народне заједнице, схваћене тако у њеној вечности, може бити у супротности са интересом једне народне генерације, може интерес народне заједнице захтевати претешке жртве од једног народног покољења. Добро је ако је оно свесно, па то добровољно прими. Али шта ћемо за случај, ако се остави њему и његовом гласању, па оно неће да прими?
Гледао сам како резач често убије лозу у главу, читаво покољење пупољака што је требало да цветају и донесу плода уништи, да би лоза, да би дуги низови покољења пупољака те лозе живели.
Истина, од људских покољења се толико не тражи, али ипак врло често траже се крваве и претешке жртве.
Ето, видели смо случај Француске. Данашње генерације Француза могу на баштини још овако живети, али ће идуће за то бити доведене у чемерну и бедну будућност. Од њих који су сада живи траже се жртве, тражи се јуначко схватање живота, - они га својом вољом неће поднети. Отуда је демократија немоћна.
Гласањем слободним утврдиће се пут једног народа, тако вели демократија. Ово се тврђење позива на две претпоставке: да су масе вољне саме од себе да пођу и тежим путем, ако треба, - и да народ пуним познавањем ствари може да решава о свима важним питањима.
Напред смо видели да, ако је интерес заједнице да треба поћи тежим путем, тешко народ иде. Није то кривица маса народних.

Човек просечно више воли да иде лакшим, него тежим путем. То је закон лености, коме је подложна цела природа. Међу људима само хероји и свеци праве изузетак. А њих нема тако много и њихов глас неће утицати на резултате гласања.
Према томе, по правилу, ако је интерес народне заједнице да се нешто тешко и мучно предузме, што ће живом покољењу наметнути изванредне жртве, не треба очекивати да ће гласање одлучити такав пут.
И даље, од два пута предложена, ма како бољи за народну заједницу био онај тежи, тај ће пут остати у мањини.
Отуда демократије не знају за штедњу и тегобу, већ увек иду лакшим путем.
У погледу оне друге претпоставке, да народ гласа у пуном познавању ствари, мислим да то озбиљно нико не сме ни да тврди, чак ни пред самим народним масама, јер би оне осетиле да се ту ради о обичној подвали путем привидног ласкања.
Не да народне масе нису у стању да гласају с познавањем ствари, већ то нису у стању ни оних три стотине лица, што се зову народним посланицима, - па чак ни они министри што су изишли из посланичких клупа да владају.
Питања, која се налазе пред државом, су тако заоштрена да се једва и у читавим народним главама може наћи неколико глава које су у стању, да их јасно сагледају и ту пронађу што је најбоље да се у датом питању уради.
И кад је тако, - кад на једној страни народ не познаје суштину животних проблема, и кад на другој страни, па ма како интерес народне заједнице захтевао императивно тежи пут, народ ће по правилу увек бити за лакши, - онда кад ће тај суверен гласањем погодити пут у незнању при том, у начелу увек одбијајући, ма како онај други био несрећан по његову судбину?
А поред тога ваља узети у обзир, да гласач тешко може да се одвоји од свог личног интереса (изузевши кад је понет неком колективном страшћу), већ на биралишту, дајући свој глас за кандидата, не бира онога који би био погоднији за општи, већ за његов лични интерес.
Али узмите сада изабранике народне: парламент и парламентарну демократију. Да видимо, може бити да су незгоде, које смо изложили смањене или отклоњене. Напротив. Онај, који то очекује, преториће се. Све незгоде које смо напред изложили овде не само да нису смањене, већ су управо појачане.
Пошто смо видели, да демократија сматра, да све власти извиру из народа, то је, доследно, народ и изабрао посланике, а они треба да изаберу министре. У пракси то бива мало друкчије, јер парламент не бира непосредно министре, али у парламентарним демократијама министри зависе од посланика. И док посланик, да би био изабран, мора да се увија око бирача као кандидат, а после може већ да се исправи, - дотле је министар приморан непрестано да води рачуна о посланицима од којих зависи.
Нема општег интереса на који посланик, ако му је стало да поново буде биран и изабран, неће ударити само ако је неком његовом бирачу важном стало да тако буде.
Нема буџетске могућности, државног плана, поштења, правде, све то мора да падне и министар ће обично (а само о оном што се обично дешава говоримо) то морати и да прими. Покуша ли се министар успротивити, посланик ће бити против њега. Ако је то обичан министар, посланик ће то показати одмах. Ако је „јачи" причекаће мало, памти он добро, али даће Бог прилику: показаће он већ министру.
И тако се она широка могућност, да се при гласању о општим интересима бирач руководи место општим, само сопственим код посланика само повећава и уопштава. У демократском организационом режиму тако мора радити посланик који жели да буде поново изабран. Док се прост бирач и стиди и да покаже како је у гласању био руковођен својим личним, а не општим интересима, дотле се просечни посланик ни мало не стиди таквог свог рада. Он то зове радити за народ.

Да ли је бар посланик упућенији у ствари о којима се решава?
Пре свега он се неће интересовати за то. Примећено је у парламентима свих парламентарних земаља, да ретко и има форума,[7] за рад скупштине. Председници се праве да то и не виде. Често се дешава, да се ради са по 5 одсто посланика. У француској Народној скупштини гласају место посланика, кад се ради о тајном гласању, скупштински послужитељи. Зашто би се интересовао?

Да би могао да савлада један важан предмет треба или дуге претходне и добре студије, - а то ни један од сто посланика немају, чак и кад имају факултете, - или бар добро проучити само питање.
А посланик обично и нема времена, од оног „рада за народ" а и да има не исплати се то. Да ли ће он такво једно питање знати или не, то ће мало утицати на његов поновни избор. Да ради, дакле, озбиљно и дуго и лупа главу о ствари, која његов положај тешко да ће побољшати, неће. Зато га тамо и нема.
И тако, врло често, представници сувереног народа, који место њега треба да решавају, и не долазе на седнице. А и кад дођу обично врло мало, или сасвим површно, познају ствар о којој се ради.
Већ сам напред рекао да је управо очајно, како мали број људи познаје најважније проблеме народне коренито.
Узмимо пример Леона Блума. Њега, странца кога је демократија, њега Јеврејина, избацила да управља судбином француског народа. Он је у ствари литерата, човек лаког пера. На испиту права је одбијен због преписивања задатака. После тога је био у Екол Нормал. Ту је имао врло незгодно понашање, па је и ову школу морао напустити. Написао је раније књигу о браку у којој сматра, да жена у брак треба да уђе бар тако искусна као и човек у љубавном животу. А најбоље је да почне то још од своје осамнаесте године. Иначе, како сам каже: „Никад нисам видео по чему би родоскрнављење била страшна ствар". То онако узгред да се види менталитет и карактер човека, кога је Француска имала, благодарећи републици и демократији, у два маха за председника владе.
Међутим, нисам га због тога овде изнео као пример. Узео сам да покажем како је ретко, чак и међу истакнутим политичарима, наћи људе који добро познају предмет о коме треба да одлуче.
Благодарећи његовој влади и осталим демократским владама Француска је према Немачкој и Италији практично без авијације. То је и учинило да се Француска с Енглеском повукла пред Немачком. Сад је настао за Француску проблем: што пре добити авијацију која ће бити јача од авијације бар ове две земље.
Проблем је и финансијски, и технички, и материјални, а и друштвено-економски, јер треба повећати производњу. Многи говоре и пишу о томе. Пише и Леон Блум. И пошто је све размотрио он предлаже једно брзо решење: пошто је Француска у савезу с Енглеском а ова има флоту јачу од Италије и Немачке заједно, то Французима флота није потребна. Зато сви кредити од флоте да се пренесу на авијатику.
Ко би површно ствари посматрао, као што је случај с Блумом, по правилу, тај би то врло лако могао и примити. Али сад долази један посланик, Варијан, човек који нарочито познаје питање морнарице и доказује с бројевима у руци, да кад би Француска престала да прави и одржава флоту, она би прво престала бити интересантна као савезник за Енглеску, јер би у том случају Енглеска морала преузети и одбрану Француских потребних интереса на себе, а она рачуна на француску флоту, да ова обезбеди за себе и за Енглеску безбедност Средоземног мора.

---

[7] Кворума (прим. прир.).

Па онда, како мисли Француска без флоте, да брани и одржава своје огромно колонијално царство?
Наслон на Енглеску је свакако одлучан, али Француска мора имати и сопствену јаку флоту.
Ето једног примера да се види, ако један бивши демократски председник владе, вођа најјаче странке у садашњем француском парламенту, о ствари изванредно важној има потпуно нетачно, јер је сасвим површно, мишљење.
Што се онда може мислити о осталим, далеко мање истакнутим и још мање способним, него што је Блум.
Погледајмо сада како изгледа влада у парламентарној демократији. Да ли се бар ту може видети нешто боље од оног, што смо напред видели.
Прво, нема стабилности ни континуитета. Владе лако падају и брзо се мењају. Зависе од парламентарног расположења. А без стабилности не може се ни очекивати, да влада може имати успеха.
Друго, не долазе министри по способности или спреми. Има истакнутих парламентараца који су променили по неколико ресора и све са истом некомпетенцијом. И исто онако као што се просечан посланик не интересује за послове парламента, већ је стално у министарствима где свршава послове својих бирача и своје, тако се и министар слабо интересује за послове свога ресора. Просечан министар сматра чак и за неку деградацију, да се много посвети овим питањима. Њега интересује политика тј. политичке комбинације, од којих зависи његов опстанак у влади или његово даље политичко напредовање. Отуда у парламентарним владама, ако хоћете, и није тако важно да министар буде стручан и способан, пошто „друге важније ствари" одвлаче његову памет на другу страну. У ресору он решава „политичка питања" тј. интервенције колега и посланика. А за то је стручност и спрема непотребна. Да ли треба учинити по захтеву ствар је надлежне оцене министрове. Кад он то реши, онда се позове начелник или стручни референт, па му се каже: овоме се мора изаћи у сусрет. Ту начелнику, односно референту ништа не помаже интерес службе или закона: „Радите како умете, само ово мора да буде, а ви нађите излаз" и заврши се разговор између њега и његовог чиновника.
Треће, кад министар овако решава ове ствари, то нема ресорне политике, плана, закона који би остао неповређен. Министар, који би се обазирао на ове ситнице и због тога одбијао молбе и интервенције посланичке, био би оцењен као „ситничар" и везан човек „неслободан", „кукавица". Такав министар би запечатио каријеру. Обрнуто, министар код кога се све може, који посланицима „чини" све што траже, такав би министар био увек подупиран, круг његових посланика био би све већи, а тиме и његов углед и вредност у влади.
Тако смо видели, да и влада мора патити због демократско-парламентарног система.
Четврто, нема одговорности.
Постоји такозвана одговорност министара. Али волео бих видети тог глупог човека, који би као министар дошао да одговара и био осуђен.
Ко да га изведе пред суд?
Посланици? Та они су сто пута били министрови саучесници у гажењу закона.
А Владаоцу је немогуће извести пред суд министра, који има већину у скупштини.
Шта, пак, да кажемо о партијама, као каналима и инструментима демократско-парламентарног живота?
Ово што сам до сад рекао ослободило би ме дужности, да о самој партији говорим. Јер ако се демократски режими не могу одржати пред испитивањем разума, ако посматрање конкретних тешкоћа једне демократске земље показује, да демократски режим који је уосталом ту земљу и довео до тих тешкоћа, не може да је из

тих тешкоћа извуче, - ако напослетку анализирањем свих ступњева демократско-парламентарног процеса од бирача, преко посланика, до министра показује да је то систем у коме се интерес народне заједнице најмање може имати у виду, - онда заиста, шта је потребно говорити о партијама и доказивати да су и оне биле штетне.

Али хоћу до краја овај одељак да завршим, јер је демократска заблуда у тој мери заразила наш народ, да је потребно са свих страна ту заблуду открити и сузбити, да се не би из неког прикривеног корена зло опет расцветало.

Партије су безначелне. И они који их воде су престали мислити о програму, већ само о оној „политици" која за њих, кад су поштени, значи дакле или одржавање њихове странке на власти, - а када нису поштени, значи и горе од тога. Нико и не улази у партију због програма, управо је изванредно мали број присталица некад прочитао програм.

Отуда нема комбинације у коју партије неће упасти, било да би дошле, било да се одрже на власти.

Партије које би друкчије радиле не би биле реалне, изгубиле би присталице тј. гласаче.

Трка за гласачима је главни политички интерес партије.

Као што су партије безначелне, безначелне су и присталице. Код најпоштенијих се ради о традицији. Код просечних о интересу.

Партија управо има мало присталица. Остало су гласачи, које ваља скупљати и одржавати. Партије су лабилне и по броју гласача и по унутрашњој чврстини, пошто их не веже никакав програм. Често има цепања, чим се покаже могућност једном делу истакнутих чланова, да на другој политичкој комбинацији направе већи успех него у досадашњој.

А кад у политичком удружењу нема начела, већ је руководни мотив само интерес, онда значи да су партије управо категорије интереса.

У партији зато брже и лакше напредују лакши, мекши, љигавији људи од тешких и чврстих, а исто тако се боље и одржавају. А то пак само собом значи да има више изгледа да кроз партије избију на власт пре први, него други.

Партија живи од власти државне или од наде на власт државну. Кад кажем живи, не мислим да се партија одржава у животу племенитом акцијом, да на власти државној испуни своја начела. Не! Живи, издржава се и одржава помоћу власти државне, средстава државних и апарата државног.

Партија, дакле, не само да на власти не врше добро власт коју имају, већ управо удаљују ту власт од њеног правог пута и злоупотребљавају је а и све што држава има, у своје посебне, партијске сврхе.

Није, дакле, довољно што гласачи, посланици и министри у парламентарној демократији раде на уштрб интересима народне заједнице. Партије, поред тога, као рак обухватају државне органе, државно ткиво и ометају и развраћају правилно и правично функционисање државне службе.

Држава постаје, дакле, потпуно партијска прћија. Чиновници партијске потркуше или слуге. Државна имовина се једва разликује од партијске. Одговорности чиновничке нема. Оно што сам вам пре рекао за министра важи овде и за чиновнике. То мора да је сасвим луд човек који је у тој мери газио, и тако отворено, законе да би могао доћи до одговорности. Ако је окретан и поред тога добар партијски човек „нема за њега зиме".

То убија законитост, подрива углед власти, осуђује државу да се задовољи са горњим чиновништвом, пошто боље тешко може да издржи такве услове. А шта то све значи за државу и народну заједницу сматрам да не треба да доказујем и тако и сувише продужим ово и иначе дугачко поглавље.

***

Ето, то је демократија.
Ми смо против ње, јер она државу и народ доводи до руба пропасти. Нарочито у оваква времена у којима се сада налазимо.
Кад би демократија значила тесну везаност и потчињеност нашег живота интересима народних заједница, не бих се устручавао да демократију истакнем на место демофилије. Али, нажалост, она је и сувише блед израз, она не значи силну љубав према народу, а оно што смо описали напред је јаче и карактеристичније од љубави.
Народна заједница схваћена у својој вечности, не као данас живећа поколења, већ као бескрајни низови поколења из давне прошлости до несагледиве будућности, је изнад нас: јединке, делова, сталежа, покрајина, па и поколења. Сви наши интереси посебни пред њеним интересима морају устукнути, кад су у супротности.
Народна заједница није и не може бити суверена, али су њени интереси суверени. Али одредити где је интерес народне заједнице, којим путем у датом тренутку она треба да пође, то је питање изванредно важно и нимало просто.
И баш зато што је то питање тако важно и није просто, већ компликовано, „Збор" је морао бити противу демократије, где се под маском народне суверености и владавине народа, о најважнијим опште-народним и опште-државним интересима или уопште не мисли, или гледа кроз призму партијских, котеријашких и кликашких интереса, - где влада независност, нестручност и неодговорност.

КАПИТАЛИЗАМ И МАРКСИЗАМ

У поглављу о Француској револуцији већ сам истакао оно што се обично не зна, и што због тога мора звучати као право нечувено чудо, да су капитализам и марксизам два рођена брата и то близанца, рођена од исте мајке, индивидуалистичке мисли.
Свет који се навикао да их стално зна у смртној завади, и да му годинама та завада неда мира, мора разрогачити очи кад то чује. Па одкуд онда таква свађа и омраза? могу се питати људи.
Па зар се мало рођене браће мрзе међу собом, одговорићу на то питање.
Зар не знате вере, које су потекле из истог корена и на исто се позивају, а мрзе једна другу?
Зар не знате племена и народе, који припадају истом роду, па се боре међу собом, кољу као жути мрави?
У случају о коме говоримо је мржња потпуно разумљива, разумљивија него у онима које напред наведосмо, јер су оба брата рођена од мисли, која је у ствари грешна заблуда људског рода.
Али ми смо већ доказали њихово сродство. Зато овде нећемо о томе говорити. Овде имамо да одржимо реч и да подвргнемо посматрању и користимо се искуством и тако утврдимо, да су капитализам и марксизам зли плодови, по којима се и најбоље суди о корену из кога су поникли.
И класична народна економија, која је претходила расцвату капитализма, као и марксизма, који је дошао као критика њена, набрајајући чињенице производње зна само за ове: рад, капитал и природу.
Одатле је, сасвим логично, морала искрснути свађа и распра око поделе добити од производње између рада и капитала, пошто природа ништа не тражи, што нам са своје стране пружа своју заиста преиздашну помоћ.

Потпуно у складу са индивидуалистичком мисли која их је родила, ни класична, ни марксистичка народна економија, нису никако могле да реше овај проблем.
Класична је стојала на гледишту да само треба пружити слободу. Слободна утакмица ће сама собом, аутоматски, регулисати и награду раду и награду капиталу.
Марксистичка је, по истом принципу, проповедала борбу класа, па ће опет аутоматски капитализам бити уништен и пошто се претходно прође кроз диктатуру пролетаријата добиће се ново социјалистичко друштво, у коме ће људи одједном постати друкчији, те ће престати економска владавина над људима.
Тек доцније класична народна економија почиње да еволуира и да проналази још једног фактора у производњи: рад, капитал, предузимач и природа.
Али марксизам овога не признаје (предузимача), сматрајући га или капиталистом или интелектуалним радником.
Али даље ове две економске школе никако нису могле доћи, јер им је њихово заједничко порекло у томе изванредно много сметало. Оне нису могле признати у производњи улогу чиниоца заједници, у чијој се средини обавља производња и која безбедношћу, тржиштем и ранијим тековинама, омогућује уопште производњу.
Нису могле то признати, иако је благотворно учешће заједнице исто тако претпоставка за производни рад, као и сама природа, - јер онда би морале признати и право заједнице на ту производњу, а то ни капиталистичкој, ни марксистичкој економској школи није било могуће због њиховог индивидуалистичког гледишта на друштво, које заједницу види само као збир чланова, а не и као вишу јединицу, самостално морално биће са самосталним интересима и правима.
Право заједнице на производњу је очигледно. Оно је исто тако од утицаја као и сама природа, па у извесном погледу и више.
Зар сте једном видели огромне шуме? Замислите да у те шуме сад дође рад и капитал. Нека запну и један и други коликогод могу. Ништа им неће помоћи, ако у тим шумама не влада безбедност, ако оне нису везане путевима са светом и ако сама заједница не тражи и не треба њихове производње.
Нису то могле не видети ни економске школе капитализма и марксизма. Али оне су ипак међу факторе производње набројале мртву природу, уверене да она никако право одатле неће тражити, - али су се зато добро чувале да помену ту заједницу као активну претпоставку сваке економске производње, једно због свог индивидуалистичког порекла, а друго из практичне бојазни да не морају овом живом фактору и права, и то свакако не мала, признати.
Да видимо, после овог преко потребног увода, како су они практично организовали производњу. Ту ћемо најлепше судити и о једној и о другој доктрини. Онако исто као што смо имали прилике да видимо демократску политичку доктрину у организацији политичкој, тако ћемо и овде сад видети ове две економске школе на делу.

КАПИТАЛИЗАМ

Економске кризе, као урагани, прате капиталистички поредак. Оне су нераздвојне од њега. После периода полета, долази и дубока и оштра криза. Примећено је да уколико је полет био већи, утолико је криза дубља.
И како су на земљи највећи планински висови у крају највеће морске дубине, и како је примећено у физици да осцилације прате најбржа кретања, присталице ове школе биле су врло брзе са закључком, да је то природни закон, да то мора тако бити, да људско друштво мора платити извесним сразмерним испаштањима периоде напретка и полета.

Они су у том ишли дотле да су тврдили, да је чак назадак мали потребан да би послужио, као поље за затрку скакачу, да боље и даље може скочити унапред.
Они су ишли и даље па су показивали, да су то елементарне невоље везане за наш људски положај, као земљотрес или још боље ратови. Морамо се с тим помирити.
И ми стојимо на гледишту, да се свака невоља из људског живота не може избацити. Али не можемо рећи, да су ове кризе економске такве. Свака од њих се да проучити и свакој од њих се да наћи излаз, али се поредак капиталистички, разуме се, таквим излазима одмах противи.
За наших дана ми смо доживели такву кризу. Она је почела у аграрним земљама око 1925. године, а у индустријским 1929. године, да достигне свој врхунац 1932. године.
У ствари та криза није прошла. Она још траје. Само лудило наоружања, које је опет обухватило свет, чини, да је криза устукла. Али ако то наоружање застане или престане, ето кризе и то утолико страшније. „Друго стање биће горе од првог", како каже Јеванђеље.
Капитализам није у стању да реши кризу. А није истина да су кризе неминовне и да их мора људски род примити и подносити, не бранећи се.
Узрок криза је баш основа капиталистичког система: слободна игра људских интереса. Заиста, ако се при том остане, онда је несумњиво да нас кризе морају пратити.
То је отприлике онако исто, као што демократски политичари у Француској позивају Французе, да спасу француску демократију и републику.
Те кризе су изванредно тешки удари, па ако се могу отклонити, онда је заиста дужност радити на њиховом уклањању. Средњи век је доказао то својом организацијом рада која је знатно ограничавала слободу производње, па тиме и узроке кризама.
Али Француска револуција је укинула, и не случајно, између осталих удружења и цехове, па свако удружење огласила за противреволуционарни и противдржавни акт (1791. године, закон Ла Шателије), као што смо то напред видели.
С друге стране су технички проналасци тако умножили људску производну моћ, да је за кратко време једно велико предузеће у стању, да баци толико производа на трг да може озбиљно угрозити економску равнотежу, а оно опет имати озбиљне друштвене последице.
Независно од самих економско-друштвених последица, економских криза, капитализам има за последицу искључење из народне заједнице радничког сталежа.
Техника је учинила да се ствара концентрација радничког елемента по градовима. Управо тамо где се створила индустрија, створили су се и градови, велика индустрија - велики градови.
На другој страни, радник пролетер је недовољно плаћен живео у граду, у коме му се пружа на сваком кораку прилика да види живот, који у сваком погледу премаша његов и његова средства. Из тога се развија у радника завист према онима који су у бољем а незадовољство својим сопственим положајем.
И он тако долази до закључка, да агитатори марксистички имају право, да је он засебна класа друштвена, да су они остали његови експлоататори, јер је све те ствари, којима украшава и заслађује свој живот његов експлоататор, створио радник, коме је опет тај његов производ неприступачан.
Додајте томе неизвесности радничког живота, незапосленост, незгоде од несрећних случајева, изванредне прилике у његовом животу које одједном оптерете његова редовна средства (болести, опорављања, смрт).
Узмите опет раднички једнолични посао за који је он везан целог живота, без могућности здраве разоноде и без могућности културног живота.

Све то заједно је учинило, кад су на тако плодно тло наишли социјалистички агитатори радничке интернационале, да је било изванредно лако уверити радника у догме марксизма, а нарочито у ону, о томе да је он засебна радна класа, која нема никакве везе, осим пријатељства, с осталим класама, да су сви остали његови непријатељи, - да су права браћа његова радници друге земље, с којима је он везан међународном радничком и социјалистичком солидарношћу.
Капитализам је дакле учинио, да се роди марксизам. Јер сва побољшања своја, то је историјска истина, радник је добио, нажалост, путем класне борбе, место да их добије од саме народне заједнице.
Али како је могао да их добије од народне заједнице, кад њу и њена права на производњи није признавала ни једна, ни друга страна, кад је капитализам говорио својим, а марксизам својим језиком?
То опет што је радник успевао класном борбом да побољша свој положај, чинио је, све више уверен у истинитост марксизма, у потребу придобијања и интернационализације радних народних слојева.
И тако се радник полако ишчлањивао из народне заједнице постајао све приступачнији и оданији вођству радничких покрета, који су опет били подложни сугестијама, утицајима и налозима међународног радничког вођства, људи често без отаџбине. А радник је становник градова и великих градова, лако покретљив и дисциплинован, лишен полета родољубља, подложан међународном, а највише јеврејском утицају, - постао самим тим опасно политичко оруђе, које сваког часа може „демократском акцијом" већине једну земљу у срце да удари.
Али више од свега, ма да ни оно напред што смо изнели није мало, последња економска криза, - за коју смо тврдили да још траје и да ће као притајени вулкан морати поново да избије, чим се успори или обустави садашње лудило наоружања, што може обухватити све земље, укопчане у економску заједницу, - показала је немоћ капиталистичког поретка да је реши, кад сутра, рецимо неким чудом, све државе буду свеле наоружање или га и сасвим укинуле, капиталистички поредак, остављен сопственој доктрини, имао би одиста самога себе да поједе.
У томе је Маркс имао право кад је тврдио да ће капиталистичко друштво, остављено природном развићу, довести до слома капитализма. Он није видео друге ствари тачно, али ово је било сасвим добро предвиђено. Зато је Маркс велики поборник капитализма.
Он сматра, да мора капитализам доћи. Он је против оних који би из разних разлога, хтели спречити његов долазак.
Маркс није предвидео само једно, да ће народне заједнице, којима је његов јеврејски геније порицао постојање и сматрао их пасивним, интерном средином пред опасношћу, пробудити из себе нове снаге и да ће спречити остварење тог слома на тај начин, што ће у производњи, по праву које им припада, направити реда.
Многи, па чак и умни људи, кад ово читају о капитализму, одмахнуће главом и рећи:
- Та капитализам је био и пре рата, па што нам је фалило? Све је било јефтино и солидно, и лепо. Људи су живели радосно и ведро.
У другим приликама ја сам одговорио на овај аргуменат причом о човеку, што је целу ноћ пио и био је весео и ведар, кад пред зору попи црну кафу, па га ухвати нешто, те му се смучи и даде Богу душу.
Да се последице једне болести појаве треба времена. Ако неко попије клице тифуса требаће времена, док се болест не покаже. За то време је потпуно здрав. Али у њему болест напредује и само чека угодан моменат, док и последње препреке не обори да се покаже.
И овде је тако. Капитализам је унео у људско друштво клице, којима је требало доста времена док су се развиле. Оне су се развијале, али последњу ерупцију кри-

зе изазвао је један огроман догађај. Светски рат. Он је учинио, да се криза појави...
На другом месту ћемо говорити о тој ствари поново. Овде смо само хтели да одговоримо онима чији смо аргуменат изнели, а који, признајемо, лако може неупућене да одведе погубном завршетку.
Напослетку, откуд би капитализам могао изићи из данашњег ћорсокака у који је запао, кад не би, доследан индивидуалистичком свом поретку, сматрао да треба производити за добит, а не према потреби заједнице у којој се налази.
Додуше, овај аргуменат ме доводи у опасност да ми се добаци:
- Па да, за добит? Не може ваљда предузеће радити на штету. То се може донекле, али стално сигурно нема ни једног предузећа, које би могло такав рад издржати. А с друге стране, зар и ако нема робе, а постоји потреба, зар се онда неће за њу нудити и цена која омогућава и добит? Радећи дакле за добит управо се ради за потребу, јер ако нема потребе тражња пада, а самим тим и добит.
За мене је опасност одговорити сад на овај аргуменат зато, што о томе морам говорити доцније у другим поглављима. Али кад је већ тај приговор пао, морам кратко одговорити.
Дошло је време ново, кад народна заједница као старешина задруге, што се мора старати о сваком члану своје задруге, мора да зна потребе својих чланова и унапред да се постара, да они те своје потребе могу поштеним радом задовољити.
Самим тим, дошло је време, кад предузимач не може бити тако слободан као што је некад био, па да затвори једну творницу која је радила потребе, да би се бацио на производњу других, које нису тако прешне, да би постигао далеко већу добит.
Тако је време већ ту. Разумни људи по знацима суде о сутрашњем дану и припремају се. Тешко онима који знаке неће хтети или умети да разумеју.
За народну заједницу данас питање увођења једног предузећа није и не може бити ствар којом се она не треба да интересује.
Није у питању, напослетку, сама производња већ и радници који остају без посла.
Из онога што смо напред рекли о радништву, њиховом животу, њиховом менталитету излази да је радничко питање у савременим земљама врло важно политичко па и друштвено, а не само економско питање заједнице.
Из свега што сам овде навео излази да, капиталистички систем примљен данас одводи економском, друштвеном и политичком хаосу, из чега би морала изаћи друштвена и политичка катастрофа.

МАРКСИЗАМ

Марксизам је у профиту, за којим трчи капитализам у производњи, видео зло. Да би избегао зло марксизам је сматрао довољним, ако капиталисти буду лишени средстава за производњу, која ће припасти друштву, отприлике онако, као што руда припада природи. Добит од производње припада радницима који су учествовали у производњи.
На тај начин је марксизам мислио да ће се ослободити кубуре са оним чиниоцем у производњи, што га је представљао капитал, са сталним питањем односа рада и капитала.
И сад се показала на делу непотпуност у набрајању чинилаца производње марксистичке економске школе. Они су тврдили, као што смо видели, да су чиниоци производње само рад, капитал и природа. Како природа ништа не тражи за своје учешће у производњи, а капитал је уклоњен одузимањем средстава за производњу, која су социјализирали, остао је сад само рад као творац вредности па према томе и једини корисник.

Нису хтели марксисти признати превасходну улогу предузимача. Отуда њихова површност у решењу њиховом и отуда крах њихове практичне примене.
Предузимач је човек који је имао идеју да оствари предузеће, који је мобилисао имање, кредит, личне везе своје и своје породице, који се трудио да се предузеће подигне на најбоље место, на најјевтинији и најбољи начин, чије радно време није ничим ограничено и који и кад легне да спава и кад седне да руча, или кад оде у шетњу непрестано мисли о предузећу, његовој организацији и његовом просперитету. То је онај који се стара да предузеће стекне и очува добар глас. То је напослетку онај чија је судбина везана са предузећем.
Цео његов рад је везан за личну иницијативу и лични интерес.
Просперитет предузећа у капиталистичком друштву не чини толико ни рад, ни капитал, - колико тај једини предузимач. Ако је они и капиталиста, ипак његово предузеће је створио и управља с њим, не он као капиталиста, већ баш као предузимач. То што је капиталиста олакшао му је посао у набављању капитала, што је свакако много, али бескрајно је више оно друго, што он уноси у предузеће као предузимач.
Марксизам није хтео то да види. Он је ишао и даље, он је уопште умртвио у свом систему лични интерес радника, интелигента и чиновника. При том је био логичан, јер је очигледно да цео његов систем мора претрпети пораз, ако буде и даље остао лични интерес јединке моћни подстрекач њен на рад.
При том, пак, марксизам није водио рачуна о једној врло важној ствари. Човеку је наиме, много дато. Он сваког дана шири све више границе своје моћи. Само ипак има извесних ствари које он изменити не може, које су дате, узидане, такорећи, у ствари, које чине саму природну основу њихову.
Може и ту човек много. Не може за сад спречити, да не дува ветар. И мора се човек с тим помирити, али пажљиво посматрајући законе ветра он може, прво, смањити штету коју му причињава, а после може чак ветром и да се користи и да га упрегне у своју службу.
Такав је случај и са личним интересом јединке. Не може човечанство створити сад људе без личног интереса, кад их је Бог таквима створио. А убеђен сам да је то и добро, што је човек, као и свако живо биће, с тим осећањем створен.
Засновати сад друштво, где ће лични интерес бити забрањен, можемо. Само питање је, како ће то друштво после тога изгледати.
О марксизму ми сад не морамо нагађати. Ми смо живели напоредо са огромним покушајем социјалистичке изградње друштва у Русији.
Двадесет година је прошло како идеолози социјализма месе, секу и пеку руско друштво. За један народ тај период ипак није тако велики, као што је за нас бедне смртнике. Али је и тај период довољан, да се о основама таквог покушаја може говорити с довољно обичног опажања.
Наглашујем да се нећемо упуштати у детаље, - у детаљима бисмо се само изгубили. Унапред опет морам рећи, да при том марксистичко друштво може само добити, ако у детаље не улазимо.
Мислим да ћемо се сложити унапред и са највећим марксистом, да упркос разлика у нијансама које деле разне марксистичке интернационале, пример бољшевичког друштва је довољан, у основи ортодоксно марксистички, да нам се с њихове стране не може пребацити да нисмо добар предмет посматрања узели, - особито кад, као што кажем, не мислимо, ићи у ситнице, већ се држати главних линија.
Да пређемо сад на посао.
Хотећи да остваре друштво, у коме је извршена колективизација свих средстава за производњу, бољшевици су знали да ће сад имати пред собом раднике, поља и творнице, али људе код којих је као и код свих осталих лични интерес најјачи покретач за посао.

Отуда су мислили, пошто нема више приватне својине, те не може радник стицати своју њиву, своја оружја[8] производње, чак ни своју кућу, његов лични интерес ће бити ослабљен.

Показало се међутим да то није ипак довољно. Човеков нагон да свије породично гнездо постоји. А чим има породицу, макар и у туђој кући, макар под стрејом као птица, ето ти већ тежња да се има нешто своје и сваким даном више и лепше.
То је нагнало марксизам да буде против породице. Да устане отворено, није му ипак било могуће. Отуда је он устао кроз законодавство да брак, основу породице, расточи и раслаби. Само по себи је већ јасно, да је одмах одузет карактер верске тајне.
- Нема ту никакве тајне. Све је то јасно и таквим ћемо га учинити, - тако су мислили марксисти, па су брак огласили за обичан уговор, свечан утолико, што се мора код одређеног јавног органа склопити. Али то је проста регистрација, као што сопственик аутомобила мора кола да пријави, тако и овде. И нема раскида и развода брака. Кад немате више воље, опет дођете па јавите. А не морате чак ни обоје долазити: доста је да један супружник изјави да нема више воље за том брачном заједницом.
Разуме се да је уз то законодавство, уосталом сасвим логично, ишло и одговарајуће породично законодавство. Однос родитеља и деце стављен је на нову основу, којој је био циљ да се породица раслаби, јер су „средњевековне стеге" исувише људи и жена учинили несрећним.
Било је, разуме се, много особа које су се овим одредбама служиле и по више пута. Али то је, према онима који су старом обичају и правилу остали верни, било ипак мало.
Сад је марксистичко друштво бацило лозинку: „Живела слободна љубав". Систематски су распаљивали и развраћали младеж, обарали све могуће преграде заостале, не би ли тако заостале старе обичаје и односе дефинитивно порушили.
Било је много, врло много, оних који су следовали овој лозинки, - па ипак се одржало много жена и много људи, који се стиде, застају, колебају се и враћају се старим обичајима и односима.
- Шта би то могло бити? „Као да су се питали марксисти". Одговор су добили: има у људској природи нешто скривено. Једно поље, које би човек хтео да одржи чистим и чедним. Хтео би да ту има једна оаза, ма како мала - оаза чиста и светла - ма како привлачне изгледале те теорије новог друштва, - човек се осећа да ће, пође ли за њим, ову оазу потпуно забрљати. А он то не може. Стиди се.
(Кад сам био мали, моја покојна баба по оцу показивала нам је један цвет, чија је бела цват у средини тачно имала групу црних цветића. Причала нам је:
- Ово, вели, црно - то се зове стидак. У старо време, када је она била дете, тај део цвета био је много већи. А сад децо, ето опао стид у свету, па једва мало још остало стидка у овом цвету.
Кад сам се вратио из рата видео сам овај цвет, али ко зна са којих разлога она црна средина се осетно смањила. Разуме се, да ово не износим за то да бих довео у везу опадање морала са променама у овом цвету, већ само да - говорећи о тој теми - покажем како је индивидуалистички дух и код нас у том погледу починио велике промене на горе, а народ је то везао за другу једну промену код овог цвета, која се паралелно с тим, али не узрочно, изводила).
И тако је марксизам у својој борби за остварење социјалистичког друштва наилазио на све дубље препреке. За њих оне нису изгледале тако страшне.

---

[8] Оруђа (прим. прир.).

Кад смо ми успели да оборимо Цара Самодршца Всеросијског, кад смо распршили цело руско феудално и буржоаско друштво, кад нас ни свемоћна Црква руска није могла спречити да остваримо ово што смо учинили, зар ћемо пред тим стати:
- Доле стид, заорила се нова лозинка, која се никад, ваљда од кад је човечанство свесно себе, још није чула.
- Доле стид! Шта ће нам стид? Чему служи?
Било је много света што су успели с овим некако да се помире. Али шта је то према огромном броју оних других, оних који су ћутећи окретали главе и одлазили с прагова, на којима су зајапурени људи и жене, испод огромних натписа против стида, слушали документована и поучна предавања, која треба да им и ову последњу „ознаку ропства" скину с тела и с душе.
- Па зар не видите, да треба да се разликујете од дивљака? Зар толики напредак науке и технике, а ви данас као дивљаци носите прегачу око бедара, говорио је запенушани предавач.
И кад су марксисти потражили разлог зашто и ова њихова последња и документована борба против стида није имала онакав успех, како су се надали, нашли су да њихови разлози не могу ништа учинити.
Човек слуша, ћути и одлази. Један само, одлазећи, процеди кроз зубе: „Да! Чак и дивљаци имају прегачу преко бедара!"
Али то је било одвише далеко да би га предавач чуо. Али чуше га други што су ћутали и насмејаше се ведро и мило.
Неумољиви идејци[9] марксистички не стају на по пута. Испитују непрестано разлоге овог неуспеха.

- Ама, какав разлог можете рећи за стид? Но реците слободно!
- Потреба чистоте, - добили су одговор.
- Чистота? Шта је то?
- То ће знати само онај ко то има. Онај ко нема, пати што је изгубио. Остали то не разумеју.
- А чему то служи?
- Достојанству људском, уздизању његовом кад га има, - паду његовом кад га нема.
- То већ мирише нешто на Цркву и неке поповске беседе.
И с правом дођоше марксисти до закључка, да је вера људска, сметња њиховом разврађању и узрок чувања стида људског и чистоте. Тада се окренуше свом снагом: „Доле религија".
Ја, разуме се, овај ред постављам, као да је тим редом и ишло. У ствари, марксисти су и пре овог искуства знали, да им се треба борити против религије, прво већ и по томе што је њихова мисао атеистичка била и остаје, друго, зато што је индивидуалистичка, а треће зато, што религија умирује страсти, помоћу чије експлозије су они хтели и рачунали да изврше своју револуцију. Али да то нису знали, да су у почетку били пријатељски расположени према религији, постоји анализа природе људске с којом су они имали да се боре у „изграђивању" свога друштва, која би их довела, да се противу њега окоме.
И тако одавде видимо, да су се марксисти окомили на лични интерес, јер им је и после укинућа приватне својине морао сметати. После су наишли на ту и јачу биолошку подлогу приватне својине - брак и породицу - па су се окомили на њих да их сруше.

[9] Идеолози (прим. прир.).

Ради тога су, поред погодног законодавства, отпочели пропаганду слободне љубави. Али ова је ипак тешко давала резултате који су им били потребни. Отуда пропаганда: „Доле стид".
Али ту су видели, да у природи људској постоји нека мистична „сила", која од човека тражи императивно да стид задржи. Тада је морала доћи пропаганда противу религије, да није већ и од почетка постојала.
Марксизам је, другим речима, наишао на саму природу људску као највећег противника његовим теоријама.
Теорије људске имају велики значај. Кад је први пут човек поставио једно правило, он је ударио темељац свему овом данашњем напретку. Али теорије не могу саму природу ствари да измене.
Као што сам напред у једном примеру то објаснио, могу да искористе природу, али да је промене не могу. Она која о тој истини не води рачуна, та се на делу показује као немогућа.
Код такозваних природних наука та се немогућност одмах покаже. Ко би, на пример, саградио грађевину на песку, а о томе при грађењу не би водио рачуна, вероватно не би је успео ни изградити: срушила би се.
С људским друштвом је већ друкчије. Ту се и нетачне и немогуће теорије могу примењивати годинама, по цену насиља, - али се зато, што је дуже експеримент трајао, са све већом катастрофом мора на крају крајева показати лудост покушаја.
И као што смо то видели у саме индивидуалистичке мисли и у свих њених потомака, међу које спада и марксизам, који је од свих осталих највише о себи дао говорити, тако ће се и он, борећи се против људске природе, морати срушити.
Јер свако живо биће има извесне и непромењиве особине. И догод је то, а не нешто друго, мора их имати. А кад буде добило неке друге, онда неће бити оно што је било, већ неко друго биће.
Рој је друштво пчела, у коме влада потпун комунизам. Само он је заснован на биолошкој природи пчела, где су радилице бесполне и бестрасне јединке, које имају само једну страст: рад и борбу за рој. Матица је мајка јединка и владатељка. А трутови мужјаци, од којих ће само један бити потребан, а остали су до свадбе краљичине, да би међу њима свима изабрао најспособнији женку. Свадба овоме доноси одмах смрт, а одмах по свадби гину и остали, који су сад заједници непотребни.
Али такво друштво се може изградити на таквој природи пчеле. Промените, кад би могли, природу њену, учините сваку пчелу способном за оплођење, - свршено је с ројем, јер ће сад свака мајка гледати, да њена алвеола буде најбоља и највише хране спремљено за њено потомство.
Марксизам је хтео, отприлике, обрнуту ствар од људског друштва, које има друкчију биолошку, психолошку и духовну основу да направи нешто налик на рој.
Три пута је марксизам био принуђен да узмиче (једанпут још за живота Лењинова, два пута под Стаљином), не би ли из оштре привредне кризе извукао државу, - па се опет поново бацао на доследно извођење марксистичке доктрине.
Милиони људи су били поубијани, јер се чинило властодршцима, да ће терор бити у стању, ствари да промени. Још више их је помрло од глади, последица експеримената са колективном привредом. Други су и данас, по концентрационим логорима, осуђени бедним животом на сигурну и бедну смрт. А резултат свега тога ћемо прећи детаљније.
Држава је успела да створи огромне творнице и у довољној мери да би, по плану, могла да задовољи потребе Русије за индустријом. То је у ствари урађено на систему капитализма државног, исто онако као што и у буржоаским државама постоје предузећа која су својина државе.

Ту је радник плаћен надницом као и у буржоаским државама и као што то лепо каже један француски књижевник „совјетски радник има после тога то задовољство да каже да је фабрика његова, као што француски радник може то да каже за државну фабрику у којој ради”.
У радионицама, као и у свим совјетским установама, пошло се од једнаке награде за све, изузев специјалиста некомуниста. После се видело да то није могуће и онда је настао покрет стахановаца, а то је у ствари стари буржоаски акорд, на који је марксизам нападао јер исцрпљује радничку снагу.
На крају двадесет година таквог рада показало се да индустријска производња совјетска није ни таквог квалитета, ни таквог квантитета као што је то у њиховом плану било.
А од свих индустрија, индустрија транспорта показује такве недостатке, да Совјетија - земља огромних размера - баш кад би и војнички, и социјално, и економски, и политички хтела и могла ступити у какав рат, због страховитог подбацивања њиховог транспорта, а нарочито железница (материјални, технички, организациони), - због тога само у рат не би могла ући, па ако би и ушла била би због тога осуђена на пораз.
Совјетија има око осам пута већу дужину километара пруге железничке него Југославија, а на близу деведесет пута већем простору. На тим пругама, по званичној статистици, у току 1937. године десило се је 67.500 судара и исклизнућа.
Пољопривреда је Ахилова пета Совјетије, - кад би она као грчки јунак, имала само једну слабу тачку. Совјети су успели да 90 одсто укупне пољопривредне површине или колективизују (колхози) или претворе у државна газдинства (совхози). Остатак се још налази у приватним рукама.
Поред тога успели су да у пољопривреду унесу огроман број механичких справа (трактори, сејалице итд.). Услед тога су попели површину под културама за преко 20.000.000 хектара само под пшеницом.
Али упоређујући просечни принос пшенице од пре рата и овај садашњи из колективног или државног газдинства, снабдевеног огромним бројем справа, види се да је принос био већи пре рата, у систему капиталистичког и приватног газдинства.
Кад би само то био податак, који нам даје социјалистички експерименат совјетски, па би већ то речито говорило о експериментима.
Уништити толико људских живота, увести такав нечувен систем терора, снабдети земљу толиким савременим справама, - па после свега тога добити такав резултат, и то испод онога, против кога се толико викало и борило, најбоље показује да се пошло и ишло погрешним путем.
Али није само то.
Марксизам је у својој критици, с правом уосталом, ударао против капитализма због повремених криза. Ми смо у томе и сами устали против капиталистичког поретка. Али какве да су кризе због поретка, оне су се увек огледале у огромним стоковима производне робе, која се не може продати.
Марксистички покушај у Совјетији је дао нов обим и облик кризама - криза страховитих, какве свет није доживео никад, али се за разлику од капиталистичких ове одликују тиме, што су стокови празни, робе нема.
Капитализам није никад у производњи робе достигао кризу. Он је увек био у стању да произведе колико год и чега год хоће. Код њега је настала криза у промету робе.
Социјализам није успевао ни дотле да дође. Код њега је криза у самој производњу. И то не у индустријској толико, мада је и тамо има, колико у пољопривредној производњи.

У три маха је досад производња пољопривредна тако подбацила, да је после тога настала глад, какву никад свет у таквим размерама није доживео. Рачуна се, да је преко 20.000.000 лица помрло за ово време од 1917. године, само од глади.
Ако се сад запитамо: зашто је систем колективизације у индустрији ипак дао далеко боље резултате него у пољопривреди, - добићемо одговор да је индустрија посао, који се ради у истим приликама, било да је систем социјалистички, било да је систем капиталистички. Ради се под кровом, одређено време, радник добија своју надницу. Разлика је свакако ипак у организацији и надзору, који је у капиталистичком систему по производњу бољи а по радника строжији.
Код пољопривреде, пак, ради се у слободној природи, расуто по огромном пољу, везано за одређену сезону, која поред тога може бити због временских непогода, краћа или дужа. Затим сам рад није тако механизован као у индустрији, чак кад се ради и с машинама, - већ сам човек, његова љубав, пажња и труд уколико су већи дају боље резултате, и обрнуто, уколико су мањи, дају неповољније. Отуда је и у пољопривреди несразмерно већи успех марксизма у ратарству него у сточарству, које је одиста у бедном стању.
У рударству су резултати слични оним у индустрији. Јер су и ту услови производње смањени.
Али је примећено оно, што је Толстој предвиђао у својој критици социјализма, да радници беже са неповољнијег посла у рудницима на лакши. Он је предвиђао због тога да, ако дође до социјалистичког друштва, мора доћи до ропства. Ту се он није много преварио.
У најтежим рудницима раде у ствари људи осуђени на радове. Иначе је, да би се сузбило бекство слободних радника, заведен тежак систем контроле.
Целокупна производња подбацује далеко потребе потрошње. Ако би сад неко помислио да је то зато, што у социјалистичком друштву чланови далеко више троше, него у експлоататорско-буржоаском, он ће бити сасвим на супротној страни од истине. А то ћемо, даље, имати прилике да објаснимо.
Квалитет производње подбацује у одговарајућој врсти робе буржоаских држава.
Промет робни је гори и од саме производње.
Прво због транспорта, друго због недовољне организације. Совјетске новине су пуније жалби на организацију центара за снабдевање, него и на сам квалитет и квантитет робе. Уосталом, сасвим природно, јер још човек може и да разуме да робе нема и да је нема довољно или није добра, али да у надлежном центру не може добити робу које треба да има тамо, а у ствари је има у стоковима у творницама, то већ човек не може да прими.
Још је Лењин у једном свом говору рекао: „Ми смо учили и научили, како се диже револуција. Сад морамо учити да будемо трговци, трговачки помоћници". Он је приметио недостатак, који ће теретити тешко социјалистички експерименат, па је мислио да ће то отклонити учењем, стицањем способности.
У ствари, као што смо видели, овде се не ради о науци, већ о покретачу - личном интересу - који тамо покреће трговца, а овде њега нема, - па отуда нема ни оног резултата који трговац може да пружи.
Ако сад неко помисли, да су животни услови бар радних маса бољи него у буржоаском друштву, онда није погодио. Радник у индустрији, тај главни ослонац социјалистичке државе, је далеко испод радника земаља буржоаских.
Један писац, месеца јула 1936. године, издао је у Паризу књигу „Совјетска Унија на раскрсници". Он је узео цене неколико артикала у Совјетији и у Француској, па их свео не на рубљу или франак, већ на радно време, које је потребно раднику да би зарадио цену тог артикла. Ево како та табела изгледа:

Наименовање робе или услуге:

Цена у рубљима у Совјетији:
Цена у Фр. францима:
Колико треба времена раднику док заради у Совјетији
у Франц.

црни хлеб	1.-	-	1 сат	-	
хлеб од јечма кг.		1,10	1,50	1 сат 6. м.	0,30 мин.
бели хлеб, 800 гр.		6,40	2.-	6 с. 24 м.	2,40 мин.
бутер, кг.	25.-	18.-	25 сати	6 сати	
кафа, 100 гр.	7.-	2.-	7 сати	2,40 мин.	
кромпир, кг.	0,35	0,70	0,21 мин.	1,30 мин.	
шећер, кг.	7,50	4,50	7,30 мин.	1,30 мин.	
пиринач, кг.	8.-	3.-	8 сати	1 сат	
макароне, кг.	5.-	5.-	5 сати	1,40 мин.	
јабуке, кг.	2.-	3.-	2 сата	1 сат	
качкет, ком.	12.-	18.-	12 сати	6 сати	
фонограф	425.-	300.-	425 сати	100 сати	
обућа, пар	80.-	60.-	80 сати	20 сати	
вунена рук.	11.-	12.-	11 сати	12 сати	
огртач мушки	100-150,		200-300	100-150 с.	66-100 с.
подземне жељезн.		0,40	0,70	24 минута	0,14 мин.
трамвај	0,10	0,60	0,6 мин.	0,12 мин.	
новине	0,10	0,25	0,6 мин.	0,5 мин.	
марке за писма		0,15	0,50	0,9 мин.	0,10 мин.
жељез. карте 440 к.		26.-	132	26 сати	44 сата

Из ове табеле види се да руски радник, изузевши железничке карте, марке за писмо и подземне железнице, све остале потребе плаћа у највећем броју случајева страховито већом ценом.
Ова табела је важна и по томе, што нам јасно показује на шта стаје у рубљама или францима једна намирница, већ колико треба да дотичну потребу радник да ради, да би је могао набавити.
Тако, док француски радник треба да ради пола сата да би купио кило хлеба од јечма, дотле руски радник треба да ради 1 сат и 60 минута.
Док француски радник треба да ради 6 сати да купи килограм бутера, дотле руски радник треба да ради 25 сати да дође до исте ствари.
Док француски радник треба да ради 2 сата и 40 минута да би купио 100 грама кафе, дотле руски радник треба да ради 7 сати.
За кило кромпира руски радник треба да ради 21 минут, а француски 14 минута.
За кило шећера руски радник треба да ради 7 сати и 30 минута, а француски радник само 1 сат и 30 минута.
За кило пиринча француски радник треба да ради само 1 сат, док руски радник за исто толико пиринча треба да ради осам пута више времена.
За кило јабука француски радник ради само 1 сат, а руски радник два пута више.
За један качкет француски радник ради 6 сати, а руски радник 12 сати.
Пар обуће француски радник плаћа са 20 сати, а руски са 80 сати рада.
Огртачи мушки бољег квалитета француски радник плаћа са 100 сати, а руски са 150 сати рада.
Али зато у Совјетији штрајк није дозвољен, већ се сматра обичном побуном против законитог поретка, а у Француској штрајкови не престају - потпомогнути и управљани из Москве.

Износим ове податке ради размишљања.
Да се не би рекло да су ови подаци из неког фашистичког извора, наводимо да су извађени из књиге „Совјетска Унија на раскрсници" од Роберт Мос-а, издане у Паризу 1936. године и да их је сам господин Мос радио према најновијим подацима из краја 1935. и почетка 1936. године и да је поред свега, што је врло благонаклоно, настројен према Совјетској Унији.
Ваља нарочито истаћи, да је овај писац доста расположен према Совјетима. Па и поред свега тога није могао обићи овакве резултате.
Ово се потврђује и бројкама из самог Народно-економског плана за рад за 1937/38. годину. Ту се види да бројке, које ставља Гос-план народној привреди за задатак, распоређене на главу житеља руског подбацују далеко, исте бројке стварне просечне потрошње европског становника. До 1936. године постојале су карте за хлеб. Тада су укинуте, јер се успело снабдети у великим градовима довољним количинама брашна. Али то је повећало цене.
Једном речју у материјалном погледу већина становништва је далеко испод, не само капиталистичких земаља, већ и саме Русије пре совјетског експеримента.
Јефтиније од просечне европске цене су путне карте на возовима и на трамвајима, као и у подземној жељезници. Исто тако задовољавајућа је приступачност у музеје, позоришта, опере, биоскопе или паркове за уживање или разоноде.
Питање станова је тако бедно, да у свету нигде нема тако страшних невоља, осим у градовима Шпаније, где се због рата становништво нагомилало несразмерно са могућношћу пријема. Московски листови немају много огласа, али од оног што има највећи број се односи на тражење или нуђење соба. Наћи засебну собу за себе или своје, то је као добити добар згодитак на лутрији.
Читао сам једно писмо које је 1933. године писала једна жена човеку, који живи код нас: „Мајка и ја живимо у једној пространој и светлој соби, али нажалост не саме. Ту собу са нама деле још два човека, које смо први пут виделе, кад су нам саопштили да ће они с нама морати становати. Нису помогла сва наша преклињања и разлози. Одговорено нам је, да тако мора бити. А собу морамо поделити. Тако смо и учиниле: разапеле смо преграду од хартије и разних старих сашивених крпа".
Ни данас, судећи по писмима, стање није боље. А и сви извештаји отуда тако говоре. Не гради се ни близу колико потребе захтевају. Зграде, које су општа својина, а о којима треба да се старају кућни комитети, не одржавају се добро. Сматра се, да је већи природни расход старих зграда, него што се нових гради.
А градско становништво поред тога непрестано расте, тако да би и без тога питање стамбено задавало посла и бриге. Благодарећи пак другим напред истакнутим околностима, оно долази у најочитије невоље градског живља Совјетије.
Благодарећи огромној запрепашћујућој совјетској пропаганди становништво се држи у потпуном незнању о приликама у којима живи остали свет. То олакшава сношење сопствених невоља. Много их је теже сносити кад се зна да у другом свету није тако, већ много боље.
Зато пропаганда сваку реализацију објављује, популарише, истиче је као јединствено дело социјалистичке републике, чак и оне које у другом свету не би уопште требало нарочито рекламирати.
О приликама под којима се живи у осталом свету ни једна реч, осим да је то свет капиталистичке експлоатације. Сваки покушај обавештавања, од стране оних који знају, сматра се контрареволуционом пропагандом, а ово повлачи одмах слање у концентрациони логор.
Колико је незнања света о приликама у осталој Европи могу најбоље осетити они Европљани што су имали прилике да тамо оду. Једном од њих упутили су питање, - кад су му показали московску подземну железницу, а на његовом лицу нису про-

читали никакво изненађење, - да ли је гдегод исто то видео, па кад им је он одговорио да то у Паризу постоји већ 40 година, видео је на лицима својих саговорника такву неверицу, да је осетио да му апсолутно не верују и да их само пристојност задржава, да му то и не кажу. Мислим истом писцу нису веровали кад им је, по показаном уређењу једне творнице, рекао да у Француској и у Европи има и бољих.

Одржати читав један народ, тако многобројан, у таквом незнању није лако. Томе пре свега помаже слаб ниво опште просвећености. Статистика додуше даје заслепљујуће бројеве о курсевима и школама, као и о ученицима, курсистима и наставницима. По тим подацима Совјетија тешко да заостаје иза најнапреднијих држава у том погледу.

Али друге ситнице откривају беду тог рада. Нема дана да саме совјетске новине не донесу примере колосалног незнања и неписмености самих наставника, нарочито учитеља. Примери тог незнања су тако невероватни, да кад их човек не би нашао у самим совјетским новинама, могао би поверовати, да је то некаква карикатура или пак злобна измишљотина.

Одатле се да закључити какво знање могу износити из тих школа деца, која су им поверена, а показује и ниво знања који су и њихови другови, који су с њима у истим и сличним школама били, могли изнети.

Али то није једини разлог.

Многи с ове стране мисле да се тешко сазнаје о приликама у Совјетији, јер владе капиталистичких земаља праве препреке, да не би народи сазнали у каквом обиљу проводе свој живот они под марксистичким режимом.

То мишљење има оправдања, јер заиста има недовољно паметних влада које, место да саме помогну, да се право стање тамо сазна, јер би то сазнање најбоље очи отворило, - праве огромне сметње томе.

Овде не мислимо да треба уклонити сметње марксистичкој пропаганди, то не. Али треба омогућити објективно приказивање тамошње стварности у потпуности, да би се видело да је то објективно.

Али треба да се зна, да највеће сметње томе прави сама Совјетија. Цензура писама, новина и осталог, чиме би спољашњи свет био обавештен, врши се најстрожије што може бити. И ми имамо цензуру и знамо како то изгледа. Али наша цензура заостаје пред совјетском.

Андре Жид, познати књижевник, левичар, марксиста чак, кад је био у Совјетији требало је да пошаље телеграм неки Стаљину, у коме је хтео нешто да му захвали или да му честита. Телеграфиста није хтео да прими текст телеграма, јер је у њему адреса Стаљинова била исписана просто само именом његовим. Телеграфиста је рекао да такву депешу он не сме послати.

- Морате ставити неку титулу (Стаљин, пошто не заузима никакво уставом предвиђено место, разуме се, и нема никакве титуле). Ставите, на пример, Љубимом Вожду народов или тако нешто. Или генијалном Вожду народов Јосифу Висарионовичу Стаљину. Друкчије не иде.

Да не би људи из Совјетије обавештавали свет о таквим приликама, приступа се оштрим мерама. Они који тамо иду бивају приморани да приме вођство „Интуриста”, установу за информацију публике. То су обично младе девојке и жене које знају стране језике и одлично су упућене, да странцима показују само оно што Совјетима није незгодно да покажу.

Нема ни једног путника у Совјетији, да је могао да се некако ослободи овог пратиоца. Томе је разлог и тај, што они који одлазе обично не знају руски, па су приморани да траже водича. Али и они који знају морају примити, јер им је кретање иначе скоро онемогућено, пошто се на њих тек тада нарочито пази. С друге стра-

не, само становништво не сме давати неповољна обавештења о приликама, јер је под сталном грозом[10] од концлагера, у који се много шаље, а мало пушта.

С друге стране, из бојазни да би бегунци из Совјетије обавештавали свет спољашњи о приликама тамошњим, још 1935. године јуна месеца донет је декрет о велеиздаји, и ту је сваки одлазак из Совјетије, или неповратак на позив, оглашен злочином велеиздаје, без обзира да ли је уз то одбегли или заостали какву непријатељску или издајничку радњу према Совјетима предузимао.
Свако такво дело кажњава се смрћу. Али поред тога породица „кривчева" кажњава се у целости заточењем у концентрационом логору, подразумевајући ту и малу децу, неудате сестре или нежењену браћу уз одузимање целокупне имовине (разуме се покретне, пошто непокретна и иначе не постоји) и лишавања свих осталих имовинских права (уживање окућнице), чланства у колхозу итд.
Ова мера је очигледно деловала из страха од обавештења света спољашњег о приликама у Совјетији, јер се иначе не може објаснити несразмера у казни. Док исто дело, остале земље у Европи сматрају иступом или највише преступом, дотле га Совјетија сматра злочином; па онда, док је одговорност у осталим земљама Европе чисто лична, дотле у Совјетији обухвата целокупну заосталу ближу родбину с којом је одбегли или заостали живео у заједници.
У материјалном погледу Совјети су извршили известан број врло великих радова, а и други су у току извршења. Такови радови су разуме се корисни. Такав је канал Северно море - Бело море, канал Волга-Москва, „Паралелна" - друга трансибирска пруга која иде северније од прве, канал Црно море - Каспијско море, Дњепрострој итд.
Марксисти праве пуну рекламу овим радовима, којима корисност нико не може порећи. Оно што им се може порећи јесте, да би исти послови у капиталистичким режимима стали јефтиније народну привреду и народ и да би били израђени солидније него у совјетском режиму.
Кад кажем јефтиније онда ту не мислим на цену у новцу. С те стране вероватно би у капиталистичким земљама ови радови стали далеко више. Већ мислим на укупну цену коју је народ платио и на жртве које је поднео да се то све изради.
С те стране, мислим да скупљих радова на свету нигде није било. Рачуна се, да је на изградњи „Паралелне" умрло око 300.000 људи.
Израда канала Бело море - Северно море коштала је вероватно мање. Још мање је стала изградња канала Волга-Москва.
Ово не због боље и човечније организације рада, већ зато што су услови најгори у крајевима где се радила „Паралелка". Бољи су услови поднебља онамо где се радио канал Северно море - Бело море, само у крајевима баруштина кроз која се канал морао радити влага је упропашћивала раднике. Најбољи су услови били у раду канала Волга-Москва.
Ко су ти радници, што су све те велике радове вршили?
Људи лишени сваких права, становници концентрационих логора, који - према једном податку у московској „Правди" немају ни толико права да по свршеном раду спавају у једној бараци са својима, већ се дешава да жене буду послате у бараке међу друге људе, по ћефу заповедника колоне.
Рђаво одело и крајње рђава храна, уз рад под рђавим приликама временским, чине да ови људи оболевају и умиру као муве.
Отуда и велим, да скупљих радова није било за последњих петнаест векова европске хришћанске повеснице.

[10] Страхом (пр. прир.).

Кад тако сагледамо чињенице, онда видимо да ти велики радови - понос Совјетије и марксиста - јесу исто толико, па може бити и мање, ствар за понос, колико су то у старо време били велики канали за наводњавање у Египту и велике пирамиде, што нам и данас изазивају дивљење, - или велики радови Рима, - радови које је изводила потпуно бесправна радна снага, робље. А ово се не може довољно истаћи.
Доктрина, која је отпочела борбу против експлоатације радника од стране капитализма, завршена је практично са новом установом ропства.
Треба читати записе људи који су видели или боље који су били па утекли из концентрационог логора, на пример Соловјетског концлагера.
Ту се одиста човек мора чудити и дивити људима, који су тамо били и остали живи, па успели да отуда побегну. То, после описа тих невоља, изгледа скоро исто тако чудно, као кад би човек наишао на некога који је био у паклу, па отуда успео побећи.
Разуме се, да оваква привреда има и одговарајући политички систем крајњег терора. Овде управо о томе не би требало говорити, јер сам у овом поглављу узео да прикажем чисту економску страну марксизма, али будући да то све чини ипак целину морам се и тога дотаћи.
Пошто стварање социјализма може да буде извршено само диктатуром пролетаријата, то је ову у име пролетаријата узела да спроводи комунистичка странка. За живота Владимира Илића - Лењина, то је био он. После њега приграбио је власт Јосиф Висарионовић Џугашвили - Стаљин. Он подешава комунистичку странку према свом личном гледишту и то не само генералне линије и тактику странке, већ и сам њен лични састав.
У Совјетији је „Чистка” (чишћење странке) већ годинама стално на дневном реду.
Године 1936. прогласили су устав. Сва левичарска Европа је тријумфовала. Совјети дефинитивно напуштају систем произвољности и улазе у систем легалне демократије. Устав је већ проведен у живот. А каква је то легалност види се најбоље по чињеници напред истакнутој, да је Стаљин и дан данји све и свја у Совјетији као власт, док у законском погледу он нема никакву функцију, осим што је посланик у Врховном Совјетском организму, као хиљаде других посланика. Није ни генерални секретар комунистичке странке, чак ни комесар народни.
Познати процеси московски показали су праву слику режима Стаљинова.
Али најважније је то, да се из тог система, без краха и потреса дубоких, не може изићи. А тај крах, и то потребан, стаће руски народ нових крвавих жртава и нових пустошења по земљи руској.
Кад смо већ овде, да нагласим и ову неминовну последицу оваквог стања Совјетије.
Пре свега, у нас многи из словенског осећања никако не могу да се помире с тим, да Совјетију не зову Русијом. Отуда потичу огромне заблуде.
Постоји руски народ и руска земља, али држава која данас држи под собом те две ствари, нама тако драге, у стварности није Русија, већ Савез Совјетских Социјалистичких Република. Многи на то веле: „Да, знамо. А то је Русија”.
Не, одговарамо. Није Русија. Од четири речи у имену државе нема ни једне речи „руски”, што би означавало да та држава припада бар делом неком руском народу.
А име државе не узима се случајно. Ни име једне фирме трговачке не узима се случајно, а камо ли државе. Име се бира да назначи садашње стање ствари или циљ коме се тежи, или пак успомену на оно што је било. У имену садашње државе, која врши руску стварност, нема ознаке ни по прошлости, ни по садашњости, ни по будућности да ова садања држава има какве везе с руским.

А онда та држава има, то јој и име само каже, тежњу да оствари социјалистичко друштву и државно уређење. И то не само на територији коју данас држи, већ у целом свету. То је њихов циљ и задатак.
И кад то буде остварила, она нема потребе да мења своје име. Она остаје Савез Социјалистичких Република и кад би успела да све земље овога света подвргне својој власти. А то јој је нескривени циљ.
Она иде за тим, да то оствари путем светске револуције. Њој је та револуција потребна са два разлога: први, који излази из њене марксистичке доктрине да оствари у целом свету социјалистичко уређење, - други, који излази из њеног садањег стања, кад већ због мана самог свог система није у стању да ојача себе, да бар ослаби остале земље, јер ће у том случају њена слабост бити снага према слабостима осталих.
То су два циља спољашње политике Совјетије и све је подређено њима. То треба да се зна добро у свету. И то се зна. Али благодарећи марксистичкој пропаганди, која је необично јака и златом добро снабдевена, а потпомогнута заведеном омладином, то не може довољно да буде распрострањено.
Та два чиниоца, совјетска унутрашња слабост и совјетска спољашња политика, јесу најновији фактори садашњег стања у Европи. Они су са разлога своје спољашње политике своју савезницу Француску тако засејали бактеријама марксизма, да су је ови развивши се, у унапред оцртаном оквиру демократском довели у политици до апсурдне владе Народног фронта под вођством Леона Блума, - а у производњи Француској до такве слабости, да је Француска од најмоћније војничке снаге у свету после рата спала тако да је данас и Немачка, па и Италија, војном спремом и снагом далеко надмашују.
Они нису спремали Француску за војничку силу, већ за жариште револуције, кад то буде било потребно. То је пак довело до осовине Берлин-Рим и до страховитог пораста Немачке снаге, којој је данас Исток и Југоисток остављен, скоро, без одбране.
Али о томе на другом месту и више и боље.
Овим излагањем о марксизму мислим да сам приказао довољно јасно последице покушаја једног од најбрбљивијих изданака индивидуалистичке мисли, да изради привреду на основи социјалистичко-комунистичке доктрине. Из тог излагања се види да се жртве нису жалиле, да је средстава било довољно, да је власт била безобзирна, нељудска, да је све употребљено да се створи такво друштво.
Резултат је био поразан по социјализам. Опште стање народно је далеко горе, не само упоређено са стањем народних маса у државама буржоаским, већ и са стањем народних маса у претходном, руском режиму. Опште економско стање је не само ниско, већ је изложено таквим кризама, које су и по облику и по обиму, и по жртвама непознате капиталистичком систему.
Па не само да је опште економско стање тако, већ је и политичко стање, поред свих форми којима се покушава да се сакрије, исто далеко горе и теже (и то говорим сасвим благим изразима) не само од осталих земаља буржоаских, већ и од старог руског режима.
Пролетер и комуниста, покојни песник Панајот Истрати, који је провео дуже времена у Совјетији, побегао је отуда напослетку и остајући веран марксизму просуо је проклетство на Совјете, тврдећи да такве тираније и неправде није могуће доживети ни у једној земљи у Европи, као што је он, не на себи, већ на другима, имао прилике да види у Совјетији.

ЈЕДИНКА И ИНДИВИДУАЛИЗАМ

А ово нас, - пошто смо размотрили и у теорији и у пракси индивидуалистичку мисао о демократији, и у капитализму и у марксизму, - води овом новом поглављу које није без интереса, баш за оне који полазе увек и само од индивидуализма.
Индивидуалистичка мисао, - која узима у људској заједници саму људску јединку, индивидуу, за суверено мерило, - као што смо видели, породила је духом својим и демократију и марксизам.
Било је према томе очекивати да ће, ако због тога заједнице људске, породица и нација, страдају и слабе, бар јединка наћи своју срећу. Кад би се то и испунило, онда би та индивидуалистичка мисао бар ту добила неко оправдање.
Стварност је показала да, објективно, јединка није могла да нађе себи срећу у друштву уређеном по индивидуалистичким принципима. Ма како изгледало то чудно, у крајњој линији, јединка се осећа у горем положају у оном друштву које је изграђено у првом реду на индивидуи као сувереном мерилу.
Опет да поновимо оно што смо већ напред рекли: закон Ла Шапелије (1791) који распушта сва удружења уопште, ма какав циљ имала, и оглашава их антиреволуционарним, антидржавним, како би се то данас рекло, врло је интересантан с те стране.
Данас демократија сматра за једно од својих основа слободу удруживања, а мајка демократије Француска револуција се тако „антидемократски” односила према удружењима. У ствари Француска револуција је ту потпуно следовала логични развој ствари.
Кад се стане на индивидуалистичко гледиште, на коме је она стајала, онда се доследно с једне стране мора ићи за атомизирањем друштва, за разбијањем свих природних заједница мањих од државе, за свођењем народног друштва на прости збир једнаких атома друштвених, јединки људских, индивидуа, - а на другој страни на сталном појачавању државне власти, како би била довољно јака да тако расуте и никаквом органском везом неповезане индивидуе ипак држи у држави на окупу. Отуда видимо код Француске револуције јасно представљена оба правца: онај атомизирајући, који забрањује сва удружења, старе покрајине, цркву, стaлеже, редове и њихове привилегије - а саму породицу лишава многих њених природних права, подривајући јој на тај начин основе, - а на другој страни појачава, централише државну власт. Услед тога се индивидуа налази усамљена у мору других индивидуа, пред свемоћном државном власти.
Сад демократија дозвољава и помаже друштвима, али не на органској основи већ опет индивидуалистичкој, ради извршења задатака друштвено-државних.
У првој, чисто револуционарној фази, разбијају се стари оквири, који обухватају и држе индивидуу, којој због тога револуција не може да приђе онако како би хтела. Чим у том успе, револуција успева и концентрише власт до невероватних размера и гњечи разбијену масу јединки, немоћну баш зато што су све органске везе разбијене, да се томе одупру.
У доцнијем стадијуму револуционарних стагнација, кад долази до формирања демократске концепције, индивидуа је већ довољно атомизирана, одвојена од својих органских заједница и сад демократија може без опасности да дозволи удруживања, јер сад ово долази по милости свемоћне државе.
На овај начин је индивидуи смањена слобода, коју је претходном систему имала. Разуме се да и ово изгледа више него чудно људима, који су увек навикли да гледају на Француску револуцију као извор слободе и да се усхићују оном строфом Марсељезе, која почиње речима:
„Либерте, либерте.....”

Још мадам Ролан, возећи се на губилиште, а пролазећи поред статуе слободе, имала је чувену реч:
- О слободо, колико се злоупотреба чини у твоје име.
У ствари револуција је слободе Француске смањила далеко иза граница, које су имали под старим режимом.
Поменуо сам пример француског судства у старом режиму и данас под Трећом републиком.
Француско правосуђе старог режима било је сматрано као делегација Краљеве власти и вршило се у тзв. парламентима. Парламент је био аутономан. Краљ је могао, по праву, променити одлуку парламента, али Он је то чинио изузетно. Али зато је утицај државних власти на сам рад парламента био никакав. Чланство у парламенту је било наследно, могло се продавати, а могло и поклонити лицима која имају стручну способност за вршење тога позива.
У два маха у XVIII веку је париски парламент пресудио парнице које су се непосредно тицале носиоца Круне, на његову штету. Прва парница је била поништај тестамента Краља Луја XIV, године 1714, донета против Краљевог ванбрачног сина и одређеног регента, доцнијег Луја XV, а на корист Дуке[11] Орленског, кога Луј XIV није волео, а није га хтео одредити за Регента малолетном Лују XV и са разлога што би принц Орлеански у случају смрти Луја XV у малолетсву, а без непосредног наследника, требао да постане француски Краљ. Парламенат је касирао тестамент иако је већ држао власт на корист онога, који је није држао и против воље Краља, таквог ауторитета какав је имао Луј XIV.

Други случај је још драстичнији. Париски парламент је ослободио оптужбе за дело издаје Величанства, кардинала и кнеза, у чувеној афери Краљичиног ђердана, где је Кардинал био тужен по уредби личној самог Краља.
Напротив и под Трећом републиком француско судство, независно по слову закона, у неколико афера с политичком позадином, под утицајем владајућих чинилаца, доносило је пресуде које се неправилношћу и незаконитошћу могу узимати само као рђави примери.
Такав је случај у Драјфусовој афери, где је дато, одлуком касационог суда, право на трећу обнову суђења на основу потпуно незаконите примене једног прописа француског кривичног поступка, где су набројани случајеви кад је та обнова могућа, а случај Драјфусов није био међу тим случајевима. Суд је ово учинио под притиском политичких владајућих фактора.
Други је случај у убиству Филипа Додеа, малолетног сина Леона Додеа, књижевника, песника и политичара монархистичког, кога је у ствари убила полиција у подземљу једне париске књижаре, коју је држао један агент-потказивач полицијски, па то убиство, да не би било скандала, прерушила у самоубиство.
Како је Доде прокљувао да се овде ради ипак о убиству, па такву пријаву против полиције и поднео, али је истрага прекинута на основу исказа шофера, исто тако полицијског плаћеног достављача, да се дечко убио у његовом аутомобилу.
Тако је Доде у својим чланцима, по томе случају, Божоа називао лажним сведоком, то га је Божо тужио за клевету и Доде је пред поротом париском одговарао за то дело. Ту је изнео сад цео материјал о самом убиству Филипа Додеа, па је вештачењем утврђена немогућност да се дете убило у аутомобилу.
Поред свега тога Доде је осуђен за клевету на шест месеци затвора, без услова, што је у француском правосуђу изванредно ретка ствар, нарочито у случају где се ради о оцу, који је и осећањима и дужношћу био позван да тражи истину.

[11] Принц (пр. прир.).

Трећи случај је осуда Шарла Мораса о чему сам већ напред писао - на осам месеци затвора без услова, зато што је у листу *„L'aksion fransez"* - поводом напада партизана[12] да поводом Абисиније изазову рат између Француске и Италије - написао да ће Французи ићи на своју дужност у случају мобилизације, али пре него што пођу, дужност им је да макар кухињским ножем побију оне, који су их у тај рат гурнули, ако до рата дође.

У земљи у којој радници у државним творницама певају познату строфу, у присуству својих старешина, из „Интернационале":

„И ако устрају
Ти људождери
Да одмах праве хероје,
Е, па добро, тада ће наша зрна
Бити за наше сопствене генерале,"

па ником ништа за то не буде, чудновато је да за овакву једну условну претњу оде човек таквих заслуга за Француску на осам месеци затвора.
Баш јуче је јављено опет, да је одговорни уредник истог листа осуђен на месец дана затвора зато, што је у заглављу листа ставио исту ову строфу, само је место речи генерала, ставио имена министара, који су у време септембарске кризе гурали у рат Француску, и ако су знали у каквом је стању њена војна спрема и снага.
У ових неколико случајева с политичком позадином за људе, који пажљиво прате и познају француски политички живот, јасно је да је судство француско подлегло утицају владајућих. Законски, судство је данас самостално. Али фактички, политиком је судство обухваћено у мрежу оних који владају и који располажу, благодарећи централизацији, свим чиме се људи могу придобити или застрашити. И отуда и овакво правосуђе.
Или узмимо децентрализацију.
Француска је била децентрализована до револуције. Револуција је извела нарочиту централизацију, која и данас траје. Од свих земаља у Европи најуже самоуправе су данас у Француској. Демократија не дозвољава децентрализацију. Данас Француска полиција јадикује на француски централизам. Али докле год у Француској буде постојала демократска република, немогућа је децентрализација. Демократија и централизам су лице и наличје исте ствари.
Сасвим природно је, да и сама демократија, а марксизам тим пре, нагриза и руши породицу својим индивидуалистичким духом, а о томе смо говорили у претходним одељцима.
Тако и породица пати. Али демократија и марксизам и кад би хтели и кад би били у стању да јој помогну не могу, јер они сами су клицоноше њеног слабљења.
Врло је интересантно да сад, и то изгледа под утицајем жена у Совјетији, законодавство о браку почиње да иде у десно. Предузимају се мере ради учвршћивања брака и породице.
Разуме се, да на то одмах симпатизери и присталице марксизма нададу огромну дреку, тврдећи како се, ето, паметни марксизам после младићких лудорија, враћа у колосек разумног живота.
Међутим, да је марксизам „паметан" он не би ни ишао у лудости које, као што смо видели, нису случајне, већ су логичне последице мисли из које је поникао. И сада његово враћање није последица памети, већ сам живот својом неминовношћу враћа натраг и побеђује оно, што је покушавало њега да победи.

---

[12] Присталица (пр. прир.).

Међутим, напред поменусмо, да ово учвршћивање брака и породице долази по иницијативи жена. Говорићемо на овом месту и о женском питању, па ћемо изнети наше гледиште и на то.
А сад овде да поменемо, да жене обично мисле, под утицајем индивидуалистичке мисли, да је законодавство о браку и породици човек створио да би жену подјармио.
Жене тако резонују: „Законодавац је човек и отуда је и његов јачи положај у браку и породици. Отуда треба да постане законодавац и жена, па да се положај жене у браку и породици побољша".
Пријатељи и покретачи феминизма - марксисти, остајући стриктно на индивидуалистичком принципу, изједначили су потпуно човека и жену, у браку и породици. Али је такав брак постао тако слаб, да су сад жене отпочеле вапити за ојачањем брачних веза јер се показало да је слаба брачна веза много више на штету жена, него ли људи. А чим брачна веза постане чвршћа, онда муж постаје глава брака и породице, али је зато терет борбе за породицу и њено издржавање на њему.
На првом конгресу правника - у секцији за изједначење мушке и женске деце у наслеђу - заступао сам, потпуно усамљен, гледиште против изједначења, стојећи на органском гледишту, да својина не припада индивидуама већ кући, - гледишту које одговара нашем народном духу.
Иако сам био усамљен, моје је гледиште изазвало велику буру и много напада од разних говорника. Међу овима је била и једна даровита девојка, али којој даровитост ништа није помогла кад је стојала на погрешном путу.
Ја сам, између осталог, поменуо да је син глава куће и да наслеђе иде њему, а кћери оно што је за њен брак потребно. Да би то побила она је девојка отпочела овако свој говор:
- Срамота је, господо, за римско право што је установило начело:
(Отац је - детињи - онај кога брак - с мајком детињом - означава, јер се у браку зна само ко је мајка, а ко је отац то се не зна).
Разуме се госпођица је, као школована феминисткиња, резоновала, да су људи, пуни таштине, законодавци и овом одредбом хтели некако човека на рачун жене да истакну.
То ме побуди те јој одговорим:
- Видите госпођице, како је добро што су закони писани и по Римљанима, а и данас их пишу људи. Да их пишу жене, оне би, судећи по овоме што сам чуо, врло рђаво прошле. Римљани су писали законе узимајући за мерило: (оно што се у већини случајева догађа). И пошто су они, људи, мислили, да су жене у већини случајева верне својим мужевима, решили су сасвим природно и ставили у своје право одредбу законску, да је отац детињи законити муж материн.
Из овога се рекох, види јасно да је за жене боље, да људи и надаље остану законодавци, јер би, као што се види, да жене пишу законе саме оне (али не само оне) далеко горе прошле.
Овај незнатан догађај јасна је слика менталног стања феминисткиња, а преко њих и свих оних који су надахнути индивидуалистичком мишљу. Они не схватају, да су одредбе, које индивидуу-јединку ограничавају, донете у корист заједнице већ одмах виде да је њихов партнер из заједнице, некако јачи и утицајнији у законе то убацио. Али кад успеју да законе такве разбију, као у Совјетији, онда тек виде како су оне, као индивидуе, баш тим законима биле потребно заштићене.
У случају брачног законодавства не треба много памети па то увидети. Од обе стране у браку човек је, физички и физиолошки, страна којој чврст брак далеко мање треба него жени. Па и ако је тако, феминисткиње, а специјално марксистичке феминисткиње, највише су ларму надале противу „буржоаског" брака, као да је

брак везан за један економски или политички систем, а није прво природна заједница човека и жене.
Њима је требала животна школа да им покаже стварност, коју нису виделе, и као што рекох, изгледа да је највише по иницијативи жена у Совјетији законодавство брачно и породично почело опет мало да личи на законодавство хришћанског света.
У овом погледу, у марксистичком друштву у Совјетији, се најбоље видело шта значи једнакост полова. Било је многобројних случајева, које су саме њихове новине изнеле, сукоба из идеолошких разлога, јер је комунистичка жена одбијала да ступи у везу са својим мушкарцем, па је то од њега и његових другова оглашено као трагови буржоаског морала, - који морал, разуме се, свесни марксисти морају на сваком кораку изобличавати и искорењивати.
Разуме се то су консеквенце једног гледишта. Али и иначе, чак и у његовом далеко блажем извођењу ако се стане на брак да гледа индивидуалистички одмах се види како распадом брака пате и саме индивидуе, - и то и сами супружници, а нарочито деца.
Сами сталежи којима би природно требало бити поверено активно учешће у државној и економској политици, у демократији обично и не постоје као признате установе јавног права. Њима се обично признаје, где се то признаје, право постојања као правне личности приватног права и право изражавања жеља и интервенција код државних власти у име привредних и социјалних интереса које представљају. Одлучивање пак о томе има држава којом владају партије.
У органском поретку сталежи су били установе јавног права. Они су одлучивали производњу, а поред тога имали непосредног учешћа и у самој управи државној, истина као законодавно тело.
Под утицајем индивидуализма, баш под активним деловањем представника сталежа у француској републици, тај поредак је пао. Тада се сталежима чинило да долази далеко боље нешто од њих. А дошао је поредак који је међу првим актима својим и њих као установе растурио, а доцније кад им је дозволио иступање у виду професионалних организација, сталежи су могли видети да су у демократској држави они интересантни само као гласовима утиснута маса.
Држава демократска не мисли уопште озбиљно да их узима. Ако под притиском невоља нешто мора и за њих учинити, она то чини само као награду или као агитацију награде за послове.
Она не мисли да сталеже учини активним организацијама с правом учешћа у решавању о државној економији и социјалној политици, с правом саветовања у осталим областима државног и народног живота. Отуда нема сталежа задовољног у партијско-демократској држави. Има индивидуа, ту и тамо, више или мање задовољних, које су нарочитом срећом или заслугом успеле да се дочепају боље животне могућности. Али сталежа задовољних, као целина, нема.
А то још више појачава страх партијско-демократске државе од сталежа. Па ако сталежима као целини треба да учини какав уступак она чини формално: само да изгледа као да се у том правцу почело нешто радити, али у ствари чврстом вољом да се све сврши на томе, на празној форми која ће као завеса штитити партијско-котеријашку комедију демократске државе.
Из тога опет видимо оно исто гледиште које је имала мајка демократије и марксизма - Француска револуција - према свим органским, природним заједницама људским: породици, сталежима, великим телима државним, судству, војсци, покрајинској самоуправи итд.
Индивидуалистичка мисао, изражена у демократији и марксизму, никако их не може ни данас да прими у свима њиховим правима, природно везаним за само њихово постојање и функцију. И кад је и то приморана учинити, она гледа да њи-

хова права сузи и изигра, али, и колико год може, она гледа да их уопште некако омаловажи или истисне.
С друге стране, без ових заједница, индивидуа је сувише слаба да сама себи у животној борби помогне и да своја права пред свемоћном државом брани.
Органска мисао сматра да је потребна држава као оруђе народне судбине, с једне стране, али с друге и нација као највише друштвено биће у коме су потчињене мање заједнице које је састављају и индивидуа, која је биолошки јединица целог људског друштва.
Очигледно је да су интереси нације и заједница, које је састављају из самих индивидуа, које су биолошки носиоци нације, солидарни.
Индивидуе усамљене живети не могу. То знају и индивидуалисти. Само не знају, да није могућ живот индивидуе у простом збиру с другим индивидуама, већ у органском друштву, у коме је она прво члан породице, затим сталежа, затим покрајине и напослетку нације своје, која је оквир кроз који је она учлањена у човечанство. Јемство за правду, за ред, за благостање јединке то је поштовање тог органског природног поретка.
Индивидуализам је побуна против тог природног поретка. То је покушај да се изгради људско друштво на другим основама, где ће индивидуа бити ослобођена свих обавеза које њој и „њеној срећи" сметају.
Демократија је место ових природних заједница понудила индивидуи партију.
Марксизам јој је понудио класу.
А и демократија и марксизам су, после тога, дочепали државу, оруђе судбине народне, и владали као што смо видели на уштрб, невољу и недаћу и нација и индивидуа.
Данашњица није ништа друго до, с једне стране, најдубљи пад тако створеног друштва, и с друге стране, буђење и побуна народа против неприродног поретка, који им је наметнут и у коме није нашла срећу чак ни индивидуа.

БОРБА КЛАСА

Материјалистичко схватање историје

Насупрот божанској речи Христовој да човек не живи само о хлебу већ и од сваке речи која изађе из Божијих уста, - марксизам је узео да објасни живот човеков на земљи и његову бригу само бригом за материјалним животом и хлебом.
Марксизам је био доследан. Ништа што се не може видети није признао.
Није признао постојање заједница људских као моралних бића. Признао је само збир људи који ту заједницу представљају.
Није признао активну и пресудну улогу људске заједнице у производњи и врло значајну улогу предузимача, јер се то не види, виде се машине, зграде које припадају капиталу, - види се рад људски који припада раднику и виде се сировине што даје природа.
Отуда није признао ни духовну страну човечију, ни њену улогу пресудну у људској историји, јер се то не види, - а хлеб и материјалне потребе људског живота се виде и то је признао као јединог покретача људске историје.
И зато је то огласио јединим покретачем, не само понеког жалосног људског бића, који нит зна што не зна (ако таквог има), осим за то материјално, - већ и целог целцатог рода.
Ништа, откад је човек постао на овој планети, њега није покретало на рад, на борбу осим материјалне борбе за својим животом, његовим одржавањем и умножавањем.

То је покретало људе на револуције, устанке, ратове, борбе, пожртвовање, уметност, науку и религију.
То кретање људско у правцу задовољења материјалних потреба свога живота достиже врхунац у борби класа. Све пак борбе класа и сачињавају у ствари историју појединих народа и целог човечанства.
Нација је стварно, по марксистичком схватању, неко чудовиште људи, који припадају једном народу, чине међу собом друштво у неком кавезу, говоре обично једним језиком, у давнини су свакако крвни род, - али та заједница је у ствари само осигуран оквир страховите борбе двеју класа: рада и капитала.
И кад радна класа победи ону капитала, онда ће се тај национални оквир разбити и тада ће диктатуром пролетеријата, у вези с радном класом осталих нација, бити остварена индивидуалистичка људска социјалистичка заједница - крајњи циљ марксизма.
Из овог учења марксистичког излазе следећи закључци:
Нација је оквир у коме су се два крвна непријатеља дохватила у коштац. Међу њима нема, нити може бити мира, а најмање солидарности интереса. Лаж је да су чланови једног народа браћа. То је измишљотина. Они су непријатељи крвни и вечни, које материјална борба баца једног на другог. Солидарност интереса постоји изван тих националних оквира. И то солидарност радних класа целог света па донекле и капиталистичке класе, ма да ова често прекида ту солидарност ратовима, у којима капиталистичка класа једне нације оглашава рат капиталистичкој класи друге.
Човечанство може дочекати своју срећу само, уколико радна класа постане све више свесна да у борби против капиталистичке владавине, путем солидарности с радним класама осталих народа, оствари општу друштвену револуцију и тим путем успостави социјалистичко бескласно друштво.
Искуство свих народа, а нашег нарочито, стоји на супротном становишту. Оно не сматра націју неморалним оквиром, у коме две вечите непријатељске класе воде сталну међусобну борбу.
Оно сматра да је нација, њена прошлост и њена будућност везана у једну органску природну целину, везана њеном садашњошћу.
Оно стоји на гледишту, да је та заједница прво крвна, а затим духовна, али тако потпуна да су чланови заједнице тесно везани, као удови једног тела, солидарношћу интереса за целину.
Нико неће спорити, да је наш народ у својој далекој прошлости имао своју државу са својим владарима, који се наслањао на племство, свештенство и слободне грађане, док је остала маса народа била, као корен дрвета у земљи, везана за њу, - чак и непокретна као сам корен.
Ми смо данас у положају да судимо о схватању народном, а ту је главни извор народно искуство по његовом историјском предању и његовим уметничким обрадама тога предања, народним песмама и причама.
Материјал је огроман и непристрасан посматрач има прилике да кроз њега уђе у везу с првим народним духом и његовим односима са спољним светом, а посебно са својом историјом и водећим господарећим члановима његовим.
Иако је наше старо народно друштво - и хрватско, и српско (код Словенаца је други случај с обзиром да нису имали своје политичке организације народне) - било организовано у средњем веку на феудалној основи, где је племић, иако припадник истог народа, био сасвим, по правима и стварном положају од осталих сталежа свога народа, повлашћен, - нигде скоро нећете наћи, нарочито у Срба, ни трага од мржње и зависти према повлашћеним редовима.

Напротив на сваком кораку, у свакој причи или песми, наићи ћете на похвале свакојаке, на љубав нескривену, на гордост отворену што је племић леп, богат и моћан.
И све док је племство било народно тј. све док је народ осећао да је богати, силни и моћни племић члан његове народне заједнице, нећете наћи трага од зависти, а камо ли од мржње.
Изузетак се може видети у песми „Старина Новак и Дели Радивој", где се види побуна једног народа против владајућих, али и ту само зато, што је владајућа Јерина „проклета Гркиња".
Несумњиво је да је зидање Смедерева било и остало највећи технички напор, која су југословенска племена досад, са ових тринаест векова, израдила.
За непуних тридесет месеци рада подигнут је огроман град, који опасује двоструким платном и зиданим опкопом око дванаест хектара земље у крају у коме си ни данас не може наћи камен један, ако није однекле донет.
Судећи по броју и распрострањености „Јерининих градова" по српском делу народа, значило би да је заиста врло велики број кулучара у зидању смедеревског града учествовао и свакако под врло тешким материјалним приликама. Отуда огромно незадовољство народно.
Како само Смедерево - иако одлично за оно време утврђено, изузевши тромесечне опсаде 1439. године и 1459. године - није се ни бранило, већ се без борбе предало, то је народ свој претерани а узалудни напор тадашњи у смедеревском крају бацио на терет милосрђа, таштине и лудости.
Али чије? Не Ђурђеве који је био муж и господар, већ Јерине.
А ако се запитамо: зашто насупрот историјској чињеници да је Ђурђе био истински господар и владар, а не Јерина, играчка и лутка, зашто народ није проклетство на Ђурђа већ на Јерину бацио, добићемо и у овом изузетном случају потврду за гледиште које смо напред истакли, да је народ тако радио јер је Јерину сматрао туђинком, иако иначе женом Деспотовом, а Деспота крвљу својом, изданком својим.
Дакле и овде видимо, да народ наш не види и не осећа у ери највеће подвојености друштвене у нас, да су ти господарујући неки непријатељи његови, већ напротив идеолошки део његовог сопственог живота.
Напротив, у нашој народној песми и причи наилазимо на озбиљне трагове о друштвеним супротностима после губитка народне државе. Тада свака песма и прича одише завишћу и мржњом, али сад већ нема народне државе већ туђинске, нема народног племства већ туђинског или туђинским духом одгојеног. Тако да ту наилазимо и на тај материјалистички елеменат, али то тек онда кад господарујући нису припадници истог народа.
Тако, - да упоређујући одсуство сваке зависти и мржње у време постојања господарујућих слојева, који су припадали том истом народу, и појаву злобе и зависти на материјалној основи у доцније време, кад нестаје народне државе и долази туђинска, - човек мора да закључи, да и овде није толико материјалистички разлог узрок промени расположења, већ онај други: осећај да тај богати, силни и моћни, што божанство и силу на њему простом народу, заснива, да тај није члан његовог, већ другог, туђег народа.
Ако то истакнете некоме, који сам стоји на материјалистичком гледишту о класама, од којих је народ састављен и о њиховој борби, која у ствари представља и покреће историју народну, њему то неће бити пријатно, јер то његову тезу у главу туче.
Вероватно је, да ће вам покушати да оспори, да су ове песме и приче заиста израз народног расположења. Објасниће вам, да су те песме, рецимо, стварали калуђери или тако неки заостали племићи.

При том, разуме се, они губе из вида две ствари: прво, да ми данас можемо још пратити рађање народне песме високог квалитета, у самом народу простом, - те је према томе њихово тврђење без основа, а друго, нека би било и онако како они веле, нека су те песме продукт не простог народа, већ неких заостатака оних владајућих слојева, али те песме је народ очувао с колена на колено, а то не би било могуће да оне не одговарају народном расположењу и његовом предању, - и народ је историју те господе и тих јунака увек сматрао својом рођеном историјом, - њихову славу, богатство и моћ разлогом своје радости и усхићавања, а њихову пропаст разлогом свог погружења и своје жалости. А то већ не би могло бити да историјско искуство народно није онакво као што би морало бити кад би материјалистичко схватање историје била универзална истина.
Наше народно схватање историје је најбоље изражено у песми „Почетак буне на дахије". Ту се види печат Христове истине:
- Не живи човек само од хлеба. Важни су и материјални узроци, јер човек живи и од хлеба. Али нису они пресудни. Пресудни су узроци духовно-морални.

„Боже мили чуда великога,
Кад се шћаше по земљи Србији,
По Србији земљи да преврне,
И да друга настане Србија![13]
Ту кнезови нису ради кавзи,
Нит су ради Турци изјелице,
Ал је рада сиротиња раја,
Која глобе давати не може,
Нит сносити турскога зулума,
И ради су Божји угодници,
Јер је крвца из земље проврела,
Земан дош'о ваља војевати,
Сваки своје да окаје старе".

И да дође до буне није довољно, што је раја озлојађена и што има материјалних разлога буне, борбе и освете, већ је потребно да се високе духовне силе ставе у покрет и тако долази до експлозије нагомиланих узрока земаљских:

„Небом свеци сташе војевати,
И прилике различне метати,
Да се Србљи на оружје дижу".

Наше народне умотворине су извор за упознавање нашег народног искуства и нашег народног духа. Пред тим одиста величанственим призором, који нам открива гледање на свет нашег народа, тако супротно гледишту наших марксиста, они остају непријатно изненађени.
У немогућности да тај заслепљујући факт (потпуно одсуство класне супротности у нашим народним песмама из периода кад је, у највећој мери, подела друштвених слојева била изражена, као и потпуно супротно народно гледиште на историју народну и људску, од оног које дели марксизам) порекну, они на сваки начин покушавају да их ослабе, а прво на тај начин што ће му карактер „народног" покушати да одузму, тврдећи, како сте већ напред видели, да су те песме дела лица непознатих, али у ствари припадајућим горњим друштвеним слојевима. На то смо већ напред одговорили.

[13] У ориг. „судија" (пр. прир.).

Али то свакако неће дати једини одговор, који ће они избацити у циљу слабљења тог огромног факта и ја овде све њихове аргументе унапред исцрпети не могу.
Сигурно је, напослетку, да ће међу аргументима да буде и таквих који ће, признавајући или недозвољавајући и могућност да су ове песме заиста народне, сводити њихов значај на документ о народној заблуди, тако исти, као што су приче о народним врачањима и празноверицама, показује један факт „народни", али факт из кога се види народна заосталост.
Овај аргуменат греши само у једном: материјалистичко схватање историје тврди, да се народ састоји из класа које су међусобно у супротности и борби. Ако је то истина, онда трагова те борбе - која је вечна и огромна кроз целу историју - мора бити у народном предању и народном уметничком стварању. Ако трагова борбе наћи не можемо, онда значи да ни те борбе није било.
Народна свест је као табла, на којој ћемо наћи убележен сваки важан податак из његова живота. И о мањим борбама је података доста. О борби која треба да је стална, непрестана по учењу марксиста, трага нема, успомена нема.
Напротив, народ тугује за „господом" што су изгинула и једно проклетство, које на поједине од њих баца, јесте због „њихове неслоге", због неслоге међутим баш те „владајуће" класе.
Кад би марксистичко схватање народа и његове историје било тачно, онда би се народ радовао борби својих сталних противника, својих крвопија и експлоататора. Али он се томе не радује. Јер он зна да је народ један солидаран у свима својим деловима. И отуда, кад по његовом мишљењу долази до пропасти због великашке свађе, он један једини пут изриче страховито проклетство:

„Великаши, проклете вам душе!"

Народу се не може оспорити да непријатељство и борбу уме да запамти. А кад то ипак не памти, онда се одатле може само једно закључити, не да је народ „заостао" и „заблудео", - већ да народ, који је способан да и мање борбе памти, овде не може да их се сети јер их није ни било.
Враџбине и сујеверја то су већ сасвим друге ствари. Јер за познавање природе и за борбу против недаћа које отуда долазе треба много више знања, него што треба да сазнаје о томе ко нам је непријатељ.
Отуда може један народ да има много сујеверја и мало тачног знања о начину лечења својих невоља, па ипак и такав тада тачно зна, да ли му је ко непријатељ или није.
Зато можемо примити као пресудни документ о непостојању класне супротности и борбе наше народно предање и наше народне песме.
У народној песми „Почетак буне на дахије" наилазимо и на рецепт чисто материјалистичког схватања историје. То је она порука Мурата I на самртном часу „лалама и везирима", како треба поступати са рајом:

„Децо моја, лале и везири,
Ја умирем, а ви остадосте..."

Он ту по речима песме саветује како ће благонаклоно материјалним поступањем раји добро бити. Али сама песма, у уводу, још показује да иако је раја жељна борбе, првенствено из материјалних разлога, кнезови то нису, јер су као вође истакнути много више, него остала раја. Али зато се духовне силе и узроци стављају у покрет:

„Небом свеци сташе војевати,

И прилике различне метати,
Да се Србљи на оружје дижу...”

И те духовне силе ће и учинити да дође до покрета. Не непосредно, већ посредно. Прилике које свеци стварају, „Виш, Србије по небу ведроме...” изазивају код дахија немир и страх. И они се решавају да покољу кнезове из страха, да ови не би народ повели у борбу која се осећа. А овај отпочети покољ покреће Карађорђа и остале кнежеве да дигну устанак.
И не само ова песма, нова, чији се и творац зна, већ и она много старија која опева догађаје уочи Косовске битке и о Лазаревој дилеми којему царству да се определи: земаљском или небесном, показује схватање нашег народа, да се и појединци и народи читави не опредељују само материјалистичким побудама, већ често баш и насупрот разлозима иду за другим нематеријалним, да би при том Царству идеолошком извојевали већу победу. Јер,

„Земаљско је за малена царство,
а Небеско увјек и довјека!”

И тако видимо, да наше народно исконско схватање не може да прими материјалистичко схватање историје.
У огромном народном искуству налази се сабрано сазнање да се и појединци и народи опредељују врло често и искључиво нематеријалним несебичним разлозима, и да су због тога вољни поднети огромне жртве.
Народ зна, да је нематеријално веће и теже од материјалног, иако је и ово важно. Али ће се због материјалистичког ипак мање жртвовати него због нематеријалног, - а то не би могло бити, кад би обрнуто било тачно.
Ако човек купује нешто материјално, он ће жртвовати само толико, колико та материјална ствар у његовим очима вреди. Чим пређе границе вредности он неће више хтети за ту ствар да да.
За нематеријалне ствари даје се и сам живот, без тога нема вредности. Често се пак живот даје, нарочито међу сељацима, за бразду земље, па би се отуда рекло: ето случаја да се живот даје и за једну безначајну вредност.
Међутим, баш тај случај показује, да се ту живот не даје за бразду материјалну, већ за част јуначку и понос повређен заузимањем бразде земље која припада њему и коју као такву он и његово јунаштво треба да штите.
„Мислиш ли ти, да је то пусто?” су обичне речи, којима отпочиње свађа око земље и оне показују да је око те свађе главни баш морални, а не материјални елеменат. То се види и у парницама због захватања земље, које су релативно најскупље парнице или најтеже, јер се ради о моралној, а не о материјалној вредности. Ту обично парница стаје и по десет и двадесет пута више од материјалне вредности земље. И сваки од парничара зна да би за ту бачену у парницу своту могао купити и десет и двадесет пута више земље, али он се не парничи због земље већ због повређеног идеалног права на земљу и његово осећање у вези с тим.
У Херцеговини, у Ластви 1935. године, за време мог говора о осећању правде у нашем народу упадне ми у реч један од присутних сељака и рече: „Није ми криво на мали дио, већ ми је криво на криви дио”.
Не покрећу људе дакле толико материјалне, колико нематеријалне невоље.
Отуда је, сасвим природно, искуство народно полазећи од таквог сазнања морало одбацити материјалистичко схватање историје, исто онако како му је потпуно туђи појам борбе класа.
Може неком изгледати чудно што ми толико полажемо на схватање нашег народа. Може он да помисли: „Чудо Божје, народно схватање. Није толико важно како на-

род схвата, јер народ може и погрешно схватити, већ је важно да ли је то о чему се ради истина или није".
Али на овај приговор морамо приметити да смо ми већ унапред и самим методама размишљања утврдили, да индивидуалистичка мисао уопште и њено потомство, међу које као што смо видели долази и материјалистичко схватање историје и борба класа, не могу опстати. Па смо затим, да не бисмо пали у грешку индивидуалистичке школе која се служи само методама размишљања - не обазирући се на посматрање искуства, узели да ту мисао са њеним потомством осветлимо искуством народа и појединаца. И сад се баш у том послу налазимо.
А у том послу се тешко може наћи чистији, непомућенији извор сазнања, него што је нагомилана мудрост и искуство нашег народа у његовим одиста ненадмашним народним песмама.
Ми смо дакле дошли на овај извор не случајно, као какав расејани путник који је свој пут изгубио занет другим мислима, већ намерно смо дошли ту знајући где и зашто идемо.
Али ми не мислимо да је довољно приказати борбу класа, са њеним марксистичко-материјалистичким схватањем историје, само у светлости искуства наше народне прошлости, и ако то искуство представља, и по чистоти и по обиљу и по дубини, нешто што се у овом погледу ретко може наћи.
Ми ћемо показати и друга много ближа нам по времену искуства, па и таква која су иначе замрљана духом индивидуалистичким, па ипак супротна овим догмама марксистичке школе.
У Немачкој и Италији забрањена је марксистичка доктрина у потпуности, као штетна по народ.
Претпоставимо са марксистима заједно да „је то груба тиранија и повреда слободе мисли", (ма да је познато да марксисти исто тако не дозвољавају слободно пропагирање мисли, која не би била права њихова) претпоставимо дакле, да је то груба тиранија и погледајмо плодове, па ћемо после судити по плодовима.
У Немачкој радник није затрован уверењем да ради за свог експлоататора, већ за своју націју. У Италији исто тако. У Француској, напротив, радник сматра да је он експлоатисан, да га експлоатише послодавац, његов крвни и вечити непријатељ.
А ево неколико последица.
Сенатска комисија за ваздухопловство у Француској, ових дана, утврдила је да Немачка производи данас 800 авиона без мотора и 350 мотора месечно, а да ће Француска тек од пролећа 1939. године моћи да израђује 200 авиона без мотора. Иста комисија је утврдила да ће нови авиони без мотора типа Липр 45, бити готови тек у мају 1939. године. Укупно ће на њихову израду утрошено бити 300.000 сати рада, што са материјалом стаје 14.000.000 франака.
Израда ових малих авиона у серијама стаће 60.000 сати рада за сваки авион, тако да ће сваки серијски авион овога типа стати државу 4.000.000 франака.
Израда тог истог типа у државама незараженим доктринама борбе класа стаје око 2.000.000 франака, дакле упола, а изради се за трећину времена за које се изради у Француској.
Благодарећи веровању о борби класа доњи слојеви француског градског друштва тражили су и остварили повећање својих прихода и своје куповне моћи.
По Француским званичним подацима, од 1913. до 1936. године средња куповна моћ малог чиновника порасла је за 80 одсто, градског радника за 18 одсто, намештеника градског за око 30 одсто. Та се сразмера повећала од доласка владе Народног фронта.
Међутим, за исти период укупни национални доходак је опао. Тако је сељак француски у куповној моћи изгубио око 30 одсто од оне, коју је имао 1913. године.

Укупни доходак средње класе је опао двоструко смањењем броја чланова класе и индивидуалног просечног дохотка. Напослетку куповна моћ имућних класа опала је према оној из 1913. године за више од половине.
И тако, док се просечна куповна моћ француског радника, малих чиновника и малих намештеника попела, куповна моћ осталих слојева је опала. А због тога ни радници нису у могућству сачувати оно, што су успели да напредују, јер су то добили осиромашавањем осталих класа.
Другим речима живот показује, да су разни привредни кругови у једном народу - или класе, како их зову марксисти - у крајњој линији солидарни, тако да ће једном бити зло, ако буде зло осталима те према томе искуство показује, да је и пријатељство класа и борба њихова чисто творевина ума без ослонца у стварном животу народа, тако кад се друго покуша да организује на бази те идеје о борби класа, онда се као последица добија осиромашење осталих, па после и оне класе која је мислила, да ће на тај начин себи помоћи што ће друге штетити.
А ево и другог примера.
Савез радника кожарских у Француској пише, 28. априла 1938. године, писмо Савезу индустријалаца обуће, у коме текстуално вели ово: „Водећи рачуна о великим економским тешкоћама, које угрожавају нашу индустрију, Савез изражавајући жељу свих својих чланова сматра да најпотпунија сарадња мора постојати између послодаваца и радника, да би заједничким прегнућем могли савладати опасности, које прете нашој производњи". У истом писму Савез се одриче извесних користи у име радника.(Ево покретне снаге наднице.)
У истој привредној групи, још 1936. године, констатован је исти факт: радници у опасности да остану без посла, због иностране конкуренције, упутили су Савезу послодавачком писмо и тражили сарадњу и заједничку борбу за одбрану француске индустрије обуће.
Дакле не само да нема борбе класа у једном народу, него нема ни међународне радничке солидарности.
И тако стављајући марксистичку догму пред искуство утврдили смо: да наш народ нема ни трага у богатом његовом предању о борби класа, - да би тог трага морало бити, да је те борбе било, - да нема не само трага отвореној борби класа, већ ни трага о предиспозицији за борбу, нема трага од злобе и мржње.
Да, напротив на сваком кораку, у том величанственом храму народне просвећености наилазимо на дирљива сведочанства народне љубави и дивљења према својој народној властели.
Да се из тога може видети да народ никад није, сам по себи, гледао на господствујуће слојеве своје - ако они одговарају извесном идеалу чојства и јунаштва - као на своје непријатеље, већ напротив као на органе своје народне целине.
Да остављајући тај терен посматрања, и прелазећи на оно што нам је савремено, видимо упоређењем производних резултата у културном развоју прилика и у питању производње, да народ који је дозволио, да догма о борби класа зарази његово радништво тиме, поред иначе бољих економских прилика не производи онако брзо и јевтино, као што то производи народ који је догми о борби класа потпуно затворио врата, ваља при том приметити да је артикал о коме се ради војнички и да су велика предузећа у Француској која раде за војску национализована, подржављена, - али дух раднички је раслабљен отровом о борби класа.
Да је под импулсом мисли о борби класа у Француској изведено извесно, и доста знатно, повећање куповне моћи градских и радничких слојева, - али да је то повећање, пошто је било једнострано а десило се у исто време кад и опадање куповне моћи свег осталог становништва Француске, у крајњој линији и стварно изгубљено, тако да се те градске радне класе враћају у раније стање, с том разликом што је целина народна при том дошла у гори положај него што је пре тога била.

Да то показује, да је догма о борби класа рђав саветник у друштвеној политици, јер не води рачуна ни о целини народној ни о осталим слојевима који је не интересују, па услед тога ови слојеви бивају погођени, преко њих и народна целина посредно мора погодити и онај слој коме се хтело помоћи.
Да се појављују случајеви, баш у Француској, где је борба класа постала скоро званична идеологија државе, да из самих радничких кругова долази место борбе до жеље за сарадњом са послодавцима, јер се појављује у радника брига за судбином предузећа и индустрије у којој се ради и отуда се догма о борби класа одбацује, - па сам живот упућује раднике да путем споразума и сарадње са послодавцима реше питање или потраже решење, којима ће се поједина предузећа или цела индустрија ставити у бољи положај.
Да се у истој земљи појављују случајеви, где се из радничких кругова обраћају послодавцима с позивом на заједничку сарадњу ради одбране националне индустрије од опасности у коју је гура конкуренција стране индустрије.
Да се одатле види, да у искуству народном догма о међународној солидарности радне класе није оправдана, већ напротив пред привредом друге земље појављују се као солидарни сви производни чиниоци те врсте привреде једне земље, без обзира да ли припадају групи рада, предузимача или капитала, као солидарни међу собом.
Да кад тако догма о борби класа стоји и у искуству прошлости и у садашњости без оправдања, да онда сасвим природно и марксистичка догма о материјалистичком схватању историје, којој је подлога догма о борби класа, не може опстати. И историјско искуство свих народа, а нарочито нашег, је одбацује, јер зна да се ни појединци истом не руководе и не покрећу материјалистичким разлозима, већ напротив најжешћи, најважнији и најтрајнији су покрети у којима су материјалистички разлози били скоро потпуно одсутни.

МАТЕРИЈАЛИЗАМ И АТЕИЗАМ

У овом поглављу нећу обарати она гледања на свет, која нису истоветна, јер материјализам не мора значити и атеизам, и атеизам не мора значити и материјализам, али су обично повезани.
Изнећу само каква изгледају ова гледања на свет пред народним искуством и какве последице имамо у животу народном, ако ово мишљење постане довољно распрострањено и утврђено, да се може сматрати да је завладало народом.
Под материјализмом разумемо такво гледиште на животне појаве, које види само манифестације материје, одричући при том постојање духа.
Под атеизмом пак разумемо такво гледиште на свет, које одриче Бога Творца и Сведржитеља.
Наш је задатак овде сасвим ограничен и узак. Нећемо дакле ми обарати та гледишта, већ ћемо их, као што смо напред навели извести пред суд народног искуства и посматрања.
Ако се покаже да се пред тим судом та гледишта одржати не могу, - ако се та гледишта не могу да приме с једне стране, - а ако се опет с друге стране покаже да наше сопствено посматрање организације народног живота, под владавином оваквих философских концепција, даје горе резултате, него што би дало и што даје народни живот под владавином супротне мисли, онда је потпуно непотребно улазити у бесплодну дискусију при којој ће свака страна остати на свом гледишту.
Знам да ће се материјалисти и атеисти одмах и свом снагом уперити на тај метод. И нигде више неће се уперити но у овом поглављу на овај метод и оспорити му сваку „научну” вредност.

- Чудна ми чуда! „Питајте слепца за сунце које никад није видео, - народ питајте за мишљење о таквим стварима”, тако ће повикати ови поклоници безбожја, који су по правилу, обично демократски, или још и више марксистички, расположени.
Али ми се на ту „научну” вику нећемо обазирати. Ми смо унапред утврдили, да индивидуалистичкој мисли и свом њеном потомству баш то и јесте највећа одлика и недостатак, што се у изграђивању свога система служе скоро искључиво чистим умовањем, а при томе се не обзире на искуство и посматрање.
Али овде ћемо с нарочитим задовољством истаћи, да ови привржениці демократије и „обожаваоци” народа народу, кад год се народ испречи испред њиховог система својим истинским искуством и својим отуда извученим реализмом, одричу сваку вредност. За њих је тада све то, ко зна колико векова старо искуство, ствар без вредности, - као да је човек отпочео бити интелигентно створење тек од Француске револуције, као да дотле није био помогнут светлошћу разума и опрезношћу у чињењу закључака.
Ми ћемо дакле само то констатовати. Народ наш, а и остали народи, - нисам чуо ни за један народ на свету, који би имао друкчије искуство, пријатно атеистичком и материјалистичком, - не може да прими ни материјализам, ни атеизам.
Искуство животно гомилано вековима научило га је, да не може да схвати живот као материјалиста.
Народи осећају, да у томе чудесном океану животном у коме су и сами људи, као напоре, а народи као струје морске, није и не може све бити материја. Пре су у стању схватити, да је и материја еманација духа, него да су живот и оно што зову духом изливи материје.
Још је мање народном искуству могуће схватити животни и васељенски поредак без божанске прошлости.
При том су атеисти и материјалисти даље од праве науке него што је сам народ са оваквим својим схватањем.
То доказује уосталом и чињеница, да су највећи представници науке, у већини, били далеко од материјалистичког и атеистичког погледа на свет. У највећем броју. У највећем броју они су се устручавали да прихвате закључке материјалиста и атеиста, а у знатном броју су сами били на супротној страни својим мишљењем и веровањем.
А из тога се да закључити само једно, да наука не оправдава њихов философски став.

ДИМИТРИЈЕ В. ЉОТИЋ

СВЕТЛО ИСТИНЕ

КРАТАК УВОД

Несумњиво је да су последњи дани Димитрија Љотића, они проведени у Словенији (Илирска Бистрица) под крај 1944. и почетком 1945. године, били најрадоснији дани његова живота. Чинило се да се његови надчовечански напори, његова пророчка предвиђања и његови дубоко родољубиви планови ближе остварењу.
Окупљање свих борбених краљевских снага у Словенији и кроз договор са Дражом Михајловићем обједињење истих, стварање Словеначког Националног Савета, посета Патријарха Гаврила и владике Николаја Велимировића те могућност евентуалног доласка Краља Петра Другог - све је то надимало наше груди свеобухватном надом. Као да се, при свом нашем злом удесу, најзад осмехнула срећа боље будућности.
Али све то заједно није толико радовало Димитрија Љотића колико једна друга ствар. По први пут му се дала прилика да се отме од сијасет брига и послова и да, на дуже време, дође у непосредан додир са омладином. Он сам са њом и она сама са њим. Тај обострано жељени и вољени сусрет - лице у лице - покренуо је Димитрија Љотића да посегне у дубину свога срца и отуда захвати бисер и поклони га својим љубимцима - омладинцима на просветарском течају у Илирској Бистрици под планином Снежником. Он је том приликом показао сву лепоту свога хришћанског бића као што никад раније и ни пред ким није учинио. Пустимо га да он сам о томе говори...

Лондон
М. Станковић
Уочи Св. Саве 1993.

I

ЖИВОТ И МИСИЈА НАШЕГА НАРОДА КРОЗ ВЕКОВЕ
(почев од VII века)

Наши другови имају обичај да ми за предавања дају предмете за које се нисам спремио. То ми се више пута дешавало. Више пута се дешавало да их избегнем, али сада то не могу избећи. Па ћу зато морати да их ипак мало прекројим и у маломе нећу одговорити наслову.
6. октобра 1934. године био сам у Смедереву са владиком Николајем. Не знам како и зашто запитао сам га:
- Преосвећени! Да ли сте читали Милојевића, који је по целом свету налазио српске трагове?
Он ми је одговорио да није. А ја, сматрајући да стварно није, почео сам му причати о свему. Када сам завршио он рече:
„Верујем да су Кинези подигли кинески зид да би се спасили од рушилачке навале Срба. Даље верујем да Тукидит који је писао о дивљим Скитима, није знао да су они преци Срба. А Омар, који је запалио Александријску библиотеку, сигурно да је у својој војсци имао Срба.
Верујем да до осмог века сва рушења, где год је било зла и силе, рушења, пљачке и убијања, да то нико други није вршио него Срби. Све до деветог века када су се

окалемили са Христовом гранчицом. Од тога доба дају благородно воће; али не сви. И као што је са окалемљеном гранчицом која даје лепо воће, тако и она дивља, која из дивље подлоге расте, даје ситно, горко и опоро воће, тако исто и код нас је случај. Толико да се зна шта је од Христа, а шта без њега.”

Ове су ми се речи владике Николаја урезале у памет. Размишљао сам о томе и сматрам да су Срби до осмог века живели без Христа, а од осмог века боре се две струје: једна окалемљена Христовом гранчицом, а друга без ње.

И данас присуствујемо у тој борби. Цела историја српског народа од деветог века није ништа друго до борба сока Христовог, и сока и душе нехристовске.

Узмимо само Св. Саву. Код нас се почело са називањем наше цркве „светосавском црквом”. Мислим да Св. Сава, који је био прво Христов па онда све друго, дође данас међу нас морао би сам да протестује против тога. Он је дошао као градинар у градину у којој дивље гране желе да угуше питоме. Он је као градинар секао дивље да би калем Христов бујао и цветао. Ми нисмо примили хришћанство од Св. Саве, већ од Ћирила и Методија и пет њихових ученика: Климента, Наума, Саве, Ангелара и Горазда. Св. Сава нас дакле није окалемио, већ они. Али Св. Сава је дошао са тестером и маказама у српску градину да сече оне леторасте, који су израсли из дивље подлоге, да би Христова гранчица могла да успева. То је сва мисија Св. Саве.

Најинтересантније је да мисао светосавску највише истичу они који и цркву називају светосавском и који се најмање држе Христовог пута. Овима то служи да би цркву могли да поведу другим а не Христовим путем.

Св. Сава је водио борбу против дивље подлоге и они који добро знају историју могу да виде његову борбу против дивље подлоге у својој Немањићској кући. Ко зна историју, тај зна какви су то дивљи изданци избијали у његовој рођеној кући. (Ја ћу тиме можда саблазнити некога овим речима, али имам увек у виду да истину треба говорити). Он је на себе примио анђеоски лик, постригао се, отишавши су Св Гору. Отац дође за њим и остави Стевану да влада. А тек што је отац склопио очи, старији брат скочи на млађега и настаде завада. Св. Сава узе тело свога оца и њиме нагна браћу да се покоре његовој вољи, коју је оставио. Вукан се повуче, а Стеван остаде да влада. А он се женио неколико пута. Са каквим је болом то морао да посматра Св. Сава који се свега тога одрекао. Откуд може срећа да буде у таквој земљи где владалац тако влада. А Стеван склопи очи као калуђер. На престо долази један, па други његов син. Св. Сава све то мора да посматра. Он одлази у Св. Гору, у пустињу, јер види како је тешка борба са злом и то у најбољој српској кући.

Св. Сава је умро у туђини, а то је разумљиво, јер није могао да гледа како у његовој светој родитељској кући дивљи леторасти хоће да угуше Христову гранчицу. И то у кући, која је избила на врх и читавих 200 година владала. Код нас је било Христа на дну; али на врху се брзо Христова гранчица сушила. То је било страшно за српску социјалну и биолошку историју. Непрестано она, Христова гранчица, бива у опасности да буде уништена од оне која је потекла из дивље подлоге.

Долази Радослав, кога збацује Владислав. А овога Урош. Уроша сруши силни Драгутин, који се доцније повукао и престо уступио своме брату Милутину. Овај, плашећи се да му син Стеван не отме престо, затвори га, ослепи и посла у заточење. Овога, међутим, удави син Душан. Дакле, овде видимо страшну борбу између хришћанског и нехришћанског.

Сава Штедимлија, да би показао како су Срби покварени, узима као доказ баш Немањићску кућу. Ја не говорим као Сава Штедимлија, већ жалим и о томе говорим са болом као Св. Сава, који је одлазио у света места да скупи тамо нову снагу, да помогне Христовој гранчици.

Живот српског народа је у ствари непрекидна борба Христа са оним што је нехришћанско. А његова је мисија да помогне хришћанском соку да извојује победу над нехришћанским соком.
Много волим воће, и то не само плод воћа него и воће као биљку. Сам сам посадио велики број воћака. И увек сам мислио каква се борба води у воћки између питомих и дивљих сокова. Сок дрвета је исти као и крв код нас. И дрво има своју душу само та душа није као и код нас, али је ипак нешто што дрво разликује од мртвог камена. И знате каква се борба води? Тек ако посматрамо интроспективно борбу у нама, тек тада можемо бити свесни борбе између дивљих и питомих сокова у воћки. Таква борба се одиграва у свима нама: борба Христове гранчице и дивље подлоге.
Мислим да је ово довољно јасно и увек се морамо чувати да у нама не буде дух плитког и спољњег - површинског „празнословља".
Дакле, најкраће схваћена историја српског народа јесте борба између хришћанског и нехришћанског сока. А смисао историје српског народа је да помогне да Христова гранчица победи нехришћанску подлогу. У том случају неће ни у једном народу бити на његовом дрвету крупног и тако слатког сочног воћа као на дрвету српског народа, ако српски народ успе да уништи дивље леторасте.
Та борба није завршена. Њен завршетак може бити двојак: да победи Христова гранчица или пак да је нестане. Борба ће стално трајати и изгледа да је у данашње време она добила најтрагичнији и најживљи изглед. Она је дошла у апогеју (највишу тачку). Ви у њој учествујете. Зовете се просветари; али да би то име заслужили морате знати ово. Ако ово не знате, никакве користи не може бити од вас. И ништа не знате. Можете, међутим, бити корисни, ако знате ово што сам вам сада говорио и у свом животу будете настојали да дивље леторасте крешете и сузбијате.
Шта се све то у биљци догађа је врло интересантно. Замислите једну воћку на којој су накалемљени три или четири питома калема. Чим се они накалеме, приме се гранчице. Напредују накалемљене гранчице и то тако све бива док не почне воће да рађа. А тада се сви калеми осуше и остаје само дивља подлога. Чудио сам се ја у почетку зашто не остане бар једна питома грана. Али сада размишљам. Корен примио од једне накалемљене гранчице налог (требовање) којој треба толико и толико сока; таквог и таквог мириса, такве боје. И он спрема да испоручи тај налог, а дође налог од друге питоме гранчице, па треће, па четврте и најзад он каже: ово је луда кућа. Не дам никоме ништа. И као последица тога ми видимо сада осушене гранчице и остаје само дивља подлога.
То бива и са људима, који уче разне науке. И ви просветари са највећом школом сте у опасности, јер сте слични корену који добија разна требовања. Криви су били учитељи, који су вас томе учили. А овима пак криви политичари који су им криве путеве показали. Онај који је окалемљен једном гранчицом, тај ће дати плода; а онај који жели да стиче знање са више страна, тај неће ништа научити. Когод је са разних извора црпео храну своју и лутао, тај ће проћи као јабука на којој су накалемљене гранчице пет врста. Ко мисли да је мудрост читати многе књиге, тај греши. Ја сам мало читао и хвала Богу што сам мало читао. Ово озбиљно говорим, јер сам дошао до закључка да ће бити исти случај као и код оне јабуке. Зато бирај синко којим ћеш се калемом окалемити. Српски народ је окалемљен Христовом гранчицом. И ко мисли да се може окалемити другом гранчицом, тај ће проћи као оно ја, кад сам хтео да на једној јабуци накалемим више врста.
Понављам, сада је та борба добила најтрагичнији облик. Ова огромна борба је само борба између Христове гранчице и дивље подлоге. Сада је она добила нарочито широк обим и оштар облик. Ето то је највише знање које треба да знате.

Причао ми војвода Ђујић како се код њега у Динари планини појавила шеснаестогодишња девојчица Марија. Она је добила мисију од Бога да проповеда народу. Она је скоро неписмена, али зна читаве пасусе Светог Писма напамет, које, како то она тврди, није никада видела. Она је имала овако виђење пре рата. Прелази преко једног моста усред бела дана. Видела је пуно жена и девојака које су у црнини и перу потпуно крвав веш. Веш је био у малим коритима. А у сваки веш је био убоден нож на коме је стајало слово „У". Она је закључила да те жене и сестре перу веш њихове родбине, који су били убијени или рањени. Ето то је она прорекла у доба када нико није ни мислио да ће постојати једна држава, која ће се китити словом „У". Она говори читаве сате на саборима. Народ је слуша и плаче. Она је сада остала тамо, јер каже да мора да говори партизанима. Када су јој рекли да ће је партизани убити, она је одговорила да зна да је неће убити.
И Момчило рече:
- Када сам је први пут видео рекао сам: ово није са земље.
Она исто тако говори и о мисији српског народа и каже: - Српски ће народ много пропатити. Ви четници, који водите борбу, и све друге војске, не можете победити ако радите против крста. Метните крст на себе, да се види да се борите за крст. Чувајте се рђавих дела. Српски народ је лествица између неба и земље и уз те лествице се други народи могу попети.
Ето такву представу та пастирица има о мисији српског народа. Бог стога кажњава српски народ, што он одступа од овога пута. Кад сам био на четничком курсу, један ми је четник испричао његов сан.
- Код моје куће стоји море и на мору лађа. Сунце сија а на лађи крст. Таласи хоће да потопе лађу, а на лађи командант и посада ухватили се за ремена да их таласи не би бацили у воду. Сунце сија, а преко сунца крст. Најзад таласи потопише лађу. Али сунце с крстом остало је и даље да светли. Тада се сетих да имам неког посла, па зовем жену да види ово, а ја кренем у брдо. На једној окуци испред мене изађе покојни Краљ Александар I и ја се сетих да сам командант батаљона и рапортирам му. А он ми даде пуну хрпу белих рукавица. Потапше ме по рамену и рече:
- Све ће добро бити, али ипак раздај ово четницима!
Кад је завршио са причањем ја му рекох да то не може бити рђав сан кад се крст снива. Снивао си крст, а онда ти Краљ Александар дао беле рукавице. Те беле рукавице значе да он хоће да вам руке буду чисте. Ето тако Бог говори људима на разне начине: говори нам разумом или у сну.
Понављам. Сада је време да се у највећем степену води борба између Христовог и нехристовог. Она се води отворено између оних, који су отворено објавили рат Христу и нас који не смемо да помислимо да тај рат огласимо. Та борба није само између комуниста и некомуниста, већ и у овом некомунистичком табору води се борба између Христовог и нехристовог у нама. У сваком човеку, чија историја није завршена, та се борба води. Не може се претпоставити да је надвладала Христова гранчица већ ако је борба завршена. Борба се води у сваком појединцу. Води се и у нама, који кажемо да се боримо за крст часни. И у нама су те дивље подлоге.
Ја сам много мислио о нашим односима са четницима. У Србији они су били изванредно ретки. Ја сам се питао зашто је то тако? Не треба мислити да су то само политички сукоби. То је велика грешка ако се тако мисли. Са наше стране се стално наглашава духовна страна. Ми тврдимо да је рат духовна манифестација, која се испољава у војним и политичким чињеницама. То стално говоримо. Неко уснама а неко заиста и срцем. Нећеш добити битку наоружан војничким знањем, и не може бити завршена битка док се не вратимо на пут Божији.
Али, добровољче, немој се погордити, јер коме је више дато од тога се и више тражи. Зато мораш увек да се држиш и да говориш: чистите се! Битку ће добити

онај, који има чисто срце. Међутим, код четника се више наглашава политика и ето у томе је главни сукоб.
Не мислим тиме ништа ружно да кажем, а још мање да то говорим са злобом и пакошћу, јер је хвала Богу немам ни драма.[14] Код добровољаца се то тако говори а врло мало мисли; док се код четника о томе и не говори. Било је и код њих покушаја да се то измени, али дивљи леторасти су успели да то зачас сузбију. Ето у томе је била главна нетрпељивост.

Тешко ономе ко борбу између Христа и антихриста у себи не осећа. И код нас се та борба стално води и ја јој се радујем. Та се борба код добровољаца води, као што се води и код сваког ко је достојан да се назове човеком.
Ви се зовете просветари. Ви знате, претпостављам, моје гледиште о просветарима. Оно је врло просто, ни мало компликовано. Ко је просветар тај мора бити просвећен. Ако је неко непросвећен, како може бити просветар! У Јеванђељу стоји: „Ви сте светлост свету." И ви морате бити светлост у чети, батаљону, пуку, и на сваком другом месту. Ако је, где треба да буде светлост тама, ја каква треба да је тама?
Према томе, главна ствар за просветара је просвећеност. Овој речи не сме се дати смисао какав је она имала пре рата. Ја јој дајем јеванђелски смисао: „Да просветитсја свјет ваш пред человјеки..." Нажалост, да вам ово говорим на француском или неком другом језику ви би то разумели. Али ја вам говорим на језику предака ваших, кога ви не разумете и зато вам морам ово превести: „Да се засија светлост ваша пред људима, да виде људи добра дела ваша и да прославе Оца вашега на небесима."
Просветар не треба да носи у себи много знања, али треба да носи светлост, да осветљава ум. И ко ту светлост не носи није просветар. Просветар је онај код кога људи виде његова добра дела и зато славе Господа на небесима.
Просветар не треба да носи у себи много знања, али треба да носи светлост, да осветљава ум. И ко ту светлост не носи није просветар. Просветар је онај код кога људи виде његова добра дела и зато славе Господа на небесима.
Мисија просветне службе је да помогне Христовој гранчици да се развија и да сузбије дивљу подлогу. То значи, просветар треба да уради да Христос победи у његовој јединици, да у његовој јединици влада Христов дух. Да би у томе успео просветар мора да победи најпре леторасте у себи и тек тада ће се испунити речи из Јеванђеља: засијаће дела његова пред људима, а људи ће славити Господа Бога који је на небесима.
Овде, као главно питање излази: како ће се просветар просветити? Шта он треба да учини па да засија?
Ако сте дошли на овај курс да обогатите свој магацин знања, онда верујте да никад нећете постати просветари и поред свег знања нећете бити просветари. Просветар се не може просветити знањем, већ позитивним животним искуством. Нема потребе да обогати ум свој већ срце своје. Не ради се овде да сазна и добије неко ново знање, већ да срце његово проживи другим животом, Христовим животом. Погрешно је схватити да овај курс треба да вам да нова знања. Да сва знања света научите, ништа себи нећете помоћи.
Не ради се дакле о неком великом новом знању које до сада нисте имали, већ се ради о богаћењу срца вашег. Не ум, него срце ваше. Да ко не помисли да ако се срце богати да ће ум закржљати. Позната је изрека коју су давно рекли паметни људи: „најлепше мисли из срца долазе!" Нико нека се не боји да ће му ум закр-

[14] Драм = мера за тежину - 3,2 гр. (пр. прир.).

жљати. Напротив, нека зна да, ако срце своје буде богатио, ум ће му постићи не знање него мудрост, а то је потребно више него знање.
Наилазио сам на људе без иједног разреда основне школе, који би својим говором могли да постиде чак и професоре универзитета. Они знају ствари тако важне за живот од којих зависи судбина човека и читавог народа. Ови други то не знају. То долази отуда што су они у каратама[15] товарили знање а не мудрост, и што су од своје главе створили магацин знања. А мудрост се добија ако срце преживи нарочитим животом.

Ето тако замишљам ваш курс и никако друкчије. То није курс који ће вам дати знање, већ мудрости. Али не мудрост у изрекама него мудрост коју ствара сам човек. Мудрост други не може дати, већ ти мораш мудрост искристалисати у својој фабрици мудрости - срцу. Она стога мора да буде угодна, чиста и светла. Тај курс мора да уреди срце ваше. И то је баш највиши задатак овога курса: да све оно што иде затим, да срце ваше учини способним за извршење тога задатка, помогне. Средство пак које вам у том вашем напору може помоћи је једно једино, а то је вера ваша. То је средство најважније и једино, које нам стоји на расположењу да оспособимо срце наше. Других средстава немамо.
Многи су учили осам разреда веронауку и појма немају о вери својој. То долази отуда што су им предавајући веронауку предавали знање, а не искуство. Да би то боље разумели навешћу вам овај пример. Ја бих вам могао причати о пливању и ви би научили да пливате на суву, али би се удавили у првој води јер немате искуства. Тако исто и учитељи веронауке вам нису дали верско искуство. Искуство је пак саставни део бића човековог. Ја бих ти могао причати о ратној служби и ти ћеш ми причати то исто. Али после једног месеца све то нећемо знати. Али да смо то из ратне службе доживели, то ми не би заборавили, јер је то део нашег бића, то је наше искуство.
Искуство је својина целог бића, а знање је својина само разума. Знање се не доживљује, већ улази у главу (пролазни магацин) и инвентар овог магацина се сваког часа расходује. И баш отуда, што је веронаука предавана церебрално, што је знање из веронауке трпано у пролазни магацин, зато ви нисте верски просвећени. За вас су верске основе шпанска села. Зато није никакво чудо што су толико дивљих летораста изникли и појавили се у нашем народу. Они, који су требали да буду градинари, нису знали да секу и крешу дивље леторасте. У народу наилазимо на дефицит верског познавања. И није никакво чудо што се борба тренутно свршила тријумфом некрста, а ми смо бачени на периферију.
Ко ће Христу у нама да помогне кад нема ко да нас просвети? Христос је највећи просветитељ. Он је обиље, и ко Га доживи, нико му не би требао више ништа да прича. А ми, ми немамо искуства, јер нисмо живели у Христу.
Ето то је највеће и најмоћније средство, које ће вам помоћи у овој борби. Ја не знам да ли ћете стећи какво верско искуство за ових петнаест дана, али ако и један доживи ово искуство, он ће да продужи да и даље живи у том искуству. Али ако то не доживи верујте ми остаће и даље непросветар.
Запамтите: другог просвећивања осим Христовог нема!

[15] У злату, драгоценостима (пр. прир.).

II

О РАШЋЕЊУ У ХРИСТУ

Замислимо једног путника, који иде путем и зна циљ свога пута и одједном изгуби моћ памћења и заборави куда је пошао. Од колике би важности за њега било да сазна куд је кренуо и који је смисао његовог пута. Велика је ствар то, знати смисао свога пута. Велика је ствар и то да сваки народ мора да сазна смисао: како свога пута тако и своје историје. Свака генерација сазнаје смисао свога пута на свој начин. Најпожељније је да генерације сазнају смисао свога пута кроз историју, да смисао буде континуалан - без прекида. Зато мора сваки народ да сазна смисао своје историје и да од почетка до краја буде доследан путу којим су ишли његови преци. Онај који не зна смисао своје историје подсећа у многоме на путника који је идући путем одједном заборавио циљ свога пута. Квинтесенција, суштина суштине, је познати тај смисао.

У првом свом предавању позвао сам се на речи владике Николаја о томе: шта је српски народ у стању да учини са Христом, а шта без њега. „Поређења нису разлози, али нам она помажу да разумемо разлоге" кажу Французи. Ја сам се помогао са поређењем, да би вам ствар била разумљивија.

Седмочисленици Ћирило и Методије са својим ученицима окалемили су дрво српског народа Христовом гранчицом, а Св. Сава је помогао да се то детаљно развије у нашем народу. Тако су Срби примили хришћанство. Временом то дрво оплемењено Христовом гранчицом обрасло је дивљим леторастима. А Св. Сава долази као домаћин, који у јесен поткресује гране; а у пролеће, када навру сокови, накалемљује питоме гранчице. Тиме је он помогао Христовој гранчици сасекујући дивље леторасте. Он је на тај начин учинио да калем гранчица на младом стаблу може да расте и да се развија. Ето, то сасецање дивљих гранчица и помагање питомих је смисао историје наше. И отуда је смисао наше историје јасан. И стога имају донекле право они, који говоре о светосавском путу.

На завршетку сам рекао да се зовете просветари и нагласио сам да носити ту реч има право само онај који је заиста просвећен.

Бог је дао свету многа светила и она светле више или мање. Али је једна права светлост, то је Христова светлост. И ко том светлошћу није обасјан, тај је у тами.

И сотона има своје пророке. Може се пророковати и помоћу сотоне. И сотона има своју светлост, али, наглашавамо, само је Христова светлост права. Остале су светлости само одблесци те светлости.

Кад би говорио о кинеском народу, ја му не би говорио о овом. Али ја говорим српском народу, говорим вама просветарима, који морате да засијате том светлошћу. Да по речима апостола Павла у вама „порасте Христос".

То се не може умом схватити. Речима покушати да се то изрази је узалуд. То је исто што и кад би слепцу о сунчаној светлости причали. Он би осетио кад има сунца а кад га нема по топлоти, али не би знао шта је то сунчева светлост. То је ствар искуства. Тако се исто не може схватити ни рашћење Христа у срцима нашим, али у то морамо веровати. Господ Исус Христос говорећи о царству Божијем каже да је оно „као горушичино зрно" те се оно развија и расте као оно брашно у које је жена квасац замесила, па је тај квасац закиселио цело то тесто. Царству Божијем, пак, води само вера.

Говоримо о зрну горушичином и о квасцу. Квасац и зрно су живе материје, које се множе и развијају. Тако и у нама мора да расте и да се развија наша вера, да би било као што каже апостол Павле: да живимо у Христу, да Христос у нама порасте, тј. да се развијамо до „пуноће узраста Христовог".

Хришћанство није само скуп одређених врлина. Не. То би била само статистика. То је Стари Завет и зато је он на камену написан. Онај ко испуњава десет прописа написаних на камену сматра се праведником. Код Христа то није тако. Он нигде није писао ништа. Истина, писао је по песку, али он је писао много више на таблици срца човековог. То што је на камену то је непроменљиво, зато се зове закон. Св. Јован каже: „Закон је од Мојсија, а милост и истина од Исуса Христа". „Мојсије вам даде закон по тврдоћи срца вашег". Зато је тај закон написан на камену и нема шта да се из њега брише. Међутим Христова проповед није закон. Кад је нешто живо то остаје живо и кад се у човеку прими оно живи и расте у њему. Наше је само да га не угушимо. Треба да му дамо могућност да се квасац у нама развије и расте јер на тај начин у нама расте Христос.

Христос је посејао семе, али је питање на какву је земљу пало то семе. Ако је пало на плодну земљу оно ће расти и развијати се у живо биће. Ми се морамо трудити да му омогућимо да се у нама развије, као што смо раније рекли „до пуноће узраста Христова".

Стари Завет даје Бог преко човека и он је исписан на камену. То је наређење у облику закона. А самим тим што је у облику закона оно има своју одређену меру коју имаш да испуниш. Новозаветни „закон" не даје човек него Богочовек Христос. Тешко је у то веровати. И ја када сам имао својих деветнаест година нисам веровао. Био сам толстојевац. Нисам веровао у све оно што нисам могао разумом да схватим. Нисам знао да разум има граница. Све што се може измерити људи мере разумом и ја сам хтео да васиону сведем у димензије разума свога. Тада сам схватио Христа као најмудријег човека на свету и ништа више. И као такав Он је био мио срцу моме.

Али сад ми је све јасно. После три до четири година лутања одбацио сам веру у разум и примио свим срцем својим веру Христову. Напоменућу вам овде две ствари. Има у Лукином Јеванђељу једна од најлепших ствари која се чита о Богородичиним празницима. Када је једном приликом Марија отишла мајци Јована Претече Јелисавети испуни се Јелисавета Духом Светим и она проговори Марији:

„Благословена си ти међу женама и благословен је плод утробе твоје" Откуд мени ово да дође Мати Господа мојега к мени!?"

А Богородица јој одговори:

„Величај душо моја Господа... јер гле од сад ће ме звати блаженом сви нараштаји..." И те су се речи испуниле. Већ скоро двадесет векова од када су оне изговорене величају и славе Свету Богородицу сва поколења.

Друга је ствар када је Господ наш. Исус Христос, Говорио: „И небо и земља ће проћи, а моје речи неће проћи." Да ли сте чули да је икада неко смео да каже нешто овако? Ко ће их величати ако не буде неба и земље? Зар ове речи сме да каже један обичан човек? Свакако не! Њих је изговорио необичан човек. Богочовек. Да ли ово није заповест Христова, да верујемо у Њега, јер ће све проћи а Он неће проћи?

Говори Христос књижевницима и фарисејима, а они се чуде и питају „са каквом влашћу" Он то говори. Сетимо се још и ових речи апостола Павла: „Наше проповедање није у премудрости већ у сили".

Бог је послао Сина Свога, савршеног човека и савршеног Бога, коме нема равна. Када би се сви људи скупили па да између себе изаберу најмудријег, па да тај треба да пронађе Христов пут, не би могао наћи га јер је тај пут изван граница људског разума.

Све то није вама разумљиво. Да би то разумели послужићу се овим примером. Кад направите једну столицу ви њу потпуно разумете, знате њен облик, њене делове итд. али та столица и кад би имала свести не би вас могла разумети. Чак ни себе не би могла разумети.

Такав је случај и са нама. И ми смо нечије створење, и нас неко разуме, али ми њега не можемо схватити. Много је већа разлика између Господа Бога и нас, него између нас и столице. Ми исто тако не можемо ни сами себе разумети, ако нам то не открије Онај који нас је створио. Творац наш мора да нам открије намену и смисао живота нашег. И ако нам га Он не открије ми то не можемо схватити разумом нашим. Да би нам то открио Бог нам је послао Сина Свога. И да би Га што боље разумели и схватили Он је дошао у човечијем облику. Велика је разлика између Бога и нас створења Његових. И Бог, ето, умањује себе и своди себе у што мање димензије и шаље нам Сина Свога, Богочовека, да нам Он открије лик савршеног човека и Бога.

У Старом Завету имамо човека који нам даје закон. А у Новом Завету имамо Богочовека, Сина Божијег. Долази Син Божији и даје нам не закон него чудесну науку, која је истовремено: Истина, Пут и Живот. Земља је у доба Његовог доласка била гладна љубави и истине. И Христос доноси, каже Сјенкијевич у једном свом роману: љубав и истину. Појам љубави и истине био је ондашњем друштву врло мало познат. То најбоље видимо из сусрета Господа Исуса Христа са Пилатом. Пита Пилат Господа Исуса Христа зашто је он дошао и шта проповеда. А Христос му рече да је дошао да сведочи истину. Пилат, зачуђен тим одговором, пита Га: „Шта је то истина?" Дакле, Христос проповеда истину, а има ли истина краја?

У Старом Завету постоји закон кога мора сваки човек да испуни, и чим га испуни ту је крај. Науци Христовој никад краја! Господ Исус Христос каже: „Будите савршени као што је савршен Отац ваш небески". Тек кроз постизање овог савршенства отварају се човеку рајска врата. Не омогућава ни богатство, нити сиромаштво човеков улазак у рај. Истина, Господ Исус Христос је рекао да је „теже богаташу ући у царство небеско него ли камили проћи кроз иглене уши". Али то се више односи на богатство као циљ човековог живота. Да је то истина послужићемо се причом о Митару и фарисеју. Ми ту видимо да није важно ни место, ни одело, ни пост, нити молитва, да би човек ушао у царство небеско. Само, молим вас, немојте ме рђаво разумети. Све то треба, и пост и молитва, али изнад свега важно је стање срца вашег.

Многи се налазе на путу Христовом, само у разним степенима. Неко је тек пошао, неко је превалио пола пута, а неко се налази пред тријумфалном капијом. Али нико од ових не зна ко ће стићи најпре у царство небеско. Може онај, који се налази пред тријумфалном капијом, одједном да посрне и да се врати на почетак пута. Врло је тешко држати се на томе путу. Често пута човек погреши за длаку једну и због тога мора да се враћа на почетак.

Ви сте чули о стратификовању, тј. калемљењу, лозе. Да би се калем примио и лоза напредовала мора бити некога, који ће да се о томе стара. Такав је исти случај и са Христовим семеном у нама. О тој клици, коју је у нама посадио Господ Исус Христос, морамо да се бринемо да се она не би угушила у мноштву дивљих летораста. Да би у томе успели морамо испунити један врло важан услов: бежање од греха. Греха има свугде око нас. Ми се морамо трудити да тај трулеж, тј. грех, не проклија у нама. И живот сваког хришћанина мора да се састоји у томе, да не да да се развије семе греха на рачун Христовог семена. Борба човека са клицама греха је прва основна ствар коју намеће човеку Христов пут.

Чиме ће се човек борити? При овом сагледању, када с једне стране имамо мајушне Христове клице, које треба да негујемо „до мере пуноће узраста Христова": а с друге стране имамо мноштво клица греха, које теже да униште Христом засејано „горушичино зрно", онда човек падне у очајање. Врло често се човек пита: па ко ће се онда спасти?

Не смемо очајавати. Настојмо да не дозволимо да у нама чами клица Христова, или да животари, него јој морамо створити могућност да живи, да се разграњава,

да буја. Али неко ће можда рећи: тешко је учинити да то мало горушичино зрно узрасте до мере пуноће узраста Христова. Али сетимо се овде Господњих речи: „Што је човеку немогуће, Богу је могуће”. Ето ово је за такве речено. У тим речима дато је откривење тајне благодати Божије. Богу је могуће да учини да у борби између клице Христове и семена греха победи клица Христова, јер је Он свемогућ. Сам човек од себе ништа не може учинити што прелази границе његове снаге. Али понављам: што је човеку немогуће, Богу је могуће. Ми смо по речима Господа Исуса Христа само лоза на чокоту Христовом. „Ви сте лоза а ја сам чокот” - каже Христос. Лоза без чокота не може да живи и да се одржава. То сам видео у винограду. Једном сам се баш зачудио пролазећи поред мог винограда кад сам видео како је из једне лозе, коју су одсекли од чокота, избила малена лозица. Па упитах оне који су ту радили: како то? Али један ми рече: то је само тако док траје она резерва хране, чим ње нестане - угинуће. Тако је и са човеком. Од Христа га одвоји биће као са лозом од чокота одсеченом. Без Христа нема му живота.

Христова клица у нама може победити само са Божијом милошћу, ако се ми вежемо с Богом. Може неко рећи: да ли је то могуће, јер Бог је сувише далеко? Могуће је, јер је Бог ближи нама него вода, него ваздух, него светлост. Неко може тада рећи: па добро кад је Он тако близу зашто Га не видимо или не осетимо? Да Га видимо нашим људским очима немогуће је, јер је написано да Га ни анђели Његови не виде због великог сјаја и светлости Његове. А што Га не осећамо, то је зато срца наша нису испуњена Њиме, што не живимо Њиме и у Њему. Не можемо ми доћи у контакт са Господом Богом, јер нисмо зато припремили срце наше. То вам је као кад човек има радио-апарат па не може да слуша неку станицу, јер не зна на којим таласима емитује та станица. Тако и овде. Ми имамо наш радио-апарат, то је срце наше. Треба само да га доведемо у везу са емисионом станицом Господа Бога. Нека нам Господ опрости ово упоређење, јер смо далеко од тога да стварно поредимо Бога са обичном емисионом радио станицом, која је творевина слабог човечијег разума, али смо то учинили само ради лакшег споразумевања, да би то представили што пластичније. Ми не можемо доћи у контакт са емисионом станицом Господа Бога јер не знамо таласе на којима она ради. Ја ћу вам сада неколико речи о томе проговорити. Проговорићу вам неколико речи и о томе како ћемо наћи, како ћемо ступити у контакт са Богом.

Да би наш радио-апарат довели са неком радио станицом у везу ми морамо најпре знати таласе на којима емитује та станица. Тако исто да би дошли у контакт с Богом, да би наше срце примило емисију Божију мора се за то припремити. Мора оно знати таласе на којима Бог даје Своју емисију. Мора знати услове под којима ће ступити у контакт са Господом Богом. Мора подражавати Богу.

Бог је љубав. И ми морамо из нашег срца избацити сваку мржњу, а њено место испунити љубављу, јер је то једини услов да се вежемо с Богом. Бог је љубав а ми смо мржња.

Бог је истина. Наше усне не смеју да говоре лаж. Ми морамо живети у истини и кроз истину и за истину. Истина Христова мора да испуњава цело наше биће. Бог је истина а ми смо лаж.

Бог је чистота. И ми морамо бити чисти, као што је био чист Онај, кога нам је Бог послао да нам буде узор чистоте. Ако наше срце није чисто, не може ступити у везу са Богом. Бог је чистота а ми смо прљавштина.

Ето сазнали смо који су услови под којима можемо доћи у везу с Богом. Морамо срце наше, које је испуњено мржњом, испунити љубављу. Морамо избацити лаж из срца нашега, а на њено место нека завлада истина. Прљави смо и морамо се очистити. Морамо водити строги надзор над стањем срца нашег.

Тај надзор над срцем нашим зове се подвизавање. Кад знамо ово, сазнали смо свој животни пут подвижништва, пут оплемењивања срца свог љубављу, истином и чистотом.
И тек када путем подвизавања успемо да срцем нашим завлада љубав, истина и чистота, моћи ћемо да дођемо у везу са Господом Богом живим: да Га осетимо у нама, и тек тада ћемо семену Христовом омогућити да се у нама развије до „мере узраста пуноће Христове".

III

О СМИРЕНОСТИ И ВЕРИ

На последњем часу ја сам вам говорио како можемо помоћу радио-апарата да схватимо разлоге, због којих они који уснама исповедају веру не могу да осете везу с Богом. А без тога присног унутрашњег осећања вера која се исповеда само уснама и разумом је као теорија пливања без искуства. Ако би неко научио да плива на суву, он би разумом својим могао да нам говори: тако и тако треба пливати, али то не би било уткано у наше биће. Међутим, човек који зна да плива можда и не би знао да нам објасни како се плива, али цело његово биће зна да плива. Тако је и са оним који говори о вери, који веру исповеда разумом а не осећа је у срцу. Да би вера постала својина целог његовог бића он мора да је искуси.
Ми смо прошли пут рекли да би на нашем радио-апарату могли да ухватимо Лондон ми морамо знати на којим таласима се налази та станица. Мала непрецизност чак и за једну длаку довољна је да нас омете да ухватимо везу, тј. да изгубимо станицу.
Да би били у вези са Богом потребно је да знамо ко је Он. Казали смо: Бог је истина, љубав и чистота. Али то није све. Заборавили смо да поменемо да је Бог и смиреност.
Бог је истина - а ми смо лаж: Бог је љубав - а ми смо мржња; Бог је чистота - а ми смо прљавштина. Бог је смиреност - а ми смо охолост, надутост и таштина.
Питамо се како то да се нађу све контрадикторне појаве. То су разнородни појмови и ми на тај начин никада не можемо да ухватимо везу с Богом. То је исто што и Лондон који даје своје емисије на таласима 75 а ми ту станицу тражимо на таласима 45. Зато онај ко хоће да је у вези с Богом мора тачно знати таласе, јер за једну длаку може изгубити везу. Тај радио-апарат, срце наше, морамо удесити тако да оно буде исто као и струје Божије и тек онда ћемо целим бићем својим осетити Бога. А када Бога осетимо онда нам није потребна реч.
Ове четири особине Божије: истина, љубав, чистота, смиреност не могу се никада наћи са људским манама: Прљавштином, лажи, мржњом и таштином. То је исто као да човек има радио-апарат а не зна да рукује с њим. Не зна како која станица емитује. Тако исто и ми се можемо крстити, метанисати, клањати, ударати челом о под, али нам све то неће ништа помоћи. Да би истински осетили везу нашу са Богом морамо најпре очистити срце наше. Морамо постићи четири ствари: да нашим срцима завлада чистота уместо прљавштине, уместо лажи истина, уместо мржње љубав, а уместо надувености смиреност.
Чудна је ствар смиреност, децо моја. Да би могли да схватимо смиреност, морамо најпре схватити смиреност Божију. Бог је све створио. Он је домаћин свега. Он све одржава. Али Он је толико смирен. Он се сакрио од нас. А кад је решио да се свету покаже узео је најсмиренији људски облик. Родио се као убого дете у јаслама, међу магарцима и воловима, на слами. Он који је створио све и који све одржава узео је на себе ето такву смиреност. Да би схватили смиреност морамо виде-

ти разлику између Њега и нас. Али то је врло тешко, јер је несхватљива Његова величина.
Има људи који воле псе. Има их који воле и мачке. А врло мали број воли змије. Замислимо ми некога који воли змијски род и хоће да га уздигне и научи нечему. Он то не би могао да учини као човек. Он би морао да узме змијски облик и тек у змијском облику могао би да научи нечему змије. Разлика између нас и змија је много мања него између нас и Бога. Али ето, Он из смирености своје узима наше тело да би нам показао пут, истину и живот.
Једном је Господ Исус Христос рекао: „Лисице имају јаме, птице небеске гнезда, само син човечији нема где главе склонити." Био је пљуван, везиван, шибан, исмејаван, и осуђен на смрт и распет на Голготи између разбојника. Замислите ви колика је то смиреност. Он који је сав свој живот дао и све створио.
А ми? Ми нисмо у стању да учинимо ни једно добро дело а да се због тога не шепуримо, као она животиња са многобројним перима у репу која се стално пући по дворишту. Нашој гордости нема граница. А Божија смиреност је неограничена. Зато Бог најпре од људи тражи смиреност. Ко нема смирености он не може имати ни љубави, ни чистоте, ни жеље за истином. Зато смиреност мора да буде прва људска врлина. Ако је човек смирен а прљав, Бог ће га очистити. А ако је чист и надут, Бог ће одвратити лице своје од њега. Он ће опростити свакоме грешнику ако срце грешниково осети скрушеност и смиреност.
Скрушеност и смиреност су први услови за наш долазак у везу с Богом. Таштина је највећи грех у очима Божијим. Ми смо доста подложни томе греху. Често пута људи иду за истином, љубављу, чистотом, али су пуни таштине. Верујте ми, ништа им то неће помоћи. Бог их онда оставља, иако имају и љубав, и чистоту и истину.
Смиреност је дакле почетни услов за нашу везу са Богом. Гледајући на смиреност којом је Света Богородица изговорила ону дивну песму: „Величај душо моја Господа!" Господ је учинио да су се Њене речи обистиниле. То је Бог учинио гледајући на смиреност Њену, а не на мудрост.
У поменутој песми Свете Богородице стоји: „Показа силу мишицом својом и разори горде мислима срца њихових." Овде наилазимо на гордост, која попут динамита разара срца гордих. Наилазимо на две мисли: Бога који ствара и гордост која руши. Овде су изражене две различите мисли: теза и антитеза. Наилазимо на мисао Божију која од срца наших ствара рај и на гордост која разара срца наша и од њих прави пустињу.
Може бити да ће ми неко замерити што о вери говорим. Можда је неко мислио да ћу о нечем другом говорити. Али ја не знам паметнију и већу вредност од вере. Све друго је мање вредно и мање паметно. Да вам говорим о ситуацији у свету? Она је много мање важна од ситуације у срцима вашим, јер је исход ситуације у свету резултат унутрашњег стања срца наших.
Рат наш је рат са „Господарем таме", који тежи да помрачи срца наша. А Господар светлости хоће да Он завлада. У једном псалму који се чита на Прађеосвећеној Литургији каже се: „Живот праведника је као светлост, која сваког часа постаје све светлија: а живот грешника је као тама, која сваког часа постаје све мрачнија." Тако је исто и у вашим срцима: светлост расте сваког часа, а тама свакога часа бива гушћа. Зато вам морам о томе говорити.
Ако се сећате на Прађеосвећеној Литургији после читања Књиге постања у којој се говори о људима који су живели пре Христа, ђакон узима возглас, а свештеник свећу и кадионицу и певају: „ Свјет Христов присвешчајет всјех". тј. светлост Христова просвећује све. Зато ја то говорим онима, који хоће да просвећују - просветарима. Они морају бити сами просвећени светлошћу Христовом. Зато ја непрестано говорим о томе, да бих изазвао вољу да у себи створите услове за про-

свећени живот. Св. Франсоа Салски, који је живео у XVII веку и био кнез и владика женевски, у уводу своје књиге „Увод у побожни живот” каже: „Ја теби пишем ово Филотејо (Филотеја - она која Бога љуби) и покушавам да ти нацртам црте славе Божије, онако као што се сликар Александра Великог, добивши наређење да наслика портрет једне његове робиње, цртајући црте заљубио у њу и нацртао је у срцу своме, па му је Александар из милости дао за жену. Тако и ја хоћу цртајући црте славе Божије да је нацртам у срцу своме не би ли ми је Господ за милост и за друга целог свог живота дао.”

Тако се и ја трудим да изнесем црте, да их урежем у срца ваша, не би ли их ви примили и у срцима својим покушали љубав да изазовете, како би остварили оне услове помоћу којих заиста Господ у срца људска улази.

Неко ми је поставио питање: да вера наша говори о разним пречудесним стварима, а разум се буни против тога. Има сигурно међу вама и таквих, јер сам некада и ја тако мислио. Волео сам Христа, али нисам веровао у истине које вера о Господу Исусу Христу исповеда. Сметало ми је то, што сам мислио да се разум томе противи. А после сам се научио да то не примам разумом већ срцем. Ја не знам да ли је услед тога мој разум оштећен. Истина је да због вере моје дешавало се да су ме људи сматрали лудим и хтели да ме у лудницу упуте. Не зато што сам нешто лудо учинио, већ зато што је један режим противу кога сам се борио, желећи да ме се ослободи, пронашао да имам велико лудило. Али Бог ме је спасао да не одем на тај пут до краја.

И међу вама има који мисле као што сам ја мислио. Сви мислите и говорите да је Христос диван (само син духа Јудина може да каже да Исус није диван - јединствен). Ја верујем да међу вама има таквих. Сви ви кажете: Христос је диван само да је то истина. Није то истина, јер се противи моме разуму. Не могу да пређем преко таквих схватања а да ти не дам одговор. Даћу ти одговор не својим већ туђим речима, бољим. Блажени Августин, владика Ипонски, узео је на себе да напише једно дело, у коме ће својим превеликим разумом доказати све истине Божије, које наша вера исповеда. Тако, да ниједан људски ум неће моћи да се одупре снази разумној наше вере. Радио би то дело цео дан, а пред вече излазио поред мора да се шета. И тако једнога дана шетајући се поред морске обале виде једног дечака, који је у песку ископао једну рупу и трчао до мора. Он је у рукама захватао воду и носио у рупу не би ли је напунио водом. Св. Августин га запита: шта ради? А он му одговори да хоће да пренесе море у ту рупу. Св. Августин га погледа и продужи да се шета даље. У мислима упореди себе са оним дететом и помисли: „Ја хоћу да веру нашу сведем у границе људског разума, а много је разум људски мањи него вера наша, као што је рупа, у коју дете хоће да пренесе море, много мања од мора. Много је теже свести веру нашу у границе разума нашег, него што се може море пренети у ону малу рупу.”

Тома Кемпијски је написао једном: како срце једног праведника долази до спознања истине Божије и како Бог долази и куца на врата грешника. Он је то рекао у свом делу „Угледање на Христа”. У том делу, које спада у најлепша дела хришћанске књижевности, после Светог Писма, писац је рекао: „Више волим да осетим скрушеност у срцу своме, него да знам дефиницију Свете Тројице.” Дефиниција Свете Тројице је највећа тајна, коју човек може да зна. Али писац више воли скрушеност, јер ће на тај начин осетити Бога. А боље је осетити него ли знати. Ми видимо једну поморанџу, знамо је, али више волимо да је окусимо. Тако исто и писац, Он каже: шта ће ми да знам дефиницију, ако не осетим скрушеност. Скрушеност писца доказује се и тиме што се он није на делу ни потписао, а да је он писац, то се само нагађа.

Пут којим се до Бога долази није разум већ срце. Инструменат за осећање Бога, за општење с Богом, је срце. Ако би неко покушао да то уради разумом, то је исто

као кад би покушао да чује носом, или кожом да види, или пак ухом да осећа. Бог се не осећа разумом него једним и јединим чулом, а то је срце. Ми не знамо где је станиште срца, али смо сигурни да је у њему седиште нашег бића и да се ми преко срца састајемо са Богом.

И разум није против Бога. Он мора знати границе свога домашаја. Он је велика и мала ствар. Он може да нам помогне у нашем сазнању земаљских ствари. Ми можемо разумом да меримо звезде, да им одређујемо пут, да помоћу разума израчунавамо удаљеност земље од сунца. Али, то је све мало према Господу Богу. Зато је срце веће. Да би разум био разум он мора знати границе своје. У противном он постаје неразум.

Замислите једну куглу, чији је полупречник једнак полупречнику земаљске кугле, а он износи четрдесет милиона метара. Границе разума су као зрно песка бачено у ту куглу, чији је полупречник четрдесет милиона метара. Ето колики је домет разума. И зато разум врло мало зна и само о ономе што зна он каже: то је тако, а ово није тако. Замислите ви једну тачку у тој великој кугли. Наш разум зна колика је та тачка, остало је за границе разума недокучиво. Остало је за нас океан непознатог, за који немамо ни чун, ни весла, ни једра, него говоримо само о ономе што видимо ту крај обале.

Али нам ипак разум доста помаже. Један велики мислилац, диван човек, који је живео у XVII веку. Блез Паскал је човек који никада није био дете, који је у шестој години пронашао геометрију и незнајући да иста постоји. Он је изрекао дивну мисао о разуму. Био је то разуман човек. Једног дана седећи код куће играо се цртајући на једној страни троугао а на другој страни хоризонталну линију. Преносио је сва три угла из троугла на ту хоризонталну линију. Кад му је отац дошао кући упитао га је шта ради. Он му је показао резултат његове игре: да збир углова у троуглу износи 180 степени.

Осим хидростатике и хидродинамике, аеростатике и аеродинамике, он је у својој четрнаестој години био члан Математичког института. Њему су из разних крајева земље слати математички задаци на преглед. У својој 24. години у току једне ноћи, када је имао зубобољу и главобољу, да би скренуо мисли са болова он проналази машину за рачунање. И тај тако чудесни геније, који је многе ствари осветљивао памећу својом, у 24. години живота свога долази до закључка: да не треба да верује разуму своме, већ да упућује своје мисли на веру. Он је, хотећи да објасни границе разума, дао једну од најлепших мисли: „Човек је као трска, али трска која мисли. Није потребно да се цела васиона наоружа да га уништи. Довољна је мала кап отрова. Али, кад би се цела васиона упоредила са човеком, ипак је човек већи. Јер васиона не зна ништа о својој немоћи, а човек је свестан своје слабости. Императив људског разума јесте да објасни: одакле је дошао човек, где иде, зашто је дошао и зашто иде. Узалуд је човеку разум ако о том не мисли. Да би разум био разум он мора пре свега знати шта му је задато пре свега да мисли. Задатака је разума да мисли о човековој судбини, која се састоји у томе: да човек зна одакле је дошао и зашто је дошао, где иде и зашто иде. Остале мисли не спадају у судбину човека.”

Разум, дакле, може да нам помогне али у границама. А границе разума су мале као зрно песка бачено у огромну куглу земаљску. Мимо тих граница је океан непознатог за који немамо ни чуна, ни весла, ни једра!

Према томе што не знаш, то верој. Зато је вера поклон Божији роду људском.

26. децембра 1936. године слушао сам беседу владике Николаја у Краљеву у цркви. Држао је једну дивну беседу. Између осталог рекао је: „Данас наша црква слави наше угоднике, слави Свете Оце, људе који су пре Христа у Христа веровали, јер су духовним очима својим видели оно што долази. Данас се клања света црква тим Светим Оцима. А можеш им се и ти поклонити ако хоћеш. Ја ти гово-

рим да Црква света поштује Свете Оце зато што су веровали у Христа, пре Христа. А ти ни после Христа не верујеш у Њега. Можда ћеш рећи: па како да верујем кад не видим? Ован може тако да каже, јер је у њему рудиментарна свест. Али твоја вера треба да допре тамо где не може да допре твој разум. Буди као Свети Оци. И докле не допире разум твој, нека допире вера твоја. Вера твоја потребна је онде где нема разума."

Апостол Павле у својој Првој посланици Коринћанима у 13. глави је написао дивне речи, које није могао човек да напише:

„Ако све људске и анђеоске језике говорим а љубави немам, онда сам као звоно које звони и прапорац који звечи."

„И ако имам пророштво и знам све тајне и сва знања... а љубави немам, ништа сам."

„И ако све своје имање раздам сиромасима, а тело дам да се сажеже, а љубави немам, ништа ми не помаже."

Он ту не мисли на ону људску већ на Божанску љубав. „Љубав не завиди, љубав се не хвали, не надима се... све подноси, свему се радује" - осим злу. Радује се истини и правди.

У тој истој Посланици апостол Павле каже: „А три су основне ствари: вера, нада и љубав. И вере ће престати, и наде ће нестати, а љубави неће". И затим то објашњава: вера ће престати као све оно што смо одбацили као одрасли, а у шта смо веровали као деца. Тако и сада, гледамо кроз мутно стакло, али доћи ће време када ћемо гледати лицем у лице и вера тада неће требати. Гледаћемо као што гледа Он. Када будемо сазнали вера нам неће требати. А сазнаћемо када будемо променили светом.

Јесте ли посматрали црва и лептира? Има код те животињице више стадијума живота. Она живи као зрнце семена, као гусеница, као ларва у чаури, као лептир. Ко би рекао да је то иста животињица? Такви смо и ми. Час смо ситни и мали, као зрнце семена лептировог, час пузимо као гусеница, час верујемо да смо сахрањени на сва времена као ларва у чаури, а час опет летимо као лептир. И док пузимо као гусеница, сигурно је, да ћемо као и она, тако верујемо, једнога дана полетети. Јер сигурно, ако би гусеница имала веру, то би била вера да ће и она једнога дана полетети. А верујем да и у гусеничином роду има таквих, који тврде да ће гусеница увек остати да пузи по грани дрвета.

Такви смо и ми. Док пузимо као гусеница верујемо да ћемо једног дана летети као лептири. А једног дана када као лептир полетимо, тада нам већ вера неће бити потребна, јер ћемо знати да летимо. Ту на примеру гусенице и лептира као да је Бог хтео да покаже човеку како му вера неће бити потребна онда када се буде гледао лице у лице. Тада ће наша вера бити стварност и ми ћемо је оставити. Али она нам треба сада.

Човек без вере је као инвалид, који сам себе прави инвалидом. Он сам себе лишава неке своје моћи, у овом случају вере. Не верује - дигао човек главу као празан клас и сматра да је то нека добит. Бољи је човек без руку, ногу и очију, него онај без вере. Он истиче разум свој, а колико разум може постићи видели смо раније. Он сматра да је све у оном што му само разум налаже. Али он несвесно ради против разума. Зар Паскал не каже да је најважнија ствар за разум да мисли одакле је дошао, зашто је дошао и где иде.

Разум нам оправдава потребу вере и доказује нам да је човек без вере исто што и богаљ. Ко не верује чини свој разум неплодним и разорним. И у раду човек без вере долази само до рушења, јер упада у таштину и гордост. Управо, недостатак вере је доказ да нема смирености, већ само гордости. Човек без вере горд је и охол. Срце гордељивца је паклена машина. Зато је разум у човеку без вере пустошан. А

у човеку са вером плодоносан и плодотворан. Није истина да је човек који верује мало паметан. Он иде путем мудрости.
Велики мислилац Спенсер указао је једном приликом на једну истину када је рекао да човек који тежи да има што више знања, подсећа на човека који хоће да уреди своју кућу и купује намештај стално, остављајући увек за после да га у кући распореди. И једног дана када је решио најзад да тај намештај среди, он хоће да уђе у кућу и направи ред, али не може ни врата да отвори. Приморан је чак да један део ствари избаци напоље, да би могао остало да уреди. Таква је иста ствар са човеком који трпа знање али га не сређује. То је човек без мудрости.
А мудрост је изнад знања. Најлепше мисли долазе из срца а не из разума. Али из срца које верује и у коме Бог пребива. Према томе разум се оплодотворава срцем. Такав разум постаје као врт, диван и зелен и сочан и пун цвећа и пун живота и плода, а не сасушен као пустиња. Такав разум ствара само вера.
То могу да кажем из искуства, а то може да каже сваки човек који се труди да му срце буде како треба. Такав ће човек у разуму осетити чудне мисли које потичу из срца. Јер је срце стан у коме се човек састаје с Богом. Нигде се на другом месту они не састају. Може човек ићи у цркву колико хоће, може та црква бити велика и лепа, али се човек неће у њеним зидинама састати са Богом, него у срцу своме.
Па зашто се иде у цркву? Ја могу да ручам, могу да станујем на дрвету, могу да спавам на крову, али ја идем у собу да ручам и да спавам. Тако исто човек иде у цркву јер ту наилази на атмосферу која утиче на њега, ту наилази на молитвени дух којим је цркве испуњена, на нешто што веје на човека са свих страна и свега га обухвата, тако да је сав обузет молитвеним осећањем и расположењем. Али све то не вреди ако човек није, пре поласка у цркву, припремио срце своје као место где ће се састати са Богом.
Вера нам је дата да оно што не можемо да омиришемо, опипамо, видимо разумом својим, осетимо вером својом. Вера нам је дата. То је царски поклон да увелича моћ нашу. Бунити се против вере значи убогаљити себе. Како то бива да вера пресахне? Вера је чврсто очекивање царства небеског и она је као семе горушично, које као и све друго мора да се гаји да не би угинуло. Ако се не гаји, ако се не помаже вера ће усахнути, нестаће је.
1911. године Џон Мот, амерички професор универзитета, говорио је на Београдском универзитету и одржао у току три дана три предавања. У свом последњем предавању између осталог рекао је: „Кад сам био у Јапану видео сам дрво сасвим мало и закржљало, чучаво дрво: у Индији видео сам човека код кога је једна рука осушена: видео сам човека који је изгубио вид зато што је био стално у мраку: видео сам човека код кога је исчезло потпуно чуло мириса, те никако мирисе не осећа, јер је живео у ваздуху пуном оштрог мириса. Видео сам како атрофирају, усахњују, дарови које нам Бог даје ако их не вежбамо. И вера је дар Божији. И она се може вежбати, а и она може да пресахне. А када она пресахне, разум постаје пустиња, разоран и рушилачки.” И ето тога човека, који се је на једном месту у свом говору преварио да каже да ћемо „сви ми једнога дана стати пред лицем Господа”, напали су такозвани напредни слушаоци као највећег мрачњака и столицама насрнули на њега. А он је непомично стајао и чекао да га нападну. У том моменту су га одбранили слушаоци богословије и тако се извукао без озледа. Морао је зато да изађе на споредан излаз и оде до свог хотела. Не противи се вера разуму. Али вера говори о стварима о којима разум нема ни појма.
Радио није данас никакво чудо, али да је неко тако нешто причао нашим прецима, да ћеш ти моћи да говориш овде а ја да те слушам у Африци, они не само да то не би веровали већ би те прогласили за лудог. У најбољу руку питали би се да ли је то могуће. Али ето то је данас сасвим позната ствар. Нико јој се више не чуди. Исто тако када сам био дечко од четрнаест година људи нису могли да лете и би-

ло је право чудо када су браћа Рајт прелетели простор од 100 метара на висини од 5 метара. А данас није никакво чудо што авиони преваљују толики пут и иду на толике висине. Али тада људи нису могли да схвате да је то могуће. То се противило њиховом разуму. Значи, знање које нам се даје путем разума непотпуно је. Треба црпети знање у вери. Треба веровати, јер се веровање не противи искуству. Разум је као свест у црва који пузи, а вера као крила у лептира.

Навео сам вам пример мог пријатеља и познаника коме је Бог у једном тренутку изнео пред очи цео његов живот и на основу њега упозорио га колико је далеко од непосредног општења с Богом. Њему не треба више разум, кад је искусио. Он је искусио и његову веру, коју разумом нико не може напасти. Бога треба доживети. Чули сте кад се на Пређеосвећеној Литургији пева: „Окусите Господа и видите како је благ". А Давид-псалмопевац каже: „Речи Твоје слађе су од меда". То није никакво песничко претеривање за онога ко не изговара молитву механички, само уснама. За онога ко се искрено моли свака реч молитве пролази кроз срце и тек онда молитва постаје стварно слатка и слађа од меда.

Било је људи и светитеља који су у молитви могли да проведу по читаве дане и ноћи без спавања и без узимања икакве хране. И спавање и храну замењивала им је молитва, јер су осећали сласт молитве. Они су молитву обављали у једном специјалном душевном расположењу, у екстази, тј. када су се налазили у свету изван овога. Познати су Божији угодници који су по читаве дане и ноћи проводили клечећи, само на голом камену. А Јован Шангајски, угодник Божији, никад и не спава. Па ипак кад му човек лице погледа помислио би да сваке ноћи по десет сати спава. Толико је светло и ведро и пуно неке топлоте и светлости.

Ето, то значи искуство. Човек, који њега има, нема потребе ни за каквим знањем. То је искуство својина целог бића, својина целог човека. Оно што човеку нико не може ничим да одузме. И човека који такво искуство има, нико не може да разувери.

IV

О ИЗВОРИМА САЗНАЊА ВЕРЕ

На прошлом часу ја сам говорио: да се вера не може да проповеда разумом, тј. не да не може да се проповеда, него да разум није надлежан за проповедање и испитивање вере. Овакве ствари срећу се врло често и у људском животу. Има појединих органа, који имају своју одређену функцију. На пример: нос нам служи за осећање мириса, очи за вид, уши за слух. Не може се нос умешати у функцију чула вида. Ако би се то десило, онда би човек рекао: шта ћеш ми ту, ти ниси за то надлежан. Ја те слушам само кад је реч о мирису. Ти немаш никакве везе са очима.

Исти је случај и са разумом. Он није надлежан за веру. То је ствар која га превазилази.

Један француски астроном, иначе по занимању свештеник, написао је много књига и био велики научник. У једној својој књизи он се нарочито бави тиме - шта ће бити с нама кад умремо? Ту он нарочито истиче како су наша сазнања преко чула врло релативна. На пример, чуло пипања - прст, сазнаје на тај начин што је њему одређено да прима известан број атомских титраја, и ми преко одређеног броја тих титраја, вибрација, имамо осећај додира. Исти такав случај је и са чулом слуха, само што је потребан још већи број тих титраја, да би ми то осетили као звук. Исто је тако и код чула мириса. И ту је потребан известан тачно одређени број ти-

траја, па да ми то осетимо као мирис. За рад чула вида потребан је још већи број титраја.
Ако замислимо да испретурамо тај ред, па да чуло мириса постане надлежно за оно зашта је надлежно чуло вида, тако ако је чуло вида надлежно за вибрирање од 20-30.000 у секунди (тј. ако емисиона станица вида ради на тој дужини) и ако одједном за ту емисиону станицу постане надлежно чуло слуха, које ради на таласима од 5-10.000 титраја у секунди, онда би сијалица, уместо да светли, певала. Усред бела дана ми не би ништа видели, него би чули неку песму. И ако би хтели да видимо онда би морали да седимо за клавир и да свирамо. А уместо лампе да светли музика!
Овим сам хтео да кажем колика су наша знања релативна и колико не откривају истину. То зависи од чула, која су распоређена онако како јесу. Али, један преокрет би учинио да птице и песму њихову ми не бисмо чули као песму, као звук, већ би видели као светлост. Ето, она пева између 5 и 20.000 титраја у секунди и ми то чујемо као песму. Али ако не би примило ухо него око ми не би чули песму већ би видели светлост. Срећом то не зависи од нас, него је то Бог одредио. Али то је доказ колико је наше знање релативно. Из овога изводимо следећи закључак: да за ствари вере разум није надлежан. Он је то, само у случају, ако нам наша вера говори нешто што је у границама разума. Такве ствари се могу измерити: милиграмом или грамом, метром, ампером или другим мерама. Изнад те границе разум је ненадлежан.
На прошлом часу ја сам се потрудио да вам прикажем то, да се не би десило вама оно што се десило мени у ваше доба. Хтео сам да идем за Христом. Обожавао сам Христа. Хтео сам да га следим, али се томе мој разум успротивио. И то је ишло тако све донде док нисам дошао до сазнања: да разум није надлежан за то, већ срце. Тек тада сам ја смело пошао за Христом.
Нека се нико од вас не плаши, да ако пође путем вере а не узме разум већ срце, да ће постати глуп или да ће његов разум закржљати. Напротив, ако човек пође тим путем његов ће се разум ширити и добити невероватну снагу. Ово тврдим, не само на основу свог личног искуства, већ и искуства других људи. Разум у том случају подсећа на градину, коју увек вода напаја и која је увек у снази. Не само да ћете добити орган вере, већ ће вам се и разум пробудити, бити плоднији и бољи.
Целокупно моје предавање има за циљ: Прво, да вам прикаже да разум није надлежан за питања вере и да се разум не противи вери и Друго, не само да нема опасности да ћете постати мање паметни, него је сигурно да ћете постати мудри. Можда ћете имати мање знања, али имаћете више мудрости. А пут мудрости је пут вере.
То је био циљ мога предавања. И све што сам рекао имало је за циљ да те две ствари утврдим у вама. А сада да проговоримо нешто о изворима сазнања вере.
Вера има више извора сазнања. Први извор је историја, и то свештена историја. То нису писали људи, јер да су то они писали било би у границама људског разума. То је онај непосредни, натприродни извор или откровење. То је дошло у облику откровења од некога вишег. А због тога што је откровење записано у Старом и Новом Завету, познање Старог и Новог Завета је важно за верски живот. То су књиге, које нису писали обични људи, него је дошло озго. Писали су их људи надахнути Духом Светим.
У књизи Постања говори се о стварању света. Ту је једна мала ствар. Ви знате да у тој књизи стоји да је Бог првог дана створио светлост а тек четвртог дана: сунце, месец и звезде. И баш ову ствар узимали су као најјачи доказ они, који су хтели да побију истинитост онога што тамо стоји. Мислило се да је сунце једини извор светлости. Али ту су људи данас умукли. Научно је данас доказано да постоји још пуно других светлости осим сунчане. Да је ова књига писана по људском разуму

у њој не би могле да стоје овакве речи. Да су је људи писали, они би рекли да је Бог створио прво сунце па тек онда остало. И Мојсије је био просечан човек, и да је писао по свом разуму и он би ставио тако: међутим, књига је писана не разумом већ откровењем. Он је писао све то по надахнућу. Кад би то писао Мојсије само по свом разуму и тврдио да је Бог створио пре сунца светлост, он би казао самом себи: чекај, шта то пишеш? Али он све то пише без дрхтања. Пише у доба кад се светлост није одвајала од сунца. То је доказ да је Мојсије није писао по разуму, него по откровењу. Јер да је писао по разуму и он би прихватио схватање ондашњих људи: да осим сунчеве светлости нема друге светлости.

Ако ствари нису писане по људском разуму, онда се и не могу мерити људским разумом.

Први извор је историја и откровење, које је ту дато. Али све није записано. Било је извесних ствари, које су се предавале. И то предање је један извор верских сазнања. Само немојте мислити, да је то предање непоуздано и колебљиво. Да је оно тачно имамо доказа у историји Цркве, која једина садржи предање у себи из ранијих времена и предаје га без измене до данас.

Природни извор верског сазнања је наш разум. И он нам помаже да веру схватимо. Људи су пре откровења закључцима разума долазили близу до извора вере. Посматрање света и закључци о ономе што наше очи виде упућује нас да дођемо до врата извора вере. Разум нам не може отворити та врата. Посматрајући видљиву природу и чуда која нам та природа открива, као и закључци нашега разума, долазимо до уверења: да сав тај поредак у природи није случајан. Да иза тог поретка има закона, а иза закона стоји његов Законодавац. Закон је у тесној вези са законодавцем. И кад неко каже закон, он једновремено каже и законодавац.

Размишљајући, ми разумом нашим долазимо до врата сазнања. Али натприродну и надразумну садржину вере разум нам не даје. Он нам само говори: да тамо мора бити нешто.

Француски владика и писац Фенелон у једном свом делу пише: „Замислите да сте дошли на једно пусто острво. Обишли сте га, испитали, али нигде нисте нашли човека. Међутим, на острву сте наишли на парк са стазама, на колибе и палате. Ко би од вас после тога могао да каже да на овом острву није било човека. Није потребно да човека видимо па да утврдимо да је он био овде. На основу дела руку људских, која су остала да сведоче о човеку, ми разумом својим долазимо до закључка: да је ту био човек. Нама то нико не треба да каже. По извесним знацима можемо чак да утврдимо кад је тај човек отишао са овог острва. Улазимо у собу и налазимо шољу млаког чаја. На основу тога ми доносимо закључак, да је ту човек морао да буде пре десет или петнаест минута.”

Може неко да каже да је стража била постављена на свим улазима од пре два дана, и да у том времену ниједно лице није ушло у зграду нити изишло из ње. Ти им реци слободно: да су слаби стражари, и да млак чај сведочи да је ту био човек пре десет до петнаест минута, који је или изашао, или се ту негде склонио. Јер нико не може да нам тврди да је тај чај остао млак иако се кувао пре два дана.

Човек долазећи на свет сличан је човеку, који је дошао на пусто острво. И он наилази на ствари, које указују на то, да је неко биће већ ту било присутно, и да је оно и сада негде ту али се не види. Човек га не види. Али поредак који ту постоји, у природи, у свету, око човека је један план и једна воља по којој је тај поредак створен, доказују да је у питању једно биће, да оно постоји и да се налази ту негде. Што Га човек не види то није Његова кривица, већ човековог органа којим треба да Га види. Разум човеков каже му да је Он ту и да све ради по једном плану. И ово што наше очи виде и наш разум закључује, доказује нам да постоји неко биће, које ради по неком плану, али Га ја не могу открити. Разум ме доводи до за-

кључка да треба да верујем кроз трагове да постоји извесно биће, у чијим су плановима изграђени пореци у природи, и по чијој се вољи све ово дешава.
Ово је такозвани природни начин верског сазнања, за разлику од натприродног сазнања. Предање и Свето Писмо су натприродни извори сазнања верског, јер до њих смо дошли на натприродан начин, они су нам откривени кроз разне људе: пророке, апостоле и светитеље. А све друго је природни извор верског сазнања, јер помоћу сопственог разума долазимо до вере и сазнања о њој. Јер помоћу разума долазимо до њеног извора.
Као кад би неко видео неки лепи поточић, па решио да иде уз воду ка извору. Па ишао тако уз воду, све даље и даље, и најзад дошао до самог извора. Али не баш до оног места на земљи где вода избија, јер до њега не може доћи пошто је на једној високој неприступачној стени, већ само до њеног подножја где вода пада. И никако не може да се попне горе. То му разум његов говори. Он зна да она горе извире, јер увиђа да друкчије не може бити. То му разум говори, али он није довољан и ту долази вера. Човек тај верује да вода горе извире. На овом месту где разум његов престаје да зна, почиње његова вера. Човек ту почиње да верује да је једино могуће да вода горе извире. Човек је разумом дошао до извора, до испод стене. На стену га пење његова вера и открива му извор. Јер она ту каже: немој да се мучиш и пењеш на ту стену да утврдиш извор. Он је такав и такав. Разум долази до извора вере, а одатле даље долази откровење.
Тај природни извор верског сазнања, разум, није за одбацивање. Он нас доводи до предела самог извора и помаже нам да дођемо до тог сазнања. Сетите се само оног Фенелоновог пустог острва или шоље млаког чаја у оној кући. Ми ту разумом долазимо до закључка да је на острву у оној кући био пре извесног времена човек. И тек што је отишао. Он је био ту. То је јасно и свако може то да утврди. И зато је бесмислено да ми неко каже да то није тачно.
Разум нам открива Бога и Његову моћ. У Светом Писму на једном месту стоји: „Зар онај који је око направио не види: или онај који је ухо направио не чује?” То су дивни аргументи. Ако човек узме и посматра око, као инструменат људски, да види његову грађу и испита начин на који човек види: човек може да дође до закључка и да увиди колико је мали. Зар Онај који је саградио један тако компликован инструменат људски, око, не може да види? Зар ти да видиш, а Он да не види. Исти је случај и са ухом, диван инструменат. И он је дат човеку од Некога, који га је имао пре човека. Правило гласи: „Ко нешто нема, не може ни другом дати.” То је закон. Дакле и човек је добио око и уши од Некога, који их је имао пре човека. И кад су твоје очи и уши тако дивни мали инструменти, какви су тек у Онога који их је дао човеку?
Око је тако прецизан инструменат, да кад би било сграђено тако да је отвор зенице само неколико милиметара лево или десно, лик не би падао где треба и не би било слике. Око је тако прецизан инструменат да њиме ми видимо све три димензије, видимо боје, видимо кад је нешто близу или далеко. Кад је око и ухо тако савршено дато човеку, како ли тек чује и види Онај по чијем су плану човека изграђивали?! Замисли ти да Он треба теби да да да омиришеш, а Он не може да омирише. Теби да да да видиш, а Он сам не види! Одакле теби око ако га Он нема? Одакле теби живот, ако Он нема живота? Ти живиш, а Он да не живи. Када се овако питање постави материјалистичким научницима, људима материјалистичких схватања, они обично кажу када желе да избегну прави одговор: „Ко каже да је живот икада створен? Живот је без краја и почетка. Јер ако је Бог без почетка онда је и живот без почетка.”
У законима органским има таквих чуда каквих нема у Јеванђељу. Човек чита чудо у Јеванђељу и каже да би веровао у то чудо, кад би се оно сада десило, пред њего-

вим очима. Такви људи не виде да се свуда око њих, и где год се окрену, одигравају чуда.
Ево једног чуда. Десило се мени једном приликом да сам се огледао у огледалу. Запазим неке црне пруге на беоњачи. Озбиљно сам се био забринуо, јер нисам знао од куда оне и због чега. Одем зато код једног очног лекара и упитам га какве су то пруге и откуда оне? Он ми одговори: „Те пруге које су се појавиле на Вашој беоњачи су једно природно чудо. Оне су се појавиле као нови крвни судови. Постојећи крвни судови не могу да задовоље саобраћај крви у оку, и зато појава нових судова. И зато се на Вашој беоњачи стварају привремене пруге за отицање крви.” Упитах га онда зашто се оне јављају. А он ми одговори: „На ваше око, на беоњачу његову, пао је изненада некакав опасан микроб, који је ту нашао једно место да свије своје гнездо и да почне са разарањем ткива. Али оно место, на које је он пао, одмах највећом брзином јавља, о његовом доласку, у центар. То место јавља да неко тамо копа и разара. Центар одмах увиђа да онолико крви колико је до тада било ишло није сада довољно, за ову нову опасност. И тада почињу да се јављају пруге да би се омогућило веће снабдевање крви угроженом месту на беоњачи. Ове пруге иду у зиг-заг и пролазног су карактера. Трајаће само донде док се не оконча битка са оним микробом. Када буде уништен или избачен онда ће нестати ових пруга.”
Упитам ја њега: како је све то могуће, и кажем му како дође човеку да се прекрсти, када то чује. А он ми одговори: „ Ко верује нека се прекрсти.” Упитам га ја тада: „ Зар Ви не верујете? Зар Вас не побуђују таква чуда на веру? Човеково биће је пуно таквих догађаја, а човек их није уопште свестан. У човеку се догађа свакога часа нешто што би за разум било највеће чудо, па ипак човек није свестан. Зар се у томе не огледа да за нас ради нека друга воља, која изгледа да је изван нас јер је много већа него што би у нама могла да се смести, па ипак је у нама?” Упитам га ја тада како се води та борба. Наравно да ме је заинтересовало оно што је причао о пругама. И он настави: „Кад на Ваше око нападне микроб, прва одбрана су сузе. Сузе су најчистија вода, чистија не може бити. Оне обливају око и обично успевају да сперу страно тело. Обично је да су оне саме довољне да се оно уклони. Зато оне и постоје. Не зато да би плакали. То је само акомодација људска. Али ако дође опасан налет, да се непријатељ учврсти, наше тело је приморано да врши против напад. Долази кратко наређење: да се на одређено место пошаље концентрација снага. Која је то снага? Крв, и у њој бела и црвена крвна зрнца. У крви су борци и идентатура. Борци су бела крвна зрнца, а црвена су идентатура. Белих има мање али су већа. Крећу се као амебе, шире се и скупљају и тако се полако мичу и крећу. Кад наиђу на непријатеља рашире се, обухвате га, скупе се око њега, шчепају га и униште. То је врло пожртвована војска. Наше тело онда излучује те мртве и изгинуле борце у виду гноја напоље. Гној који се избацује није ништа друго него мртва војска нашег тела и уништени непријатељ. Наше тело све то избацује, јер би опасно било да се разлије по целом телу. Зато се то све скупља на једном месту и на било који начин се избаци из тела: или путем чира или операције. Али за одбрану угроженог места нису довољни само они путеви који постоје, јер ка угроженом месту мора да иде више војске. (Појави ли се на пример већа група партизана код једног места, приморани смо да тамо упутимо веће снаге). Због тога се граде нови путеви, да би војска што пре стигла тамо. И ти путеви нису у самој дубини ока, него на површини, и зато их видимо као црвене пруге.”
Ето децо моја, сад ви кажите мени кад вам причам шта ми је један лекар рекао, који није веровао и који је тврдио да све иде аутоматски: да ли ми познајемо своје тело? Не познајемо своје тело а хоћемо да упознамо утробу небеску. Веома си храбар ако тврдиш да све знаш. Не знаш најважније ствари. И те ствари не можеш сазнати разумом својим, већ путем разних верских сазнања.

Верско искуство је најскупоценији извор људског сазнања. Већ сам о једном таквом случају једног мог пријатеља говорио. Он је лично искусио верско сазнање, и није потребно да га искуси нити путем разума нити путем натприродног откровења. Он је сам то искусио. Њему сам Бог говори или анђео Божији: Бедниче, погледај се! И затим, пред његове очи долази откровење грехова његових. После свега овога он није имао потребу да се осећа безгрешним. Греси су пред њим истресени као из вреће и он их је видео све.

Искуства могу бити чисто индивидуална (тј. појединаца) и колективна. Колективно искуство је када сви ми заједно доживимо нешто, осведочимо се у нешто, и потврдимо веру. То су опште позната чуда, која се дешавају и данас.

У природне изворе верског сазнања долази не само постанак света, него и постанак самога човека. Ако човек испитује самога себе интроспекцијом, не само тело своје него и душу, он наилази на небеске појаве, које се не могу објаснити, већ помоћу разума човек кроз те појаве долази до Бога. Тако је, на пример, човечија савест. Опште је позната ствар да нема човека без савести, већ га може бити са успаваном савешћу. Сетимо се овде приче о Јаировој кћери. Долази Господ Исус да исцели ову девојку и затиче у дворишту жене тужалице, које су дошле ту да наричу над умрлом девојком. Кад их је Христос упитао: где је девојка? Оне су му одговориле: она је мртва. А Христос им каже: „Не, она није мртва - она само спава.” Тако је исто и са човечијом савешћу. Нема човека без савести, већ само са успаваном савешћу.

Човек може да успава своју савест вештачким путем, путем коцкања и страстима. Ту постоји механичка потреба да се савест успава. Када човек пијанчи и коцка се, његова му савест говори непрестано: „Шта то радиш? Буди човек! итд.” Да би избегао те приговоре савести своје човек је онда успављује опојним средствима, као што су разне страсти и механички хемијским средствима: наркозом, пијанством, опијумом, хашишом. Човек се успављује, и за време пијанства његова савест спава и не може да му говори. Али она спава: није умрла. Када се човек истрезни савест почиње да говори јачим гласом: „Буди човек! Шта радиш? Освести се!” Човек на те њене приговоре реагује на разне начине. Неко се каје сам пред собом или пред другима. Или пак настоји упорно да своју савест и даље не чује, да је успава: али она још упорније наставља са својим примедбама. Такав човек тражи друштво да не би остао сам са собом и с Богом. Онај ко не може да остане сам са собом доказ је да је савест његова нечиста. А човек има потребе да остане сам са собом и Богом, то треба да буде храна човекова.

Али човек са немирном савешћу не може да остане сам. Он бежи у друштво коцкара, пијаница, иде међу жене и подаје се разним пороцима. Савест таквог човека је много поремећена. Чим човек остане сам, она као авет излази испод покривача и говори му: „Шта радиш човече са собом? Шта то чиниш?” И у колико један човек хоће своју савест да успава што више то се она јавља све јача и жалоснија. Она је као неко друго Ја. Она мени говори да будем добар, и ако то нисам онда је она као тиха вода што рони брег зла у нама.

И не само да је савест једна појава до које човек долази интроспекцијом. Интроспективним испитивањем људске дубине човек наилази и на жељу за бесмртним животом. Нема у човеку жеље за смрћу. Напротив, у њему се јавља жудња за животом, за бескрајним животом. Постоји страх од смрти, а не страх од живота. Како би могла да у нама постоји та жеља за вечним животом, ако она не би имала разлога изван нас.

Владика Николај је у једној својој беседи рекао: „Нама многи људи говоре: „гле, ви верујете у мрак, јер тежите за вечним животом.” Ми њима можемо одговорити: ви верујете у мрак, јер верујете да је живот само једна варница у мраку: а ми кажемо да је живот једна дуга светла линија. Ви верујете у мрак, јер кажете да идете

у гроб где се распадате на саставне елементе и од вас нема ништа. Све оде у нирвану. Ви верујете у мрак (наставља даље владика Николај), ја верујем да Онај ко ми даде жеђ, даде ми и воду. Онај који ми даде глад, даде ми и хлеб да утолим глад. А ко ми даде жељу, даће ми и средства да ту жељу и испуним. Човекова жеља за животом је једина која, наизглед, нема средстава да се испуни. Кад би то било тако, кад би та човекова жеља била једина жеља за коју нема начина да се испуни, онда онај који ју је дао је највећи крвник. Дао му жељу, у сваком човеку она живи, а није му оставио начин да се испуни. Тај који му је такву жељу дао био би онда највећи злотвор човеку. Јер замислите, дао жељу, усадио је у човеку, а није му омогућио да се она испуни. То вам је као кад неко хоће свињу да намами у обор, па јој баца зрно по зрно кукуруза, и чим она уђе а он цап и затвори је. Исто тако би било и са човеком."

Јер оне мале жеље које у човеку постоје могу да се задовоље. И кад човек пође њиховим трагом, кад види да му се жеље могу да остваре, па почне да живи оном својом жељом за животом и одједном она не може да се испуни. Одједном нема оправдања тој жељи. Она је неиспуњива и он се нађе пред провалијом. У том случају видимо Бога, као великог непријатеља људског, као биће које мрзи род људски.

Али стварно то није тако. Бог не може бити крвник. Он није непријатељ рода људског. Он није биће које мрзи род људски. Ако је дао човеку жељу за животом вечним, онда је сигурно да и вечни живот постоји.

У човеку се налазе: савест, истина, љубав и чистота. Али човек није извор тога. Као што је месец само одсјај сунчеве светлости, тако и човек поседује све особине које су одсјај особина бића Божијег. Ни човекова тежња за вечним животом није производ самога човека, нешто оригинално његово, већ је само одсјај бесмртности бића Божијег.

Мало пре, када сам говорио о искуственом сазнању, пропустио сам да вам кажем извесне ствари. Да то сада мало допунимо.

Рекли смо да је трећи начин за верско сазнање, непосредно индивидуално и колективно верско искуство, говорио сам о књизи, чији писац из скромности није хтео да је потпише, али се мисли да је то писао Тома Кемпијски. То је најлепша књига на свету, после Светог Писма. Ту је изнето верско искуство ватрене и Богу одане душе. На једном месту у тој књизи писац који је сигурно лично искусио и осетио Бога каже: „Нека сви ћуте Боже, нека сви ћуте само Ти говори. Нећу да слушам ни апостоле, ни свештенике, ни цркву. Никога нећу да слушам осим Тебе." Да тако нешто каже могуће је и дозвољено само човеку, који је овај живот обелоданио у Христу. То може да каже само онај, који је дошао до таквог савршенства, да из њега говори сам Бог. Неће човек посредну месечеву светлост, него хоће директну сунчеву светлост.

Циљ свакога човека треба да буде савршен до тог ступња, да му нису потребни посредници у општењу с Богом. Да не слушамо слуге Господње, него директно Господа. Да би вам то објаснио што боље послужићу се са једном сликом.

Замислите краљев двор и у њему Краљ. Ти обилазиш око двора и хтео би да уђеш у двор и да разговараш са Краљем. Али да би дошао до Краља ти мораш најпре да дођеш до стражара, затим код командира страже, онда код лакеја, па код писара, код секретара, код саветника, код министра двора, затим да уђеш у пријавно одељење и тек онда можеш да говориш с Краљем. Али са Краљем неће сви говорити. Неко ће бити срећан да је видео краљеву стражу. Неко је прошао поред страже и отишао код командира страже и замолио овога да се заузме за његову ствар. Неко је опет отишао даље и замолио лакеја. Неко је за ступањ више, до онога кроз чије руке прође све што се пише и преписује. Неко је чак до министра дошао. Замислите колики је то успех: дошао човек чак до министра. А неки тек успео да дође

до самог Краља, да га Краљ прими у аудијенцију, која је трајала читавих пет минута. И шта ти онда имаш њему да причаш како је код Краља? Он је лично искусио и њему не треба да говориш. Прође после поред стражара и не погледа га. Некога је Краљ задржао у аудијенцији читав један сат, некога читав дан, некога је позвао на ручак, а некоме је пак наредио да се потпуно насели у двор и да му се сваки дан јавља. То су разни степени до којих човек може доспети. Исто је тако и у Божанској хијерархији. Само су можда друга мерила. Неко долази у лакованим ципелама, па га избаце. Неко дође у дроњцима па га приме. А има и таквих, који дођу у дроњцима па га на лопати избаце. Све ово зависи од стања срца.

А слика са двором, коју сам вам дао, помаже само да лакше схватимо то. И сад Тома Кемпијски каже: „Нека сви ћуте Боже, нека сви ћуте само Ти говори.” Ко би то смео да каже оној хијерархији која је у близини Краља. Једино онај, који са Краљем много добро стоји. Јер онај који је тек до лакеја дошао, или до оног писара, не сме да каже: нека сви ћуте, јер ће тиме да увреди све између себе и Краља, па ће му они моћи врло лако да онемогуће даље пењање. Мало је таквих, кажем, који би то смели да кажу. Е, а Тома Кемпијски је један од тих, који је дошао до таквог савршенства, да може да каже: „Нека сви ћуте Боже, нека сви ћуте само Ти говори.” Ја вам ово говорим да нико од вас не би помислио да каже и говори тако и да би видели докле искуство може да доведе једног човека. Докле оно може да дође, до кога степена! Он је осетио непосредну везу са Богом и ништа му више не треба. Никакви други докази и разлози му нису потребни. Али ми други нисмо такви.

Не морају сви људи, нити могу, да иду овим путем. Неко може целог свог века да обиграва око двора и да га Краљ никада не види. Неко ће имати срећу да га види у пролазу, кад је излазио аутомобилом из двора. Неко, опет, да разговара са људима који су близу Краља, који са њим живе у додиру. Он има извесно искуство, иако непотпуно. За њега је већ то догађај што је могао са тим људима да разговара и да се преко њих препоручи. Кажем вам разни су степени искуства, које поједини људи могу у том погледу да стекну.

А лично верско искуство неопходно је потребно за верски живот. Верски живот се не састоји само у знању и познавању Светог Писма, обреда и предања, иако је то за верски живот потребно. Верски живот се састоји у личном сазнању и искуству. Не може бити верског живота само у развијању знања и сазнања о вери, само на основу разума. Ако нема личног искуства, ништа му не вреди. Оно је потребно за верски живот. Ко тога нема, може да сматра да је много згрешио, ако се не труди да га стекне. Биће бачен у плач и шкргут зуба, тамо где се само то чује и види. Јер Бог је дао човеку дарове помоћу којих може да Му приђе. Бог му је дао могућност, дао му је таланте, оне таланте које човек треба само да искористи. А човек их закопао. Не само да није покушао да их искористи, него их је чак и закопао. То је неизмеран грех против Духа Светога. То је хула. Такав ће бити бачен тамо где је плач и шкргут зуба.

Бог је велики домаћин. Као што сваки домаћин, и онај најмањи и онај највећи, води рачуна о томе шта коме даје, тако и Бог води рачуна о томе шта је Он човеку дао. И тешко човеку који таланте које му је Бог дао не искористи већ их закопа. Проћи ће као слуга, који је таланте закопао па му Господ рече: „Иди од мене проклети у огањ вечни!” - када је слуга одговорио да није искористио таланте, већ да их је чак и закопао. Овај трећи извор сазнања најважнији је и најнепосреднији. Јер све је друго туђе искуство. Нашем искуству неко може да нађе приговор: али оно је наше. Ако њега не стекнемо у току свога живота, можемо слободно да кажемо на крају да смо прођердали живот.

Ја могу још да разумем човека Индијца, који се родио у Индији и његов небрижни однос према животу. Јер, по индијском схватању, човек је позван на животни ис-

пит небројено пута. И позива све дотле док га не положи. Може да падне: једанпут, двапут, и небројено пута, сигуран да ће бити призван све дотле док га не положи. А како то они замишљају? Роди се човек као травка и живи тако одређено време и положи испит. Онда се роди као црв. А црв је већ више биће и положи и тај испит. Па се онда рецимо роди као рак, а рак је више биће од црва, живи и не положи испит, него падне, и врати се да живи као амеба. А он одједном кад је положио испит као амеба роди се као слон. И најзад, ако је живео како треба и положио испит, роди се као човек. И живи он тако као парија и ако положи испит за накнаду се роди као брамин. А то је највиша врста људи код Индијаца. Али деси се да у животу не положи испит јер је погрешио, он се онда по други пут рађа као мајмун. И тако по схватању Индијаца човек се рађа небројено пута, све док не постигне савршенство и док самим тим не престане потреба да се више рађа.

И сад, ја могу да разумем Индијца, који сматра да не треба да води рачуна како ће живети и шта ће у животу радити, јер ако падне родиће се као змија, па опет као цар, мудрац или светац. То индијска вера може да допусти. Код ње важи начело: ако паднеш имаш времена да се поправиш касније. Немој да журиш, има када.

А ми верујемо да се човек рађа једанпут; и словима - једанпут, и писмено - једанпут. Човек само једанпут долази на свет и полаже испит. А то је сасвим нешто друго. Друга је ствар ако има да полаже само једанпут, а друга ако му се та могућност пружа више пута.

Такво је наше веровање. Ако положиш - одлично; ако не положиш - свршено је. Онда не могу да разумем онога који се родио као хришћанин па живи као Индус и верује да ће више пута да полаже. Ако си хришћанин, знај да верујеш у једну врло строгу веру. Веру у којој се полаже само један испит. Ако га положиш добро је: ако не положиш готово је, могућност је пропуштена, прилика је изгубљена.

Ја не разумем човека који верује у Христову веру а живи као Индус. Нема избора, а нема ни времена. Ако положиш - положио си: ако не - пао си! А ти не знаш кад ћеш на испит. Ти не знаш кад ћеш бити позван да полажеш, па да се за то припремиш. Можеш бити позван када ти буде 22 године, а можеш када ти буде један дан. Не знаш када ћеш бити позван. И дан дође, а ти неспреман. Позову те и прозову, а ти се ниси спремио и прилика је пропуштена, пао си. Нећеш више никада имати могућности. Једину си могућност пропустио. Ако позову Милана Јанковића да полаже, па не положи или се не одазове, готово је. Прилика која се зове Милан Јанковић пропуштена је заувек. Ја се зовем Димитрије Љотић, па сам једна могућност. И сваки је човек једна могућност. Ако не положи, прилика је пропуштена, могућност је изгубљена. И онда човек прође као дим, ветар, ништа не остане, само дим и ветар.

Зато ја не разумем човека, који је тако небрижљив и који тако мало мисли на испит. То су највеће истине које су нам дате одозго и треба да се личним животом потруде. Не могу да разумем човека, који стално обиграва и пролази поред краљевог дворца и да не само да не покушава да уђе, него чак ни до разводника страже неће да се потруди да дође. Ни до стражара чак, а камо ли до оних одаја и личности које су у двору.

Посматрајући људе ја сам се увек чудио једној ствари. Посматрао сам у Смедереву како је дошао сељак до среског начелника, па још са улаза скида шубару. Пажљиво је смешта у рукама да не би пала у очи. Погурио се пред вратима, и то кога, среског начелника. Па ако зна да начелник хоће да прими нешто као поклон, он донесе неко пиле или погачу и преда начелниковој госпођи. Узгред јој каже: „Кажи, Бога ти госпоја, да је ово донео тај и тај из тога и тога села.” И то све као из љубави и пажње. Па помисли још у себи: пази, па и овај пандур може за ми помогне. Дај и са њим да ухватим везу. Приђе му и поразговара с њим, али се све плашио да му овај не направи какву сметњу код начелника. А то је све само због

начелника, због малог државног чиновника, који данас може да буде овде а сутра тамо, а можда и на робији ако направи какву глупост. Једноставно човек воли да буде у добром односу са човеком који има власт.
Када се човек интересује да добије наклоност Краља или среског начелника, како се онда неће интересовати да добије наклоност Онога, који је све створио и који све држи у Својим рукама. Човек хоће лично да види Краља, хоће да се умилости-ви среском начелнику, а не тиче га се да искуси лично Бога, да Га осети. Може ли да га се то не тиче? Може ли да се труди да добије наклоност Краљеву, или сре-ског начелника, а да заборави да прво добије наклоност Онога, чији је слуга он и чије су слуте и Краљ и сресни начелник.
Ми смо у примеру Краља и среског начелника видели колика је важност личног искуства. Уколико човек има више личног искуства, утолико је непосредније у вези са Краљем и среским начелником, утолико је он ближи њиховим вратима. Исти је случај и са Господом Богом. Ако човек има личног искуства, ако је Бога лично доживео, у том случају њему су врата отворена и он је много ближи вратима.
Човек може чекати када ће бити примљен код Краља у аудијенцију. Међутим, човек не зна када ће га Бог позвати.
Да представимо у фигури човека који је свестан значаја верског искуства, а он не настоји да добије то верско искуство. Представљено у фигури то би изгледало овако: седи човек крај стакла и једе неко слатко јело, слади се. Ја пролазим поред стакла, видим да се он слади, свестан сам да се ја не сладим, али не покушавам уопште да дођем и ја ту и да се сладим. Причају ми људи за некога да једе Христова јела, слађа од меда, и ја кажем да верујем, али не настојим да дођем да и ја окусим та јела.
Ми смо сви крштени, верујемо у Бога, и када би нам неко рекао да нисмо хришћани, ми би се с њим посвађали и врло лако и побили. Али знај да ниси хришћанин, ако немаш верског искуства. Ти то верско искуство мораш стећи. Ако не покушаш да га стекнеш, личиш на оног човека који пролазећи поред стакла види човека који се слади, а сам не покушава да приђе и да се и он слади. Верско искуство се стиче нарочитим животом. Оно се стиче животом који не стоји у супротности са Божијим законима. Као што је месечева светлост одсјај сунчеве светлости, тако и онај који хоће да буде прави хришћанин, који хоће да има верско искуство, треба да буде одсјај Божије светлости. Мора тај човек да поседује све оне особине које има Бог. Наглашавам ово све, јер ако човек треба да испуњава десет Божијих заповести а он испуњава само две, то је негативан начин верског искуства и не даје ништа позитивно. Такво верско искуство даје само негативне ствари.
Узмимо случај младића, који долази Исусу Христу и пита Га: „Како ћу да постанем савршен?” А Христос му каже да чини то и то. Младић Му одговори да је све то чинио из раног детињства, тако да се осећа да није учинио никакво зло. Али није довољно само то да не чини зла, него треба чинити и добра. Младић осећа да то није довољно и пита Христа шта му још треба чинити да би добио живот вечни? А Христос му одговара: „Продај све што имаш и раздај сиротињи и пођи за мном.” Ово је последњи степен који треба извршити па да се добије живот вечни. Младић оде жалостан: јер на једној страни бијаше живот вечни, а на другој имање његово, и он изабра ово друго.
Није с једне стране прекршио закон, али је толико био привезан за земљу, да није могао да је се одрекне и да испуни тај последњи услов за ступање у царство Божије. Господ му лепо каже: „Продај све, па пођи за мном.” Али он оде без речи, јер му је срце везано за материјална добра, којих се не може одрећи, чак када је у питању и Господ.
Није довољно као што је овај младић радио: да се не чине само рђава дела. Тражи се још нешто више, нешто што стоји изнад тога. Замислите колико је тај човек бо-

љи од нас. Он сме да каже, да није учинио никакво зло, а ми не би смели ни то да кажемо. Он је испунио све заповести и тражио је пут савршенства, а ми смо још далеко, далеко испод њега.

Човек лично искуство стиче непрестаним стајањем пред лицем Божијим. Човек који се труди да своје лице дуже и више држи пред лицем Божијим, а да свакога тренутка гледа себе као да је пред лицем Божијим, тај човек може да живи тако као што би живео кад би стварно био код Бога. Морао би своје речи и поступке да бира онако као што их бира онај, који се спрема да разговара са Краљем или сре-ским начелником. Човек, који духовном вежбом успе да себе држи што више, а по могућству и стално, у присуству величина Божијих, долази у све већу могућност стицања личног духовног искуства. Јер, када човек хоће да изађе пред Бога, он мора себе да држи у чистоти, да проповеда истину, да буде смирен и да проповеда љубав. Сваки човек који хоће да стоји пред лицем Божијим мора да негује ове четири особине, јер Онај пред којим хоће да стоји је савршено смирен, истинит, чист и испуњен љубављу. Како ћеш Му бити у близини, ако не чиниш да личиш на Њега? Како Он може да буде смирен, а ти горд. Он да буде чист, а ти прљав. Он да говори истину, а ти лаж; да Он буде испуњен љубављу, а ти мржњом?

У човеку постоји једна тежња за благогласијем. Да би вам ово објаснио послужићу се справом, која се зове дијагазон. То је један инструменат, кад, на пример, стојимо поред клавира и кажемо неку реч, онда ће у клавиру да се затресе она жица којој одговара висина нашег гласа. Тако вам је и са дијагазоном. Обично диригент у цркви има њега, па кад свештеник престане са читањем он ослухне на њему висину свештениковог гласа и даје својим певачима да њом почну своју песму. Тако кажемо да постоји благогласије. Да је наш глас и брујање оне жице у клавиру благогласно, да су глас свештеника и гласови певача у благогласију. Емисија нашег гласа изазвала је емисију оних инструмената и они звуче одговарајућом висином. То је закон еуфоније.

Сличан је однос Господа Бога и човека. Ако је човек испуњен нечистотом, прљавштином, ако у Богу затрепери љубав према њему, ако је човек испуњен гордошћу, надутошћу, како може бити благогласности са Господом, који је испуњен скрушеношћу и смиреношћу: ако је човек испуњен лажју, како може бити склада са Господом који је сав истина и који је рекао за себе да је истина: ако је човек испуњен мржњом, откуд може бити благогласија са Господом који је сав љубав, који је извор љубави. Нема човека који може да затрепери све љубављу, као што то може Бог. Ако се ми трудимо да будемо у благогласности са Богом, ми морамо изазвати да у нашим срцима затрепере оне струне, које одговарају особинама Божијим. Нема благогласности између нас и Бога ако струне наше нису исте као што су и код Бога. Неће човек никад задобити љубав Божију, ако у свом срцу не покрене струју љубави. У противном, уместо благогласности ствара се дисонанција.

Најбоље ћемо постићи благогласност између нас и Господа Бога, ако се трудимо да лице своје непрестано држимо пред лицем Господа Бога и да будемо испуњени оним особинама, којима је испуњен Бог наш. Искуство које тада стичемо јаче је од свих знања и свих сазнања које смо стекли учењем.

Молитва је један од начина да себе приморавамо да стојимо пред лицем Господа Бога нашега. Али ни она није потребна човеку, који је искусан. И она је само средство. Она је средство само за нас несавршене, коју су створили људи ближи божанским врлинама и вичнији мољењу Господа. Ми њу примамо као једно од помоћних средстава за приближавање Богу. То вам је као кад неко хоће да дође до Краља па сврати до вичнијег човека или краљевог писара да му напише молбу. Кад му овај то учини, он само оде са готовом молбом, тутне је у руку и само промрмља: „Ваше Величанство, молим Вас за ово што је овде написано.” Молитва је

исто. Њу су други написали. Написали су је људи вичнији општењу с Богом, да би се други људи могли с Богом разговарати.
Кад човек научи себе да се стално држи пред лицем Божијим, после дужег бављења пред лицем Његовим, онда човеку ни молитве више нису потребне. Он се просто погружи, утопи и утоне у страховиту величину Божију. Човек толико приђе и утоне да му никаква молитва није потребна. Он општи непосредно с Богом. Није му потребно оно што су људи вичнији општењу с Богом саставили за нас грешнике, да би нам олакшали разговор.
Али то нису у стању да постигну многи. „Много је званих, а мало изабраних” - каже Свето Писмо. До таквог степена не могу доћи многи. Само изабранима пружа се та прилика. То је степен до кога ми бедници не можемо доћи.
Трудите се што више, децо моја, да себе држите пред лицем Божијим. Не будите као човек, који чита молитву Оче наш, а изговара је као да се моли зиду или дрвету. Не вреди ништа изговарати је, ако је изговарамо као да се молимо столу, пећи или клупи. Кад кажемо „Оче наш” онда да то заиста и осетимо. Јер сви смо ми деца Његова. И тиме што ћемо ми то да осетимо доказаћемо само колико син оца свога воли и поштује. Само је Христос могао да каже: „Оче мој”. Сви ми други само „Оче наш”. А кад то кажемо немојмо да кажемо као да говоримо столу или клупи. Јер онда не вреди. Вреди само онда ако имамо осећаје да говоримо заиста живом Богу.
А да ли вам се када десило да уђете у неку просторију у којој влада потпун мрак. Нигде ни зрачка светлости. Па ипак вам се чини, ви то осећате, да у просторији има некога. Мени се тако нешто десило. Уђем просто у мрачну просторију, где се ништа не види, и имам осећај да се неко у њој налази у мраку. Е тако вам је са осећањем Божије присутности. Човек Га не види. нити може да Га види, али осећа Његово присуство. Човек осећа Његово присуство увек и свуда.
Зато се треба стално вежбати. Без вежбе ништа се не може постићи. Треба се стално вежбати за духовни живот. Колико нам је вежба потребна и шта она значи за човека види се из тога што дете чим се роди не дише првих неколико тренутака. Тек мало касније почиње да узима први дах, почиње да дише. Вежбом оно почиње да дише. Исто је тако и са малим телетом, које чим изађе из утробе своје мајке стане на ноге, али не може одмах да нађе сису и да утоли прохтев за храном. Оно тражи сису, па и кад је нађе не уме да сише, него цима виме тамо и овамо, док вежбом не постигне да зна да сише.
Тако је и са човеком. Човек се мора вежбати за духовни живот. Та вежба му је неопходна. То је елеменат његовог развића. И ако ми неко може рећи: шта ће ми то, то ми не треба. Ево шта ћу му ја рећи:
Причао сам вам о црву, гусеници, ларви и лептиру. То је најприкладнија слика нашег људског бића. Човек може бити црв или гусеница и пузећи по грани дрвета да каже: „Шта ће ми то, шта ће ми вежба да постанем лептир, кад ми је добро да будем и гусеница”. Тачно је, добро је њој и као гусеници, али она може да постане лептир. Ако остане гусеница, остаће непотпуна. Исто вам је тако и с човеком. И човек може да се не вежба. И он може да каже да му је добро овако како је. Али он тада остаје непотпун. А то је грех, велики грех према Духу Светом. Кажем вам може човек да мисли да му то не треба и да може да остане црв или гусеница. Може он тако да говори и ради. У том погледу „све му је дозвољено, али му није све корисно”. Можеш ти да живиш као гусеница и ако нећеш да постанеш лептир. И ако само то желиш, биће ти испуњено. Али ја ти кажем нешто друго.
Живот твој је потпун тек ако пређеш све ступњеве развића. Ако то не учиниш вршиш самоубиство, спречаваш потпуно развиће живота. Јер потпун човек није само тело. Тело је само кош, хаљина, оно што се споља види и подложно је разарању. А прави човек је унутра, у теби. Црева, срце и остали делови тела су само фи-

зички делови тела. Ми живимо нечим другим што је у нама: што мисли, живи, осећа. Ми живимо, кажем, нечим што у нама мисли, живи и осећа. То је чудно тројство. То је чудна тројица, али не света, која живи у човеку.
Људи обично кажу: све верујем, али да је могуће да три лица буду једно, то не. У Св. Тројицу не верујем. А ја кажем таквима: па ти не слутиш да у себи носиш тројицу, да си једно биће које у себи носи тројицу. Само ти обично кажеш за то: знам, хоћу и осећам. Па ипак ти ниси ни само знање, ни само воља, ни само осећање - већ све то скупа. У теби живи и постоји тројица, само не Света Тројица. Тако је од Бога дато. Она није света али је наша дужност да је учинимо светом.
Испричаћу вам и овде једну причу из Јеванђеља. Ишао једном Господ Исус Христос путем, па како је био жедан, а наишла једна Самарјанка са водом, затражи од ње да му да воду да пије. А она му рече: „Ко си ти да од мене тражиш да пијеш?" Он јој тада одговори: „Е кад би ти знала с ким говориш, ти би од њега тражила да ти да воду живу од које кад се напијеш никада више не можеш да ожедниш". А сирота жена, којој је било тешко да носи воду, помисли да он има неку моћ: да јој омогући да воду носи на лакши начин.
И ми, ако нисмо испуњени том Христовом водом живом, морамо је тражити са стране. Морамо се трудити стално да се њоме испунимо. Јер када она уђе у човека и испуни га, онда сама из њега извире, извире и извире.
Свети апостол Павле је непресушни извор Христове воде живе. И то не за одређено време и место, већ за целу васељену и за сва времена. Сви ми знамо случај апостола Павла. Био је то велики противник хришћанства. У доба каменовања првог хришћанског мученика, архиђакона Стевана, један младић је чувао одела оних који су каменовање вршили. То је био Савле. Тако је записано у Делима апостолским. Кад је разорио Христову цркву у Јерусалиму, он тражи писмо од главара државе да иде у Дамаск да протера хришћане и разори њихову цркву. Али гле чуда! На путу за Дамаск одједном би обасјан чудном светлошћу (замислите каква је то светлост била када се она приметила и за време јаке сунчане светлости) паде ничице и чу глас: „Савле, Савле, зашто ме гониш?" А он рече: „Ко си ти Господе?" И чу одговор: „Ја сам Исус". Овај догађај је једно од највећих чуда у људској историји. И одједном у души апостола Павла настаде преокрет. И он постаде један од највећих апостола Христових.
Разговарајући са једним учеником теологије он ми рече да има извесних ствари, које доводе човека да посумња у истинитост хришћанске религије. Тако, на пример, када је учио предмет: „Упоредно испитивање развитка религије" наишао је на извесне ствари, које су проузроковале сумњу у њему. И ја сам га упитао: „Добро ако има таквих ствари: да ли има још у којој другој религији случај апостола Павла? Ако нема тога случаја, онда нема ни једне религије која личи на хришћанску. Довољно је случај апостола Павла да нам потврди веру хришћанску." Замислите ви колики је то био преокрет, да од човека који је гонио хришћане и мрзео Христа, који је пошавши за Дамаск био обасјан светлошћу и чуо глас „Савле, Савле, зашто ме гониш", постао извор воде живе за целу васељену и за сва времена.
Као што видимо има два пута да се дође до Бога. Један је пут сталне љубави и тежње и жеље да до Бога дођемо. То је пут на коме се ми активно трудимо да љубављу дођемо до Бога. Али има и други пут. То је пут којим је свети апостол Павле дошао до Бога. То је пут којим до Бога долази један, два, пет или десет људи, али ми на то не претендујемо. Ми морамо до Бога доћи жељом, љубављу и чежњом, а не оним путем, путем богобораштва и богоотпадништва, које само Господ Бог једног дана, као што је са апостолом Павлом било, преобраћа у највећу и најдубљу приврженост и љубав.
До сада смо говорили само о индивидуалном искуству и сазнању Бога. Сада да проговоримо коју реч о колективном искуству.

V

КОЛЕКТИВНО ИСКУСТВО

Кад је реч о колективном искуству морамо пре свега да знамо да се оно не дешава сваки дан. Обично људи такво искуство називају чудима. Нека нам овај друг исприча једно такво чудо.

Наредник Бјелица прича: „Фебруара месеца 1942. комунисти су држали скоро целу територију Црне Горе, осим неколико градића, које су опкољавали. Они су били тада у успону снаге. Једном приликом тада, на једном збору код манастира Острога на који су сви морали да дођу под претњом смрти, говорио је један комунистички првак. Он је почео да ружи црногорске светиње. И чак се разметао да би убио веру, да ће и икону светог Василија Острошког да баци низ стену и да се ништа неће догодити. У том су Италијани (који су били повели акцију чишћења, па њихов командант видео групу и мислио да су партизани) отворили ватру из топова и једно парче метала погоди овог комунистичког првака у ногу. Он падне рањен, а остали партизани су се повукли. После неколико дана овај партизански првак умре од тровања крви. Звао се Мијушковић. Неколико дана касније гине и његов брат, тако да се њихова кућа ископала. А у Црној Гори када се нечија кућа ископа, нема веће жалости и несреће.”

И ово је чудо. Само то је чудо, које човек који не верује, може покушати на многе начине да оспори. Он ће рећи да је ово само „случај”. Случајно је онај говорио ружно и ружио Св. Василија Острошког: случајно је онај италијански командант баш тад и баш ту пошао; случајно је испалио из топа; случајно је парче погодило баш њега; случајно је рана довела до тровања крви и смрти и случајно је његов брат погинуо мало касније и кућа им се ископала. Све сам „случај”! Иако се баш на тим случајностима показује нешто друго. Па ипак то чудо није такво да човек који не верује не може да му се одупре. Човек који не верује је као човек кога сте затворили у неку зграду са хиљаду излаза, па све излазе позатварали осим једнога. И он сада, када је успео да изађе кроз тај излаз, као да би желео да нам каже: „Видиш да ме ниси ухватио”.

Ја нећу вама да говорим из „Житија Свјатих”, која су пуна чуда, али за које човек који не верује може да каже да није истина. Говорићу вам о чудима која су се десила у наше дане, тако да онај који не верује може сам лично да их провери. А ја знам само један мали део од онога што се десило.

Почећемо са Маријом са Динаре, коју народ зове Марија Боговерна. Па само то дете, девојчица од седамнаест година, сама њена појава већ је чудо. То је једва писмено девојче, самоука, а говори истине, које би тешко учени људи могли да кажу. Шта она каже за српски народ? Каже за њега да је велики, иако је мали. Да је велики по своме задатку, послању, мисији. Српски народ је, каже она, лествица између неба и земље, помоћу које треба и други народи да се попну горе. И зато Бог кажњава тешко Српски народ, јер се оглушио о задатак, који му је Бог дао.

Већ само то, па да човек застане пред њом. Мало, једва писмено девојче, па да тако говори о мисији српског народа! Па онда говори војводи Момчилу: „Ви сте учили богословију. А наш Краљ, наша сирота није. Одвели га тамо, одвели га тако далеко. Знате, он не може добро да влада, ако не сврши богословију, па онда да влада...”

Али ни то није све. Каже она даље: „Наш народ неће спасти ни лордови ни лотрови. Ни Српство га неће спасти. Само и једино Христос га може спасти.” Замислите такво дете. Каже она да наш народ неће спасти ни лордови ни лотрови, већ сам

Христос. За лордове знамо ко су. А ’лотрови’ су људи, који не воле да раде а хоће добро да живе. Комунисти, другим речима. Али ни лордови ни лотрови нас неће спасти. Наш народ се узда у Енглеску и њене лордове с једне, и у комунисте с друге стране, али отуда нема спаса. Ни само Српство га не може спасти. Само Христос!

То нема у књигама. Ко би јој то могао да каже? У књигама то сигурно није нашла, а нико јој није могао ни рећи. Али она је имала виђење. Њен отац је сиромашан човек. Имали су мало имањца и неколико овчица. А мати јој је опака жена, мађеха, и једне недеље је терала да иде са оцем на њиву и помогне му да жње. Она је хтела да иде у цркву на литургију, и много је плакала што је не пуштају. Ипак морала је да оде са оцем. Када су у подне прилегли испод једног дрвета да се одморе и отац заспао, чу она глас: „Марија, јеси ли будна или спаваш?” И дрво се затресло и сво обасјано неком светлошћу чудном. А у њему она види Богородицу. Богородица је теши и поучава је да слуша родитеље, и да је главно да се Бога боји и Њему се моли. Да иде у цркву кад може. И рекла јој је да ће имати три виђења. О првом сам вам причао. То је оно када је видела како девојке перу крвав веш, а на коритима слово ’У’. Кад је то виђење имала питали су је да ли је сањала, а она је рекла: да мисли да није. Друго и треће виђење имала је у цркви, али се тачно не сећам у чему се састојало.

Када сам причао владици Николају о малој Марији, владика се много одушевио тиме што сам му испричао и тражио је да му дају још више података о њој, јер хоће да напише читаву књигу о томе.

Имала је мала Марија брата Милана, кога су партизани мобилисали. У једној борби са четницима он погине. Онда када је он погинуо мала Марија је спавала и сањала да је погинуо. Она скочи, пробуди се и рече оцу: „Наш је Милан погинуо.” Онда му опише полако где је, како и када погинуо. Каже му чак и место где је погинуо, чак и положај у коме лежи, и то да му се торбица налази десно испод плећке, а пушка мало одбачена на страну. И то је чудо једно. То не може бити случај.

Па и сама појава те девојке је чудна. Кад је човек погледа, дете, а сва се некако сија. Лице јој је све озарено некако и светло. А кад почне да говори чујеш од ње нешто што је велико, снажно, моћно. Говори по четири сата и старима и младима. И они плачу. Разврстава људе по старости, па говори прво најстаријима, па онда све млађим и млађим, па на крају својим вршњакињама. Говори одвојено и женама и људима.

Ето чуда које се не може објаснити случајем. Она види унапред. Види како јој брат гине, види где гине, чак и у којем положају он лежи. То се не може објаснити ничим осим чудом. Разумом ми то не можемо објаснити. А довољно је само чути и оне речи „Ни лордови, ни лотрови, ни Српство, већ Христос”. То је довољно. Али и оно о Краљу и богословији. Никако, Краљ не може да не греши ако не сврши богословију, каже она. Или гледа четничку кокарду па каже да их то неће спасти. Каже она њима: „Требало би да имате кокарду, на којој би у средини требао да буде велики крст. Са његове десне и леве стране још по један мањи крст. Око крста треба да стоје четири слова С, С, С, С. Крст ће вас спасти”, - каже она њима.

Откуда том детету толика власт да може тако да говори. Откуда њему таква власт? - и Јевреји су се чудили Христу, не због знања, него због власти с којом је говорио. Тако се и ми њој, због власти с којом говори пред толиким бројем људи, чудимо. И сама та власт с којом говори већ је чудо.

Или да вам говорим о ономе што се десило нашем покојном другу и свештенику Воји Стоисављевићу. И то је велико чудо. И одмах морам свој велики грех према њему да исповедим. Покојни Воја био је свештеник у селу, увек насмејан, говорио је много и при томе врскао. Био је продоран тенор. Али некако мало сам га ценио. Све ми се чинило да свештеник треба да буде много озбиљнији него што је он

био. Тако, да га нисам примио неколико пута кад ми се пријавио и то све као да сам много запослен. Али, Бог га је ценио другојачије. А то је важније. И то се види по виђењима његовим. А то значи да му је срце било дивно.
О првом његовом виђењу, као и о другим виђењима, ја нисам чуо од њега лично за време његовог живота. Већ сам то чуо тек касније од његове жене.
Прво његово виђење десило се 25. марта 1941. године тј. на сам дан потписивања пакта. Легао он после вечере и заспао. Одједном он осети да га нешто диже и он седе у постељу. Из једног угла у мрачној соби један глас му рече: „Ово овако неће дуго остати. После два дана пашће. Три дана касније почеће мобилизација. Шестог априла почеће, а после девет дана...” И ту се глас изгубио, није довршио започету мисао. И он је све то будан слушао.
Прибере се он мало, пробуди жену и исприча јој шта је све чуо. Она му одговори да је све то био сан. Али он јој поче доказивати да је немогуће да је то био сан, јер човек који сања не би се тако брзо одједном снашао и тако осећао. И тек дуго после тога једва се умирио и заспао.
Сутрадан пође отац Воја по селу. У његовом селу свештеника зову ’куме’ јер учествује при сваком крштењу. Па сам увек мислио да ово мора да је неки сретан човек када толико кумова има. И исприча десетини људи шта је све видео синоћ. Два дана касније је дошао 27. март и обарање пакта. Значи да се један део виђења већ испунио. Трећег дана после оног виђења оца Воје дошло је у село 180 позива за мобилизацију, те се тако и други део виђења обистинио. У тај мах дође у село и штаб једног коњичког пука, да се ту формира и употпуни. Отац Воја оде одмах до команданта пука и исприча му шта му се све десило. Ту му рече да су се прва два дела виђења испунила. На крају разговора рече команданту пука „да ће у недељу да почне”, али му официри не повероваше.
Шести април је била недеља. Отац Воја поранио у цркву да служи литургију. А официри, поред којих је пролазио, подсмевајући му се упиташе га: „Шта би од оног почетка?” Он им само одговори да не зна.
Служио отац Воја литургију несметано. Кад у пола литургије упадоше официри у цркву и одоше у олтар код њега. Рекоше му да пожури и сврши литургију што пре, јер је црква узета за осматрачницу. Ту му рекоше да су Немци бомбардовали јутрос Београд и отпочели са нападом на нас.
- „Е оче Војо, нема шта да се каже.” То вам је оно кад неком човеку затворите све излазе из куће, па нема куд, него дигне руке у вис и каже: е сад немам куд. Ухватио си ме брате.
- „Али шта оно рече да ће бити после? Девет дана после мора нешто да буде. Само да ли девет дана од онда или од 6. априла?”
А, није од онда - тврди отац Воја. Није од онда, него је овако глас рекао: шестог априла почеће, а деветог дана после... И ту се глас прекинуо.
Мора да ће после девет дана бити нека наша велика победа, рачунају официри, и нису ни слутили шта ће тога дана бити.
Тачно девет дана касније потписана је капитулација.
Друго виђење имао је отац Воја 4. маја 1941. године. Било је тих дана дивно време. Ово виђење се десило у сред дана у цркви, за време службе, када је храм био пун људи. Био је то дан пун сунца и светлости.
Кад је отац Воја изашао да чита Јеванђеље загрцнуо се и није могао да га прочита. Хоће човек да чита, види се то на њему, али просто не може. Нешто га спречава и он плаче. Почео човек на сред цркве да плаче. А госпа Мара, његова жена, стоји међу осталима у цркви и никако не може да разуме шта је то са оцем Војом. И нарочито јој је криво зашто човек да плаче пред толиким светом у цркви. Реши се она да га упита после службе шта је то било са њиме. На једвите јаде прочита

отац Воја Јеванђеље и заврши службу. Та недеља је била „млада недеља” када народ сматра да молитве нарочито помажу, и црква је била дупке пуна.
Кад је служба била готова и људи се разишли кућама, сачека госпа Мара оца Воју и упита га зашта је плакао и то пред толиким светом. А он јој рече:
„Е моја Маро, шта сам видео и шта сам чуо. Не дао Бог да се све то оствари. Кад сам окадио народ и повратио се са кадионицом у олтар, видим одједном поред часне трпезе неко светло. Погледам десно и видим горе Светог Трифуна (То је била његова Крсна Слава). Лепо видим мог Св. Трифуна, као оног са иконе. Одједном чух глас: „ Оче Војо,” - а ја сав претрнуо, - „страшна је судбина српског народа”. Па кад стаде да ми ређа шта ће све да се деси, просто ме језа ухвати. Какве се патње, пустоши и страдања спремају за српски народ. И још на крају ми рече да ће у року од једног месеца тешко да настрада један српски град.
И стварно, 5. јуна тешко је настрадало Смедерево. Ниједан други град није тако настрадао у то време. Значи да се онај задњи део предсказивања односио на Смедерево. Али, види се да је пророчанство задоцнило за један дан. Јер њему је речено 4. маја: за месец дана... Али у вези тога казаћу вам нешто касније.
А треће виђење имао је отац Воја последње недеље у јуну 1941. године. И то опет на светој литургији. И опет је видео Св. Трифуна и овај му је казао: „Велики нереди отпочеће у Србији!” У то време нигде никога није било по шумама. Био је апсолутан мир. У шумама су били појединци: они око Косте Пећанца и Драже и нико више. А комуниста нигде није било у шумама у то време. Па ипак му Св. Трифун каже: велики нереди отпочеће у Србији. И још му је казао: „ Чувај се између 15. августа и 15. септембра.”
16. септембра дошли су по оца Воју наоружани људи. Одвели га од куће и на зверски начин убили два дана касније. 18. септембра. Пошто су га одвели од куће 16. септембра, и ту видимо један дан разлике. Речено му је да се чува између 15. августа и 15. септембра, а њега одводе од куће 16. септембра. Значи да постоји разлика за један дан. Ово значи да постоји разлика између овог земаљског и оног небеског, ако смем да кажем, календара.
Ето овог случаја са оцем Војом. И то није било тако давно. За њега има толико живих сведока, који су оца Воју познавали и који су то од њега прво и чули. Ту нема случаја, кад ти се унапред кажу такве ствари. Кад ти унапред глас каже: за месец дана. Овде нема случаја. Овде може само онај који не верује да каже: то није истина. Али сведока има и то многих и још увек живих.
Има чудних случајева и са манастиром Мрзленицом. Можда је неко од вас чуо за то. То је један манастир Пресвете Богородице, у близини Крушевца. Он је овако откривен. За тај манастир сељаци из околине нису уопште знали. Он је био порушен и само су од њега остали темељи. Једне ноћи је један сељак спавао са својим укућанима и одједном га неко пробуди. Устане он и виде једну светлу прилику, која га зове да пође за њом. Напољу је био снег и мраз, и он хтеде да се обуче, али му прилика рече да не треба. Она му рече: „Устани и пођи са мном!” И он пође и све му се чинило да она прилика не гази по снегу. Он није осећао хладноћу уопште, иако је био одевен лако за спавање. Кад су дошли на једно место, Богородица му рече - јер је та прилика била Богородица - да су темељи, на које су наишли, били темељи манастира посвећеног Њој. „Иди за мном и обележи темеље!” рекла му је. И он је пошао за Њом и обележавао је темеље разгрћући снег. Кад је то свршио, нестало је прилике, он се врати кући и настави да спава.
Кад је устао ујутру он се сетио свега, мислио је да је све то био сан. Но и пак оде до оног места да се увери. А тамо, види се лепо у снегу како је разгртан као једна путања, па само нови снег пао и покрио ивице стаза. Познаје се потпуно траг од темеља, и он виде да је све то доживео у будном стању. Оде одмах кући и исприча шта му се све десило прошле ноћи. Сви му се смејали. Ипак, он почне сам да копа

и после неколико удараца пијуком у земљу, наиђе стварно на старе темеље. Кад су то видели остали сељаци, навале и они са копањем и ускоро ископају темеље неког старог манастира. Тако је откривен манастир Мрзленица.
Ту нема рационалног објашњења. За оне који не верују ту нема ни оне хиљадите рупе кроз коју би могли да се извуку, па да кажу: е видиш да ме ниси ухватио.
Тај човек је умро 1923. године. Али људи који су заједно с њиме копали још су живи.
Духовни свет је стварност. Али он има мрачних и тамних дубина, као и светлих врхова - као што је случај и са нашим животом. Фигуративно изражено: духовни свет је као огромна планина, чији врхови иду у небеса; а дубоке долине продиру до у само срце недара земље. И у духовном свету све није свето и светлост. Има у њему духа светлости и духа мрака; духа благородног и духа опаког. У духовном свету човек није у стању да лако разликује духове и утврди какав је ко. Зато је могуће да следи и злог духа ако му се овај јави. То је један од главних разлога зашто наша црква забрањује призивање духова. Не само због спиритуализма као таквог, већ и зато што човек у тој области не може да се креће без искусног водича.
Духовни свет је пун врхова и амбиса. И као што нам преко планина са врховима и амбисима треба добар водич, тако нам и у духовном свету треба добар руковођа. Зато црква и забрањује изазивање[16] духова. Јер чим ти тражиш да се појави дух, у опасности си да се појави и дух таме, а ако ти ниси у стању да разликујеш добар дух од злог, поћи ћеш и за злим духом само зато што се појавио као дух. Ти не питаш какав је, за тебе је главно да је дух. Можеш поћи за њим и отићи у амбис. Зато то вера и црква забрањује. И зато прави хришћанин никада не тежи да дође до духовног света кроз спиритуализам.[17]

Друга је ствар када ми духовни свет јави сам. Оно пророчанство, у коме се истините Божије ствари сазнају, од Бога је. Сотона сигурно неће открити цркву, или нас учити тајнама Христове вере. Али ако ја хоћу да чепркам и на силу хоћу да дођем и продрем у тај духовни свет, онда могу да паднем у опасност и кроз то у амбис. Пророчанства могу бити дела духа светлости или духа таме.
У Светом Јеванђељу се много помињу духовне ствари, из којих се виде докази о постојању духовног света. Говори се тамо о једном спору између ученика Христових и господара једне врачаре. Она је била робиња и зарађивала је велике паре својим господарима врачањем. Деси се једном да је сретну ученици Христови и да јој одузму ту моћ. А господари њени подигну тужбу и туже их за накнаду штете. (То сам ја крстио онако као правник, тако тамо не стоји). У тужби наведу да су им ученици упропастили једини извор прихода. Разуме се, судови су одбацили ту тужбу, као не дозвољену. То се лепо види из Дела апостолских.
Када говоримо о овим чудима, мислимо да је свака појава доказ духовног живота, али не увек и светлог. А главни начин разликовања оног што долази из светле области духовног живота и оног што долази из таме јесте: да оно што долази од Бога долази само, и без неких нарочитих обреда. Код мрачних ствари све је везано са чаролијама, тајанственим обредима и клаћењем стола. Свако изазивање духова из духовног света може пре да изазове духове таме, него светлости.
Има исто тако два велика чуда, која се нису десила тако давно. Прво се десило 1855. у Лурду, Француска а друго 1916. у малом селу Фатима у Португалији. У оба случаја деца су била учесници.
16. маја, као и Марији Боговерној, испунила се и њима крошња једног дрвета у селу Фатима изванредном светлошћу и деца су у њој видела Богородицу, која им је

[16] Призивање (пр. прир.).
[17] Овде Д. Љ. мисли на спиритизам (пр. прир.).

рекла да ће им се јавити сваког 16. у месецу, али не смеју о томе никоме да кажу. И деца су чувала ову тајну. Али једног дана чује мајка једног детета како разговарају о томе. Мајка позове своје дете, одведе га кући и испита њега о чему су разговарали. Тако мајка сазнаде за ову тајну и тајна се прочу. И од тада је цело село, као и становништво из других крајева, долазило у одређени дан да виде чудо. И лепо су људи видели светлост, којом је дрво било испуњено, као и усне деце како се мичу као да разговарају, али ништа више. Нису чули ни гласа. Кад је било шест месеци од првог јављања присуствовало је око 150 хиљада људи и светлост је добила изванредну разнобојност и разливеност. И сви присутни су то видели.

Овима малима је Богородица саопштила да ће узети себи ону малу и малог Тому. И деца не само да нису била ожалошћена, него су се и радовала тој вести. Деца су тешила своје родитеље и причали им о томе како је тамо лепо и једва чекају час када ће тамо отићи. Родитељи су плакали, а деца су их тешила. И скоро трчећи су отишли Богородици у сусрет. Али остало је треће дете.

У селу Фатима је касније подигнута велика катедрала и сваког 16. у месецу долази тамо много света, 50-60 хиљада људи. Одслужи се по 100 миса и по неколико стотина свештеника исповедају верне. А кад је трећем детету било 16 година, позове је бискуп и она написмено открије све тајне, које јој је Богородица открила. Католичка црква је неке од тих објавила, а неке из својих разлога није. Објавила је да ће се водити рат, али да ће Госпа из Фатиме сачувати Португалију да не уђе у рат. Исто тако ће је сачувати да не уђе у шпанску револуцију, која јој је била тако рећи на прагу.

И замислите ви сад организацију и дисциплину у католичкој цркви. Бискуп је пустио ту девојчицу да иде кући и рекао јој да ће по њу доћи неке девојке да је одведу на једно место. И она је отишла кући. И стварно после неког времена дошле су по њу девојке, које су је одвеле у један манастир у Шпанији. Та девојка је данас жива. Она живи у манастиру у Шпанији. Сестре у манастиру не знају ко је она, а њој је забрањено да им то каже. О њој нико не зна где је. А знате ли зашто? Да се неби погордила, јер је са Богородицом била у додиру. И зато све до смрти мора да живи у тајности.

Једнога дана пролазећи кроз хол манастира она опази велики плакат, на коме је било објављено о прослави оног догађаја у селу Фатима. На плакату је била слика дрвета у светлости и она три мала детета под њим. И брзо та слика ишчезне. Па ипак она не откри: да је она једини живи учесник тога догађаја и остаде даље у тајности и непозната. Замислите само, колика је то духовна дисциплина!

Наиме, оно чудо у Лурду, које је још чувеније од овог десило се овако. Ту се Богородица јавила марта месеца 1855. године малој Бернадети Субиру, која је умрла деведесетих година прошлога века, и коју је католичка црква канонизовала. Мала Бернадета Субиру је живела у једном селу на падинама Пиринеја. Једног дана, када је пошла са својим другарицама за дрва и прескакала поток сваки час са једне обале на другу, зато што је тако стаза ишла, опази она на стени једну светлу прилику како је зове к себи. Она се уплаши и пође даље.

Сутрадан исти догађај. Не зна се да ли се то десило трећег или четвртог дана, Богородица је опет позвала. И она овога пута приђе њој. Гледала је на стену, и њеним другарицама је изгледало, као да она са неким разговара. Богородица јој је рекла: „Копај овде!” Тек што је мала Бернадета ставила своју руку у пукотину стене, а одједном стена поче да се круни и потече вода. И тек тада она исприча другарицама да јој се већ више пута десило да је Богородица позивала, али да она није смела да јој приђе.

Типично је овде ово: обично кажу да у таквим случајевима има сугестије и аутосугестије. Али како је могла мала Бернадета да убеди себе да онде има воде?!

Убедите ви себе да овде може да потече вода! - (показује на сто). Што не можете? А можете да тврдите да је онде била сугестија.
Интересантно је и овде како се држала црква. То је било крајње материјалистичко време. И тада је католичка црква била бојажљива. Бискуп Тарпски обрати се посланицом у којој описује глас који се проноси о Лурду и моли да се казни онај који проноси лаж: не вести, не сујеверје. Разуме се и власт се заинтересује. И тада су сви видели да уопште није по среди користољубље, да нико воду не продаје, шта више да је свако узима бесплатно. Пију је сви бесплатно, и сваки дан се чуда дешавају. И било је и таквих чуда, да је сваког да на било излечених и од оних болести, за које се знало да су неизлечиве.
Када сам био 1914. у Паризу, видео сам да постоји читаво друштво људи излечених у Лурду. И Емил Зола, који је своју дужност писца схватио као дужност фотографа, тј. да треба само да фотографише само он што се споља види, оно што се види на површини, писао је о случају исцељења у Лурду. Али он га је објаснио сугестијом. Човек је сугерирао себи да ће му рањаве руке зарасти ако их умије водом са извора у Лурду. А чим их је умио оне су почеле да зарашћују. Али ту нема сугестије. Има чуда на све стране.
Морам овде да поменем и преподобног оца Серафима Саровског, великог праведника и прозорљивца. Човека који је читао људе као отворене књиге. Који је умро 1836. године, али се то не зна баш тачно. Он је живео у пустињи од 1787. године и први пут је имао виђење за време литургије и то пред читање Апостола. Код Руса је обичај да ђакон пред читање Апостола возгласи: „Господи спаси...” И он је тада видео како изнад глава верних у цркву улази сам Господ Исус Христос, носе Га серафимима и херувимима. И како је Христос ушао у цркву, преподобни Серафим је стао и укочио се. Лице му је било светло и чисто.
Игуман, који је службу служио опазио је да Св. Серафим има неко виђење и није хтео да га прекида. Касније, када је служба била завршена преподобни Серафим је испричао игуману своје виђење. Овај му је рекао да ћути и да о томе никоме не говори. Отада виђења Св. Серафима су се умножила. Седам пута је сама Богородица улазила у његову собу. Једном приликом га је и излечила, када су сви од њега дигли руке. Он је у општењу са људима учинио многа чуда исцељења и пророчанства. Све је то најбоље сачувано у једној књижици: „Разговор са преподобним Серафимом”, коју је написао и издао неки новинар Мотовилов, човек болестан, кога је излечио преподобни отац Серафим.
Једног дана га је позвао преподобни Серафим, да би му открио циљ хришћанског живота. Тада му је открио смисао духовног живота и рекао да је у задобијању Духа Светога и тежњи да Он стално остане с нама - смисао нашег живота. Преподобни Серафим обраћа се свима са: „Ваше богољубље!” или „Радости моја!” Извршивши овај смисао живота ми испуњавамо нашу мисију на земљи. Исто је тако преподобни Серафим казао: да је садашња наша природа претешка, а када је облагодатимо постаје прозрачна. Мотовилов га је упитао: „А шта је то!?” Тада га је преподобни Серафим извео из куће на једну стазу, где је на једном камену провео хиљаду дана и ноћи, не спавајући и у молитви. Стаза је била покривена снегом, а ваздух је био хладан. У једном тренутку рече му преподобни Серафим: „Ви питате како је то када човек има благодат Духа Светога? Па погледајте Ваше богољубље у лице моје. Како Вам оно изгледа? Како се Ви сада осећате? Је ли Вам хладно? Је ли Вам тешко? Није, кажете. Па ето то је благодат Духа Светога.”
Преподобни отац Серафим је прорекао руску револуцију. Он је прореко и да ће цар доћи у пустињу Шуту и бити ту убијен. И то се све обистинило. Цар је стварно био одведен у пустињу и ту био убијен.

Како се то може објаснити? Разумом сигурно да се не може - већ само вером. Јер се не може рећи да то није истина, када је све записано. Не може се рећи да је лаж оно о чему има тако јасних трагова.
1909. године умро је отац Јован Кронштатски. Његово житије је штампано. Штампали су га сведоци његових чуда. Кад то прочитате, оде ваше неверје. Кад сам њега прочитао, изгубио се у мени најмањи траг сумње.
Ту у житију има на стотине чуда. Могу вам рећи да сам прочитао сва житија светих, али ни у једном нисам нашао толики број чуда. А он је скоро наш савременик. И за свако чудо имамо живе сведоке. Наведена су њихова имена и занимања, па чак и места где можеш да их нађеш и да провериш оно што је у житију написано.
Каквих све ту чуда нема. Има чуда васкрсења, а случајева исцељења на даљину има најмање на стотине. Један такав случај навешћу вам сада. У Ростову на Дону живи породица мале Надежде, која је добила крупу[18] и хоће да се угуши. Долазили су лекари и нису могли да јој помогну. Кажу њеним родитељима да неће моћи да живи до следеће ноћи. Мати се тада сети оца Јована и каже мужу да пошаље депешу оцу Јовану, да каже да је мала Надежда болесна од крупа. Да се моли за њу. И послаше депешу: „Мала Надежда болесна од крупа. Молите се за њу. Плаћам одговор." У току ишчекивања, те ноћи, примете да мала Надежда боље дише и испуњени благодарношћу они се захваљују Богу. Ујутру стиже одговор оца Јована: „Молићу се за малу Надежду. Молите се и ви. Оздравиће." Неко ће рећи на ово да је ово само случај. Али да видимо.

После овога дошао отац Јован једном прилико у Ростов. Он је имао нарочити вагон, у коме је била направљена мала капела, тако да је могао целога пута да служи Службу Божију. Тај вагон му је био направљен по царевој наредби. И кад је стигао у Ростов, маса света га је чекала, јер су чули да он долази, и није могао да се пробије кроз ту масу. Полиција је морала да му крчи пролаз. Многе мајке су подигле децу своју да би виделе оца Јована; а међу њима беше и Софија, мајка мале Надежде, која подиже малу Надежду. Одједном се отац Јован окрете и пође право к њој и малој Надежди. Приђе и поздрави се с њима, као да се познају одавно. У толико хиљада душа он је баш њу препознао. То није, нити може бити, случај!
Или један други случај. Једна госпођа описује живот свога мужа. Живео је распусним и раскалашним животом као „отмени" господин негде на Кавказу. Време је проводио у пијанчењу и распусном животу. У свему је било само оргијање и пијанчење. Одједном једнога дана после једне такве оргије, са другим једним таквим „отменим" човеком, њега је нестало. Мислили су да га је неко убио и склонио му тело. Помишљали су да се није и сам убио. А два или три месеца касније појавио се један прашњав и уморан човек у том истом граду. Био је то онај некадашњи расипник и распусник.
После оне ноћи оргијања. у коме му је душа пропала, решио се он да оде до оца Јована, не би ли на тај начин некако измолио опроштај за своје грехе. И тако, ишао је пешке свакога дана напред и ближе оцу Јовану. И кад је стигао у Кронштат ишао је једном улицом. Иза њега кретала су се једна кола у којима је седео отац Јован. За колима је трчало неколико стотина душа, као и увек. Отац Јован је ишао да обилази поједине људе и места око Кронштата, као и увек, после службе. Одједном отац Јован га ослови и позва да седне поред њега у кочије. Када су тако сели, отац Јован му рече: да се само припреми за причест и причести, и да ће му све бити опроштено. Затим га доведе до страно-пријемнице и ту остави да се припреми за причест и исповест. У Кронштату су тада били приморани да подигну

[18] Запаљење душника, обично код мале деце (пр. прир.).

огромну палату, тзв. страно-пријемницу, за становање оних који су долазили до Оца Јована. Њих је било толико, да је нарочито за њих морала да се подигне огромна зграда.
И после два три месеца вратио се овај човек исцељен. Ето и то је случај проницљивости. А таквих случајева има у књизи преко седам стотина.
Ето вам разних чуда. То су све сама колективна искуства. Отац Јован их није сам искусио. Искусили су их људи, искусила их је заједница у којој је он живео.
А причао ми је прота Стева Димитријевић шта је доживео када је као студент на духовној академији присуствовао служби оца Јована у Кронштату. Он каже да је то било нешто страшно. То није више служба, то је једно опште ридање за покајање и молбе Господу за милост. Отац Јован Кронштатски је увео јавно исповедање, јер је било толико људи и верника, да није могао да стигне да свакога по наособ да исповеди. И обично би после службе стао пред олтар и само рекао: „Кајте се!” Тада би људи почели гласно да се исповедају за своја најтежа дела и грехе, не водећи ни мало рачуна: да ли их неко слуша са стране или не. А то је било страшно: падање, ридање, покајање, плач и молба и вера какву не може свако да изазове.
Ето тиме сам завршио са колективним искуствима и чудима.
А шта су то чуда? То ћу вам најлакше објаснити једном сликом. Замислите да сте, када вам је било седам година, били приморани да отпутујете од куће и да сте се одједном нашли на неком месту у Аустралији. На неком брду поред оваца. Дошли сте ту када вам је било седам година, а сада вам је 77. Седамдесет година је, значи, прошло од како сте отишли од куће. Слика куће и чланова породице су избледели. Једва се понекад сетити , блесне вам у свести, слика очева, мајчина, или неке тетке. Сећате се рецимо када сте били мали и добили једанпут батине. Па се сећате, можда, и једне крушке или неког другог дрвета испред куће, под којом сте се играли. И то је цео портљаг ваших успомена. И све верујете да је то, чега се сећате, само један сан. А јава је 70 година живота у Аустралији. И она је тако снажна, непосредна да ми постављамо питање: да ли је оно чега се сећамо истинито, и да није само сан?
Сећате се, можда, језика који се у вашем крају рођења говори. Али у његову истинитост сумњате. Јер ту где сада живите нико вас не разуме кад нешто кажете на њему. Имате, једном речју, врло скроман портљаг успомена. Али дође вам с времена на време нека порука, писмо. Пише вам брат или сестра и ословљава са: „Драги Михајло”, - и ви кажете у себи: пази па тај језик постоји. Значи да ипак није сан. А сећам се и сестре. Била је много старија од мене. А дође онда глас да је дошао син Маријин у Аустралију и жели да се види с вама. И тако се утврђује слика у вама о оном прошлом и некадашњем.
Тако и наша вера. Замислите шта би било с њом да нема чуда. Нашу веру би учили из катихизиса. Али је све што у њему стоји било тако давно да ви почињете да сумњате. Шта ћемо онда? Срце каже: онаква светлост, лепота, чар, снага, сила мора да је истина. Али то је сувише мало, као за онога који је пре седамдесет година отишао од куће: слике његовог оца, мајке или тетке или каквог догађаја. Утисци из Аустралије су потисли утиске из Србије. Утисци из Србије су избледели. Али сада се зато јавља одједном његов завичај писмом његове сестре. Долазе му гласови, писма, вести о сестрићу, који је стигао у Аустралију и хоће да га види. Све то вас подсећа, појачава у вама оне слике које су избледеле.
Ето то је функција чуда код нас. Избледела би наша вера у нама која се појавила пре више од 1.900 година. Појавила се онда и онде, и ништа више. И ми сумњамо. и сумња постаје све јача, и спремни смо да је одбацимо као сан: као што онај човек одбацује бледе слике које му личе на сан. Али долазе чуда сваки дан. И таман да ми заборавимо, а оно се јави чудо, она слика која нас враћа вери и уверава нас у њену истину.

Ето то је функција чуда. Оно је средство за јачање вере наше, која би без тога замрла.
И као што они гласови, вести и писма подсећају оног човека, на кућу коју је пре седамдесет година напустио, тако и нас чуда утврђују у вери, подстичући у нама њено јачање и не дозвољавајући да се угаси и ишчезне. Ето то је функција чуда у нашем животу!

ДИМИТРИЈЕ В. ЉОТИЋ

ОД МОЈКОВЦА ДО КАЈМАКЧАЛАНА

УВОДНА РИЈЕЧ

Соколска жупа Цетиње одучила је да овај врло карактеристичан напис о освајању Кајмакчалана, написан од рез. п. пуковника Димитрија Љотића, као учесника и очевидца догађаја, изда као своју едицију у Соколској Петровој петољетци и као прилог свим учињеним мојковачким свечаностима. Мени је стављено у дужност да дам уводну ријеч.

Г. Љотић открио се овим написом да је пјесник. Признаје да овакву истину могао је само пјесмом изразити, зато је и написан „као нека песма" Па заиста је ово пјесма над пјесмама. Он је у овом напису излио осјећаје своје богате душе, исто онако, као што је прије четврт вијека нештедимице давао од себе посљедње физичке напоре!

Његов напис има свестране користи.

У првом реду, њиме је откривен, и у пуној свјетлости приказан један веома значајан историјски догађај. У херојском лику Бошка Булатовића овјековјечио је диван примјер млађим нараштајима, како се у даном моменту несебично служи општим народним стварима. Бошко Булатовић при отварању капије за повратак у домовину пред свима искорачио је. Благодарећи г. Љотићу то му није остало сакривено ни незапажено!

У другом реду, оваквим се написом цементирају крваво течене тековине. Њиме се у потпуности служи вјековима уклесаним емблемима у нашем грбу - слози. Овакав топао опис једног брата Србијанца, за храбро дјело једног брата Црногорца, у служби општој ствари, најбољи је демант свим разорним елементима, који на разне начине подривају слогу међу једнокрвном браћом.

У трећем реду, што је овим написом доказана и ментална једнакост у двема предратним српским краљевинама. Иако је Црна Гора расадник чојства и јунаштва, овим се написом доказује, да исто тако и Србија ни за длаку не уступа. Познато је расно јунаштво нашег народа! Но тешко је бити човјек. Човјек мора бити вазда, сваког дана и сваког часа, а јунак за кратко одређено вријеме. Овај напис доказује чојство Србије!

Јер коначно, овим је написом писац, Љотић, дивно у херојском лику Бошка Булатовића, повезао два историјска догађаја: Мојковац и Кајмакчалан, а у Бошку Булатовићу персонифицирао сву мученичку и тешку улогу Црне Горе, одбраном одступнице србијанске војске, круна чега је била Мојковачка битка. Преко тог Бошка Булатовића дао је признање тој Црној Гори, да је опет она при повратку у домовину била прва на отварању капија на Кајмакчалану. Братски, херојски и чојски са стране Љотића!

Ми Соколи сматрамо да се најбоље одужујемо својој идеји поготово у данашње доба и доба Соколске Петрове петољетке штампањем овог и оваквих натписа. А наша идеја није ништа друго до наставак пута којим су наши стари корачали. Ми рођени и васпитани епским и Његошевим духом не можемо у уске и кривудаве путељке грубе материјалистичке садашњице.

Ми се Соколи не осврћемо на малодушне и оне који не знају што говоре. Ми не чујемо ријечи, да је касно, да је тешко итд. Ми идемо напријед с поуздањем у наш народ, који је издржао петвјековну Голготу.

Ми Соколи знамо да су Рим и Атина и класични народи пропали оног дана, кад је над духовним животом надвладао материјалистички осјећај. Ми имамо и данас живих примјера славних народа!

Ми Соколи, цијенећи то највеће богатство наше, духовну вриједност овога краја, кроз коју смо познати Словенству и свијету, дали смо идеју и прославили: петстопедесетгодишњицу Косовске трагедије, седамдесетогодишњицу Граховске битке, педесетогодишњицу изласка на море, двадесетпетогодишњицу Балканског рата и достојно добровољачки Крсташ барјак Црне Горе ставили у музеј, и сада двадесетпет годишњицу Мојковачке битке и свих напора од Дрине до Мојковца, пожртвовано штитећи излазак србијанске војске путем Голготе и славе!

Ми нећемо заборавити, у даном моменту, прославити побједу Владике Данила на Царевом Лазу, Св. Петра на Дубровнику, Краља Николе на Вучијем Долу за освајање Мостара и друге славне подвиге и побједе наших синова широм Балкана!

Ми у овом кршу нијесмо имали поља ни долина, фабрика ни рудокопа, и по томе нико за нас не би знао. Али ми смо имали нешто, што нијесу имали други, нашу духовну вриједност, јер смо ми били носиоци завјетних народних косовских идеја, ми смо кроз вјекове били носиоци борбе за крст часни и слободу златну! Ми смо били тај народни духовни расадник, гдје се вјековима покољења напајаху.

Ми једино кроз те велике мисли и идеје, били смо велики и запажени и ми једини тим путем можемо бити достојни представници овог историјског краја. Сви они који пливају у материјалистичким водама садашњице или сви они који се заплићу у уске сепаратистичке стазе, у овим судбоносним часовима за све народе Европе, према свом народу а особито према Црној Гори, чине гријех за који нема покајања!

Великани нашег народа и ратници дали су пуно признање пађеничкој Црној Гори. То је учинио Блаженопочивши Витешки Краљ Александар I Ујединитељ, говорећи о духовној храни коју Црна Гора даје, каже да јој равне нема до мајчина млијека. Армијски ђенерал Милан Недић, говорећи, да није било Црногораца не би било српства ни југословенства! Ђенерал Миленко Варјачић, називајући нас духовним расадником нације. Пуковник Љубомир Полексић приказом као очевидац и учесник свих напора у прошлим ратовима. Да коначно п. пуковник Димитрије Љотић учини овим написом апотеозу не само расном сину Црне Горе Бошку Булатовићу, већ свим патњама и мукама које је Црна Гора поднијела за општу ствар. Ово је трајно и ово остаје за покољења. На разне штампане књиге и памфлете нико се озбиљан не осврће, по оној народној: тешко вуку на ког се не лаје.

Мјесто лирског увода пјесми над пјесмама, ја се упустих с обзиром на прилике и догађаје садашњице на расправљање, али ћу констатовати да је заиста писац истину рекао да се само пјесмом истина открива. „Јер ако песмом људи зову оно што у нашој дубини затресе најтананије жице нашег срца, онда није могуће истину писати о делима и смрти Бошка Булатовића, а да у нашем срцу не одјекну толика скривена звона - као на највећи празник Господњи”, како лијепо завршава писац Љотић. И заиста наша народна епопеја наша је најдокументованија историја вјековних народних патња и мука, прегнућа и славе!

9. октобра 1940.
ГАВРО МИЛОШЕВИЋ
Старјешина Соколске
župe - Цетиње

ОД МОЈКОВЦА ДО КАЈМАКЧАЛАНА

Свака жртва и свако јунаштво је као „град на гори”: треба да светли људима и народима. Без њих би им било мрачно путовати по кратком им, али мучном и тешком путовању. Тако и Мојковачка битка.
Али ја нећу писати о Мојковачкој бици, пошто ће то други позванији радити.
Писаћу о једноме дивном и правом њеном учеснику, који испунивши до краја дуг свој у овој бици, по великом богатству и снази духа свога, осети да је, поред свег давања, још пребогат и поред свег трошења, још пресилан, па зато остави родни крај, и дом свој, и старе родитеље, и род свој, и на свом брдском коњићу крену у Подгорицу, а одатле преко Бојане у вољно прогонство за србијанском браћом својом који раније, повијених застава, тешко уцвељена срца, прођоше кроз Црну Гору и одоше судбини својој у сусрет.
Писаћу о капетану Бошку Булатовићу, из Речина, једном од најчистијих херојских ликова које је наша богата епопеја пред наше очи раскрилила.

***

Он стиже Србијанце у сред Албаније.
Тамо се природа спремала за свој Васкрс. Већ су љубичице ту и тамо, испод оживеле траве гледале чудну поворку, нама тада неславну - поворку глади, болести и дрњака, где је смрт већ на толике, што су још једва ходили, била ставила свој печат, одвајајући их за свој плен. Топли дах пролећа већ је припремао васкрсење. Али развигорац још није дунуо. Чудна војска - једна од најславнијих - чинила је баш најславнији свој подвиг у млакој влагом засићеној претпролећној атмосфери, слабомоћно и болесно, остављајући за собом уз пут телеса оних у којима је остатак снаге одједном утрнуо као догорела свећа. Отуда није Бошку било тешко да их нађе. Он стиже ту гомилу гробова што се у славној поворци неславно провлачаше кроз баруштине и шуме између Љеша и Драча.
Запамтите да се и природа тек за Васкрс свој спремала. А људи које стиже капетан Булатовић беху једни под печатом блиске смрти, а други с толико бола, туге, горчине и потиштености да су се мало од њих разликовали.
Као што кора ледена сачува од сувомразице живот притајени, тако пред навалом толиких несрећа, и на душе оних које смрт не хтеде, а Божја их одреди за носиоце будућег Васкрса народног, паде ледена кора неосетљивости, под којом се једва, тек у контурама, лик духовни могао назрети.
Зачудише се ћутљиво они које стиже капетан Булатовић, кад за собом угледаше његову стаситу јуначку прилику и озбиљни му и мирни лик. Толики је терет био под Крстом што се носио, и толико је душа под леденом кором било обамрло да не би умрло, да га упале очи гледаху мртво, сува уста једва да нешто изговорише, а руке се честито не стегоше. Чак и неки подсмех у очима Бошку се учини да прочита ту и тамо.
Али Бошку Булатовићу то ништа не смета. Њему је то сасвим разумљиво, (јер љубав је многоока и многокрила, више види даље и боље, него мржња, којој се вид отвори само у мраку, као сови уклетој) да је њему место баш у тој чудној поворци живих гробова и замрлих и слеђених душа, - и да је та неславно ходећа војска носилац Васкрса народног.
Ни часа он у то није сумњао. Ни тренутка се није колебао.
На глас да је Црна Гора плен непријатеља, он на свом брдском коњићу полете трагом трагова неизбрисиво обележених. И с толико одлучности и достојанства се упути преко моста на Бојани, иако непријатељска стража већ ту стајаше, сам самцит, на коњу маломе, - да га стража поздрави као неког кога не само није могуће

зауставити, јер иде ходом планинске реке, већ није чак пристојно ни питати га ни ко је, ни где иде, већ га треба пустити да прође и почаст му указати.
И откуд сад он капетан Булатовић, ушавши у ту дугу поворку војске болести и глади што је ипак тврдоглаво вијугала ка Драчу, - откуд би се сад он, човек и јунак, дао збунити ситним и малим рачунима повређеног самољубља или непризнатог јунаштва.
Он уђе у ову поворку, уверен да ће доћи развигорац што ће и ову војску припремити за велико Ускрснуће. А дотле капетан Булатовић може да чека.
Примише га у србијанску војску с чином који је у Црној Гори имао. И право чудо, иако не беше потребе за официрима, примише га као да су знали, као да су, под мирним и достојанственим ликом новопримљеног могли погодити да им долази неко коме је свеједно да ли ће под већим или мањим чином, већом или мањом спољном славом, знаком и наградом испунити дело свог живота.
А кад војска пређе на Крф и кад се распоред направи, који ће положај који официр заузети, - капетан Бошко умало да остаде нераспоређен. Али таква је упорност била из њега да га, напослетку, поведоше у Солун, у штабу бригаде, као официра на служби.
И већ по одласку у Солун код примања материјала за своју јединицу, радио је тако усрдно и с таквом вољом, да служаше за пример и у том ситном на око и рекло би се нејуначком послу. Али нема посла нејуначког, већ има само нејунака на послу. Јер чим јунак на посао један дође, као сунце кад се у дан пробије кроз тежак облак, што не само осветли, већ украси, обогати, ољубави, ствари и душе, тако и у најобичнијем послу, на око нејуначком, примање седала и самара, мазга или друге опреме добија неки узвишени значај и изглед.
А кад код Солуна, по Васкрсу, настадоше завршне вежбе новоопремљене и мисли ускрснућа претпостављене војске, кад официри из целе бригаде по завршеним вежбама, по обичају, одлажаху „на критику”, - показа се да је одмереност и мир капетана Булатовића покривач правог војничког духа, коме је војна вештина од природе откривена, а доцнијим спремањем продубљена и проширена.
Кад се војска крете из Солуна, капетан Бошко се замисли и као да нека дубока сета покри први пут мирни му лик. Изгледала му је улога чудна и недостојна. Бригада има начелника штаба, има ађутанта, - а он поред њих, као нешто што се трпи, а што је излишно.
Зар он излишан? - беше стално његова мисао. И није то била обична сујета, плитка и празна, што га је пекла. У великој трагедији свог народа, он је осећао да има нешто да да, нешто што је порасло с њим у његовим Речинама и што је сасвим зрело за брање. Не зна он тачно што је то. Али после Мојковца кад му глас црни стиже, он осети да ће цео живот промашити, ако остане дома. Он понесе собом негде у свет, за онима што прођоше из Србије, напуштајући дом свој, оно што је у њему порасло и стасало, а што само у љутом боју може да се изрази. И то га овде доведе.
А, ето, сад војска обучена и припремљена, тела опорављена, лица засијала, душе разгореле, а он - капетан Бошко Булатовић, на служби у штабу бригаде, „пети точак у колима”, мање него „шипка уз бубањ”.
Где га је одвело и довело оно што је расло у његовим Речинама и порасло у кршу српске Црне Горе? Први пут откако је дошао наступи у Бошка Булатовића, капетана на служби у штабу Прве Дринске бригаде, сумња и колебање. Али за мало.
Јер кад се бригада искрца код Острова и пође да поседне високи предбедем Кајмакчалана, коту 1900, - што се падинама својих коса губљаше на истоку у Могленској равници - а на западу претварише у Чеганске положаје, што са запада затвараху пролаз ка Солуну - док се једва приметним ребром везиваше за Плочу,

први трак Кајмакчалана, Бошка остави сумња и он мирно и одлучно замоли команданта да га упути у трупу.
- Па ти си, Бошко, већ у трупи - рече му командант.
- Нијесам, Бога ми, господине пуковниче, већ у штабу и то без посла. Но вас молим дајте ми јединицу да командујем.
- Али то није могуће, Бошко - одговори командант бригаде. Ми смо одабрали најбоље официре које смо у српској војсци имали и дали им чете. Ти си активни капетан и ја не могу да одузмем чету од њеног досадашњег командира, активног или резервног капетана, и да је дам теби.
- А ђе пише, господине пуковниче, да ја морам погинути као командир чете. Дајте ви мени вод код неког официра, старијег по чину од мене, и ја сам вам захвалан.
Погледа командант капетана, прелете очима преко мрког му и господског лица и става, и рече, навикнут да херојство често гледа лицем к лицу: „Добро, Бошко. Отићићеш код мајора Ћурића, у V п. пук. То је једини командир старији по чину од тебе.”

***

Мало је времена провео капетан Булатовић у свом малом звању, али велика је дела починио и дуга времена ће чувати његово име, његов лик и његову славу.
Колико да покаже да велика дела нису везана за звање, а трајност славе не зависи од дужине живота или дужине времена употребљеног на посао.
Кад сутра дан по Усековању (кад Краљевић Регент дође да поздрави пук који треба да заузме Кајмакчалан) наш пук заузе Кочобејску стену, Плочу и Каратепе, и тако изби у подножје Кајмакчалана, где пред нама стајаше прва стопа српске земље на коју треба слободна српска војска да стане и да тако покаже свету да није прогнаник и избеглица, већ да има, ма и само стопу квадратну своје земље, дође наређење да треба стати. „Даљи напад треба методички применити”, саветоваше нам нови учитељи у војној вештини. И цео пук стаде као укопан.
Али колико да покажу да је војна вештина нешто што се у крви носи, не стадоше на десном крилу пука 4. чета 1. батаљона и 1. чета 2. батаљона, већ у по дана и без припреме, налетом као на егзециру, избише лево пред сам Кочобеј, (где погибе. пеш. поручник Марковић из Смедерева) а десно заузеше Вирут, оштру и јаку тачку која у доцнијем развоју битке би с једне стране и с друге стране тако скупо плаћена, да се тела погинулих на њему не могаше сва сахранити. А кад тако спонтано добише своју војничку линију стаде десно крило да чека ту „методичну припрему.”
Али пред фронтом главнине пука све се задржа на главној линији Плоча - Каратепе, изузев једне чудне патроле састављене од два официра и једног поднаредника. Капетан Булатовић је био њен вођа, резервни потпоручник Марко Пулетић[19] из 1. чете 1. батаљона, што се већ прослави при једном прелазу реке Саве у Срем, те зато би преко реда унапређен за потпоручника, био му је помоћник, - а резервни поднаредник Драгић, сељак из Подриња, њихов друг.

Они нису хтели да мудрују. Добро је методично припремање. Одлична је то ствар. Али најбоља метода је не дати противнику мира, нападати га, онако како то јуначка крв сама од себе поучава свога тренутног носиоца. И зато они пођоше у патролу. Понеше са собом две пушке, 300 метака, мало хлеба, пуне чутурице воде и ко-

[19] Марко Пулетић рођен је у селу Липову код Колашина. Био је студент права на универзитету у Београду.

лико да покажу да нису противни начелно ни новом „методичном ратовању”, један хазен топ и хазен бомби колико год су могли.
Сишли су с Плоче и кренули даље на север, ка Кајмакчалану, претрчавајући брисане просторе од стењака до стењака. Чим би који заузели, они би управили топ на суседни и кад би бомба или две пале из хазеновца као из неба, непријатељ би, изненађен напуштао стењак, а они за њим.
И тако цели дан 31 августа. Пред вече цео предтерен главног положаја био је очишћен. Све непријатељске предстраже два три километра у дубину, биле су прогнане. Прогнали су их три човека: два официра и један поднаредник.
Али таман већ вече да падне, а они тако дубоко зашли и нико им с главног положаја не прети, као да отуда не схвата значај њиховог геста и полета, кад зрно непријатељско удари у прса јуначка потпоручника Марка. Он паде и брижан рече друговима, капетану Бошку и поднареднику Драгићу, да га оставе, да он умире, а они да се повуку, да их ноћ не ухвати овако далеко од својих, те да их непријатељ не би опколио и усамљене, похватао и побио. Али они, све гледајући ка непријатељу кроз наступајући мрак што се као извлачаше из јаруга и урвина и обухваташе косе и висова, говораху да га неће ни жива ни мртва оставити.
И Марко умре окренут своду небеском на чијој бледо-плавој основи тек засијаваху прве звезде, наслоњен о камен што му поднаредник стави под главу, обмотавши га убраном новом мирисавом папради, и, гологлав, раскопчаних снажних груди, из којих крв већ не избијаше кроз окрвављени завој, тихо, да не омета другове што свој јуначки посао лево и десно и даље продужују да врше.
Умре Марко брзо и тихо, између два пуцња, у сенци стењака иза кога паде, под, покривачем свеже летње ноћи, на постољу високе планине, окренут лицем истоку где су у далекој даљини очи нагађале нешто светлији хоризонт, одсјај великог солунског насеља.
Не видеше му другови да ли у мраку баци последњи знак крста на себе, нити чуше да ли му усне прошапуташе коју реч Богу, јер их једно ноћ и сенка, а друго непријатељ коме беху непрестано окренути, у томе спречи. Али кад видеше да Марко умре, прекрстише му се другови и мир и опроштај души му замолише не испуштајући пушку из руку.
И тада наста чудно и дуго цењкање и погађање између капетана и поднаредника. Капетан говораше поднареднику: „Иди, Драгићу, и јави нашима да дођу и посједну ово, и да пошаљу носила да носимо Марка, а ја ћу остати ово да чувам”. - А Драгић му одговори: „Не, господине капетане, ви да идете, а ја да чувам, јер ће више ваше речи вредети”. И напослетку победи поднаредник. Био је сељачки лукав, упоран: истицао је да је он мало и бржи од капетана, а треба, Бога ми, ноћас, трчати час лево, час десно; па опалити пушку час са једног час са другог крила, да противник види да је то све озбиљно поседнуто, да је противник ту, има и оружја, а не он сам самцит, поднаредник Драгић.
И тако се врати капетан, с тугом за другом и страхом да ли ће Драгић успети да очува ноћас сам и положај, и мртво тело Марка Пулетића и себе.
Али Драгић успе. Целе ноћи, сваки час са другог стењака, у подножју Кајмакчалана, одјекиваше његова пушка или звиждуци, или по која реч довикнута као команда. Није имао времена поднаредник да тугује за потпоручником, што као заспао лежи у стењаку, нити да гледа звездано небо, нити ужива у лепоти свеже планинске ноћи: очију упртих у мрак, кроз који су као стреле покушавале да продру, слуха изоштреног да сваки трептај ухвати. Ни хладноћа која падаше из ведрине по огромној голој планини без једног дрвета, не успеваше да му мишиће на телу олабави: сав запет и утегнут, сваким делићем, као лук стреле, Драгић беше на стражи. И тек пред зору дођоше наши да поседну заузето, да носе мртвог потпоручника Пулетића и да смене поднаредника Драгића.

Капетан Булатовић од тог дана, како пук после озбиљније операције од 5. септембра, кад се заузе још последња отпорна тачка дотле незаузета, испред кајмакчаланског утврђеног положаја, (где славно падоше из 1. батаљона V пука капетан Ћириловић и поручник Добринић са многим својим војницима), не оста ни час миран.

У време кад би остали седели за стенама очекујући наредбу он се с пушком у руци извлачио испред строја, често пузећи на опасним местима. Говорили су му, у чуду: „Па где идеш?, - али он је ћутао и ишао за својим мислима. Затим би узео карту и осматрао позадину Кајмакчалана. Није био задовољан са оном размером 1:50.000, тражио ону 1:100.000. Осматрао однос Кајмакчалана према целој Јужној Србији. И ћутао.

Али и кад је изгледало да ништа не ради, радила је мисао његова: „Треба отети Кајмакчалан. То није само највиши врх у Ниће, планине, и праг покорене и потиштене српске земље, чије освајање ће дати ону квадратну стопу наше територије да по њој престанемо бити народ без земље, макар остали народ без иједне своје куће, - већ то односи поглед наш напред северу: солунској Глави, Љуботену, Копаонику, Кучком Кому и Дурмитору, - а без овог, без погледа, никад циљу нећемо доћи. Треба нам да поглед прво можемо бацити, треба нам прво да отмемо тај кајмакчалански врх, - па да нам одатле пукне поглед преко Морихова, на Прилип Марков, и у сасвим дане ведре на Шару, и да тај поглед сваког дана говори војсци нашој: „Шта ћете и кад ћете? Шта чекате? Не заборавите!” - тек тако ће се родити снага која ће једног дана продрети, преко свих препрека, на север, у срцу Балкана по његовим жилама куцавицама, Вардаром и Моравом, чак у Подунавље и Посавље, а тада ће и Црна Гора бити слободна у братском колу осталих покрајина. Али за све то, мора прво пасти Кајмакчалан!”

Истина, тако и заповест гласи. Али сувише метода смо примили с новом опремом, па смо некако уобразили да Кајмакчалан може пасти без жртава. И што је главно без неког полета. Тако: машинама и челиком. А бар да нема жртава. Али откако смо 5. септембра заузели последњу отпорну тачку на предтерену, ни корака нисмо учинили, иако сваки дан долази заповест за напад. Непријатељ је на наше методе, паметно и храбро донео одлуку о својим. Храбри 11. бугарски пук, под командом пуковника Христова, чини одиста чуда од храбрости и држи се. Ураганска ватра прави пустош код њега, али пук не попушта.

Бошко све то посматра и размишља. 7. септембра увече његов је план готов. Он види да се војска мора вратити својим старим методама: јуначким. Вукући се по предтерену он је испитао непријатељске препреке и утврђења. Он има тачну слику непријатељских ровова и саобраћајница. Он је на основу тога направио план. Он ће заузети сва три реда ровова сам са својим водом. Остали затим нека се крену и нека поседују. Он иде команданту пука, излаже му свој план. Пуковник Војислав Чолаковић, душа од човека и јунака, одлази са капетаном Бошком на његову осматрачницу. Изводи га Бошко на место од кога, лежећи, између два камена, може најбоље да се осмотри цео положај. Пуковник одмах схвата, прима, верује, одушевљава се, благодари. Бошко је међутим, увек исти, миран и тих као што могу бити, дубоке врло дубоке воде. Пуковник би да одмах пође и напише заповест. Устаје. Непријатељ га примећује и гађа, скоро да га убије, - као што ће га и убити непуних месец дана доцније, с оне стране Кајмакчалана на рововској коси. Бошко га вуче к себи у заклон и вели му: „Чувај се, г. пуковниче”.

А пуковник се враћа поред њега и вели:

- А ти, Бошко, зар се ти чуваш? сад није време да на то мислимо.

- Увијек је вријеме мислити и на то, г. пуковниче, да не бисмо омели извршење свог задатка. Сваки има свој час кад не смије мислити на свој живот”. Па настави: „Него, молим вас, немојте ништа јављати, нити писати. Јавите само десно и лијево

да ћемо ми нешто на своју руку покушати, а они нека прате непријатељско кретање пред собом, па ако буду примијетили да ми успијевамо и да је покрет могућан, нека се крену". И пуковник Чолаковић то усвоји.
Сутрадан 8 септембра освануо је у великој магли. Капетан Булатовић се пробудио иза стењака где му је посилни наместио постељу од папрати. Како устаде, уми се, обиђе војнике па се врати и седе на постељу. Рукама је обгрлио колена и загледао се негде преда се, у земљу. Лице му је било замрачено. И не осети кад му приђе командир чете, мајор Ђурић.
- Шта си се замислио Бошко? упита мајор.
- Ништа г. мајоре - одговори Бошко и хтеде да скочи, али га мајор заустави и седе поред њега. Данас ћу погинути.
- Е вала Бошко - рећи ће мајор - каква чуда радиш и не погинуо. А гадан си план и направио. А није ти то требало.
- Ама нећу ја погинути по плану моме, већ по плану Божијему. У сну ми се показало.
- Шта си то сањао? Запита мајор радознало.
- Сањам ја - продужи Бошко - као да сам дошао на врх Кајмакчалана, кад, предамном стијена црна и глатка. Ни обићи је, ни прескочити је: висока до неба а широка колико год погледаш. Погинућу и то на врху.
Мајор покуша да Бошка разгали али Бошко одговори:
- Е господине мајоре, умријети се иначе мора. И није важно колико ће се живјети већ шта ће се учинити. „Су чим ће се изаћи пред Милоша". Не бојим се ја смрти. Него онако човјек промишља о свом животу, о свом крају, о својима па док му кроз ум пролазе: види их као на јави и жао му је њихове туге и жалости.
Писац ових редова тог дана око подне, кад већ зраци сунчани успеше да истање и пробију маглу што нас држаше целога јутра под својим тешким покривачем, био је код „Куферастог камена" положај где је тада била резерва наше десне дивизиске побочнице десно од Кајмакчалана. И кад га телефониста позва да прими заповест команданта пука, он чу глас пуковника: „Ми ћемо овде нешто покушати на своју руку а ви само осматрајте пред собом пажљиво". То нешто био је план и дело капетана Булатовића.
Одмах затим, десетак наших рововских топова отпочеше своје страшно дејство. Бомбе од по неколико десетина кила експлозива убациване су под правим углом у непријатељски положај. Посматрачи наши могли су лепо видети и како после првих двадесетак бомби групе непријатељских војника трче по положају као да би да се заклоне. Али друге бомбе падаху међу њих и њихова телеса ишчезаваху у диму експлозије. Ово бомбардовање је трајало пола сата. А затим нагло стаде. И посматрачи приметише како наши као бујица заузимају непријатељске линије.
План капетана Булатовића био је прост: напад без претходне методичне артиљеријске припреме, само пола сата дејства рововских топова, и то не на целу ширину непријатељског фронта већ тамо где је он открио да постоји вешто прикривен прелаз кроз непријатељске жице. Он ће с водом кроз пролаз да ускочи у први ров, да ту остави нешто војника да чувају заузето и чисте даље а он да иде даље у други ров. Чим заузме пред собом први ров остали нека се крећу у први ров пред собом јер ће непријатељ бити збуњен већ учињеним продором. Кад он изврши продор у други ров, нека се наши крену из првог у напад на други ров; а он ће са остатком свог вода у трећи и последњи ров. Тада ће већ непријатељ бити пометен потпуно, па ће и цео положај бити лако заузет. Он је видио из досадашњег рада да су за ову припрему потребни и довољни само рововци. А непријатељ ће опет бити изненађен и неће веровати да ће наши вршити напад без претходне „методичне" припреме, на коју смо за ових десет дана били навикли.

План капетана Булатовића не само да је био прост, он је потпуно и успео. Непријатељ је био изненађен, обесхрабрен и одбачен. Сва три реда ровова на Кајмакчалану, једина његова утврђења добро снабдевена препрекама од жица пала су за трен ока. Капетан Булатовић, водник друге чете, првог батаљона V пука својим планом и извођењем његовим учинио је да Дринска дивизија заузме само за неколико минута, све што је непријатељ био за два три месеца, пре него што смо ми из Солуна овамо дошли, изградио.

Капетан Булатовић је јурио испред бујице дивизијске, - као клин забијао се његов вод и положај је цео пао. Чак и сам врх (кота 2525) на који изби вод Булатовићев.

Капетан Булатовић је сијао од радости. Он више није мислио на смрт, нити је било трага од оне црне стене коју је јутрос у сну видео, и која је, од земље до неба потпуно затварала његовоме погледу дивни видик, очима му жудним да угледају своју земљу и њене далеке северне планине. И он, и војници не могадоше се отети овоме утиску. Као у тамници дуго затворени што гладним очима посматра дуго прижељкивану слободу, тако они застадоше пред, величанственим видиком. Морихово је било пред њиховим ногама, даље Бабуна, иза ње Прилеп а тамо, у даљини назирао се снежни врх Љуботена. И они усред борбе то стигоше да виде. Али нешто није ни капетан Булатовић видео.

Док су делови Дринске дивизије избивши на сами врх кајмакчалански, „на своју руку", како то рече пуковник Чолаковић, дотле у северном делу јаруге, између Кочобеја и Кајмакчалана, више од 1000 непријатељских војника као разбијена војска, изгледаху куда ће умаћи или коме се предати. Умаћи нису могли, јер гвоздена рука јуначког команданта пука, пуковника Христова то не даде, наши им са Куферастог камена ништа не могаше пушкама и митраљезима, јер беху далеко, - артиљерија наше побочнице није имала ни по два зрна на цев да их туче са Градишта. Наши делови што су нападом постигли онолики успех не огледаше свој десни бок и кренувши се далеко напред, остадоше без везе с осматрачима да би им они могли јавити шта се спрема.

Али нико није ни мислио, да је могуће скупити и у повратни напад кренути онако разбијеног противника. Да су гледали, међутим, беспомоћно, као ми како једна херојска воља и гвоздена рука од разбијене руље уређује војску, они би видели да је то неизбежно. Овако кад се делови 11. бугарског пука појавише из јаруге у десни бок и позадину оних што су већ стајали на прагу српске земље, наста метеж и наши одступише с кајмакчаланског врха, који непријатељ поново заузе, да одатле, после крвавих борби од 13. до 17. септембра, тек 17. септембра, буде избачен потпуно и дефинитивно.

Али непријатељ не поврати своја утврђења што Бошко оте „на своју руку" и наша војска се ту задржа.

Капетан Булатовић је с врха одступио у последњем часу. Он покуша да задржи војску. Али остање је у таквим тренуцима тако нагло, да је то скоро немогуће, нарочито код војске изненађене, нападнуте с бока и позадине која се налази на ледини, без икаква заклона и кад примети да је немогуће задржати се због наглости напада и изненађења, повуче се, мрачна лица, и он, бесан на све, а прво на себе, што готову ствар, низашто из шака изгубисмо.

Други су били задовољни што смо задржали бар она три реда ровова онако утврђених што их Бошко заузе, али он није.

Зар овакав видик испустити из руку? Зар ону лепоту не гледати? - мишљаше сам у себи. И одмах се даје на посао. Ух! да су му сад овде Ровчани. Али далеко су. А не треба пустити непријатеља да се утврди на неутврђеном врху. Треба га прогнати. И то узе Бошко на себе.

Он скупи своје војнике и уреди их. Он командова плотунску ватру. Гађајући сам врх тачно тако да непријатеља држи под ватром. Тако неколико пута: „Нишани!" -

„Пали!” Па онда искочи из рова и полете на врх. И кад се приближи он баци највећим замахом оно неколико бомби што је понео. Па онда натраг опет у ров. Опет командује: „Нишани”! „Пали” па опет из рова, па опет бацај бомбе.

***

О, капетане дивни! О јуначе међу најбољим и најславнијим мога рода! О, Бошко Булатовићу.
Зар је поглед с Кајмакчалана заиста тако замаман био твоме оку, соколе наш, да си опијен заборавио и на најобичнију опрезу, која јунаштву нимало не би част окрњила?
Или си у том часу осећао неку снагу коју људи обично немају, и силан и богат ниси мислио да треба да се чуваш, јер се снага из тебе пресипала?
Или је заиста већ мера била испуњена, и оно што је у Речинама код Колашина расло, а у српској Црној Гори порасло и развило се, овде под врхом Кајмакчалана, на самом прагу српске земље, стасало сазрело у пуној слави и лепоти по „плану Божјем”.
Не знам. Знам само да си ту пао изрешетан непријатељским митраљеским зрнима. Као да је непријатељ хтео да обрачуна с тим упорним јунаком који му већ десет дана не да спати, ни мировати па га је међу толиким угледао, одбрао и ударио, тако га је и покосио.
Капетан Булатовић пао је окренут врху Кајмакчалана. „Црна и глатка стена”, од земље до неба испречила се одједном пред његовим жудним очима. Сан се испунио.

***

Има читалаца који ће замерити да је овај напис написан као нека песма. Али тиме учинили би неправду. Нека тиме не чине неправду. Ми смо само истину хтели изнети: о животу и смрти капетана Бошка Булатовића из Речина покрај Колашина: само истину. Али обиље лепоте и чистоте, смерности и јунаштва што из истине избија, нагнало је њих да то песмом назову. Замерају нам што није проза!
Али проза не би била истина!
Јер ако песмом људи зову оно што у нашој дубини затресе најтананије жице нашег срца, онда није могуће истину писати о делима и смрти Бошка Булатовића, а да у нашем срцу не одјекну толика скривена звона као на највећи празник Господњи.

ПИСМО ОТВОРЕНО

Предговор другом издању

За два дана је прво издање „Писма отвореног” разграбљено. И непрестано се тражи са свију страна. Тако смо приморани да приредимо друго издање.
Није прошло без критике наше „Писмо”. Ред је да на њу одговоримо.
1. Пребацује нам се, да смо били сувише благи. Многи нам кажу: „реч је требала да буде тежа, реченица краћа и оштрија, а цело „Писмо”, као љути бич, да до крви ишиба оно што је за шибање.

Задовољни смо с овом примедбом. Она показује, да смо успели да покажемо колико је зло велико. Сад читаоци налазе, да је за такво силно зло потребна далеко силнија реч.
Истина, ми се овде не утркујемо, па да за свако неваљалство нађемо баш одговарајућу реч и израз. Немамо за то времена. А можда је и неваљалство јаче од наше речитости.
Главно нам је, да створимо у својој околини такве услове, да се зло умањи и малакше.
А већ по својој примедби изгледа, да смо успели да многима отворимо очи, и тако учинимо први корак своме циљу.
2. Други нам кажу, да нисмо баш довољно јасни, те да нас народ неће разумети. Говори нам, да је стил сувише украшен и завијен, те да народ кроз све те завојке којима тече мисао, неће бити у стању да је прати.
На то имамо да одговоримо, да нас народ ипак добро разуме. Дато је простом народу да схвати оно што је ученијима теже приступачно.
А треба да се зна, да народ не подржава ово зло, ако га је из незнања и омогућио, већ министри, Главни одбор и власти. А народу чак ни оно „Писмо" није било потребно, (он је све осетио, непосредно, и сам), већ је оно било потребно да отвори очи онима с врха.
Народ је и без „Писма", на збору у Коларима, показао јасно и разговетно шта не воли и не одобрава. Али, после свега тога, Захарија Варјачић је успео да у Главном одбору Радикалне странке, постави за делегата Радисава из Дубоне.
Дакле, нека нас разуме Главни Одбор, а народ нас је добро разумео.
3. Трећи нам веле, да ћемо зло проћи.
Ово „Писмо" се родило и одњихало у кругу људи, који верују да зло пролазе они који зло раде.
Са доброг и честитог рада, што год их буде снашао, примиће с поносом и лака срца. Неће поклекнути. Радосно ће примити одговорност за све и свуда. Умеће да одбију нападе ма од куда, и ма од кога долазили. И верују, да ће победити.
Јер овај народ није утрнуо за добро и честито. Осећа он разлику, и уме, ма шта се иначе говорило, да је цени. А није изгубио образ, па да савије шију пред насилницима. Није остао ни без поноса. Хвала Богу, има код Срба још „чојштва и јунаштва". А то су чекић и наковањ између којих се овако неваљалство мора смрвити.

***

Нисам крив ако ми гавран слети на главу, бићу крив, ако му дозволим, да ту направи себи гнездо.

Џон Мот.

Више се не може тајити.
Гадна болест нападне на човека и затрује га. И нико не зна. У дубини, мале честице људског тела боре се и умиру у мраку. Човек и не осећа.
Али када се тело испришта, и болест избије на видело, упне се човек из све снаге: помаже се и туђим и својим знањем, само да оздрави.
Здраво тело има у себи довољно снаге, да се зарази одупре, а болести одоли. Али ако је бољка тешка, не прође то без тешке грознице.
А тако је и с људским друштвима.

***

Мало је даље, читаоче пријатељу, наићићеш на два писма.

Прво је писао народни посланик своме партијском једномишљенику, који је покушао да, незнано и тајно, без већих потреса, навалу зла спречи.
Друго је одговор народном посланику.
После овога одговара, пријатељу читаоче, очекиваћеш, да ти се каже: стање је боље, - или, опет, није ни било рђаво, и посланик је успео да докаже, као што је обећао, клевету одговора.
Преварио си се, пријатељу читаоче.
Стање се није поправило. На против. - А посланик се презриво насмејао и рекао једномишљенику: „Нећу те тужити. Прегласаћемо се. И ти још хоћеш да водиш политику?"
И зато је време, да се све изнесе пред тебе.
Не верујем, да је то политика: смрад и блато. А не мислим да су позитивни и реални људи, и добри политичари, они што се ваљају по блату.
Чини ми се, роде српски, да је теби потребно: сунца и широких видика, чиста Божија зрака и у политици.

***

Али опет, пријатељу читаоче, као да те чујем: „Твој је случај, срећом, изузетак".
Боже, дај! Али ако има још један, много је.
И зато те молим, да храбро размислиш о узроцима, који су довде довели. И да испиташ: да ли је крив само овај посланик што је овако?
Али само храбро. Немој да застанеш на по пута, то је најгоре.

Београд, 28. XII. 1925.

Драги Господ. Мито,

Ти си човека, који води рачуна о својој части, а поред тебе ваљда ћеш веровати, да има још таквих људи. У те и такве људе спадам и ја.
Разумем интриге, разумем рекла, казала, али оно што си ти казао - ако је у истини - пред Смед. Првостепеним судом на дан 9. XII тек. године на претресу кривице Ракића и осталих - крупна је ствар. И без сумње ти као адвокат, мораш знати, шта те чека и каква одговорност, ако то све што си рекао на суду не утврдиш.
1. Ја не знам тачно шта си казао, али ми је достављено, да си казао: како су две угледне личности биле у В. Плани 15. септембра и како је ту дошао г. Миша Вукадиновић, судија, и како су се ту поред осталих поверљивих разговора, разговарали и о убиству пок. Милије Ракића, и да је једна личност од те две, узела велику суму новца од рођака једног од оних оптужених жена, с тим да је гарантовао, да ће бити пуштена итд. итд.
2. Говорио си раније, да имаш несумњивих података, да сам и ја узео новац неки од Пере шефа, а готово у том смислу, казао си у оном писму, упућено мислим г. министру правде, поводом премештаја секретара тога суда.
3. Не знам тачно, али ми је до ушију дошло, да си говорио о неком Чопићу из Ратара и мени о неком прљавом послу од моје стране, тако да ја сваког часа могу доћи у затвор, због овога и због новца узетог од Пере шефа. Ја не знам колико је све ово у истини и зато овим путем од тебе тражим, да ми одговориш у року за (5) дана - пет: јеси ли ти све ово говорио? Да ли сматраш и мене у те две угледне личности и односи ли се ово на мене?
Мени је овај твој одговор потребан - ако се ово буде односило на мене, - да с тобом изађем пред суд, те ти да имаш могућности и на суду ово све да докажеш, и

ако будеш доказао, мени неће бити места међу вама, а још мање у парламенту, у противном ти ћеш као клеветник искусити заслужену казну и испашћеш као денунцијатор. Дакле ако си стекао такво уверење о свему горњем, онда те пријатељски молим; дај ми могућности, да идемо ја и ти пред суд, јер није ни лепо, нити ће бити лепо, да почнемо да се оговарамо. Оговарање само ће нанети штете нашој. Радикалној странци, а кад будемо изашли пред суд, кривац ће се обележити и друштво ће га презрети. Молим те одговори ми што пре, чега има у ствари од свега овог.

Поздравље ти од
Зах. Варјачић

НЗ. Г. Миша је био у В. Плани по позиву, то ти и ја признајем, а ради чисто партијских ствари.

***

Смедерево, 6. I. 1936. год.
Господине,

Захваљујем Вам на писму од 28. XII, које сам примио тек 3. јануара, а у коме тражите, да Вам у року од пет дана одговорим на извесна питања.
Захвалан сам Вам, јер ћемо тако изићи на чистину и пред истину.
Нисам никад био интригант, а оговарање мрзим.
Истина је, да сам се о извесним Вашим поступцима изјашњавао неповољно. И тако ћу чинити, све док ми се не буде доказало да сам у заблуди.
То нисам чинио ни лака ни весела срца. Напротив, то сам чинио, ако не са великом жалошћу, а оно са жаљењем.
И како сам од њих, који сматрају, да није само довољно зло констатовати, већ је потребно са своје стране све учинити, да га буде што мање, то сам се решио, да се против тога борим. При том нисам имао кад да тражим друштво за борбу, и повео сам је сам, верујући, да ће помоћ доћи, ако затреба, и уз пут.
Познато ми је, да ће политички противници имати неке користи из ове борбе, и да јој се радују, али они се већ поодавна радују Вашим поступцима - а ја овом борбом хоћу ту радост да им прекратим.
Верујем, да је Радикална странка здрав и жилав организам. А такав организам налази у себи довољно снаге, да се зарази одупре, а болести одоли.
А Ви сте истакнути на чело те странке у овом округу, те се Ваши поступци надалеко виде. Па како су многи наишли на осуду честитог света, сматрао сам да треба, да се, баш из редова саме странке, чује одлучна осуда Ваших поступака, - како би цео свет видео, да Ваше грехове странка, са осудом, одбацује.
Не чудите се, да су многе овакве моје осуде крупна ствар: такви су Ваши поступци.
А знам, да човек одговара за своје речи. Али како да Ви заборавите, да човек одговара за своја дела?
Не бојте се, Господине, да ћу ја од одговорности хтети да побегнем. Напротив, ја је тражим. Зато ћу Вам потпуно изићи на сусрет.
У овом ћете писму наћи признање свега што сам ја о Вама неповољно тврдио, како бисте, уз своју тужбу, против мене имали да приложите доказе.
1. Оно што сам тврдио на претресу у Смедеревском Првостепеном суду на дан 9. XII, тражећи изузећа судије г. Вукадиновића, случајно, Вас не тангира. Као за-

ступнику прив. тужиље, мени је било потребно да изузмем једног некоректног судију, те сам о другим личностима гледао, да што мање говорим.
Иако сам и слушао од других, а и веровао, да сте и Ви ангажовани са стране оптужених, да утицајем на иследне и судске власти, у овој ствари, ублажите њихов положај, ја о том намерно нисам хтео говорити, јер му онде није било места.
А под оном једном личношћу, која је звала госп. Вукадиновића у В. Плану, нисам Вас подразумевао, већ сасвим друго лице.
Намерно нисам на претресу казао, да је та личност примила новац од рођака једне од оптужених жена, иако сам то знао, али Ви у свом писму исправљате то, и сваку ствар постављате на своје место. Ја сам рекао „један од оптужених", и то није било тачно, али Ви кажете, „једне од оптужених жена", и то је тачно. - Вама, изгледа, савест не би дозволила, да је остало онако нетачно, као што сам ја тврдио.
Али сам тврдио на другим местима, оно што наведох горе као своје веровање о Вашем односу према овој ствари.
Што се тиче Пере шефа, ја нисам тврдио, да имам несумњивих доказа, да је он Вама дао новаца. Кад бих то знао, ја бих Вас позвао, да тај новац вратите државној каси, а ако нећете, онда бих Вас пријавио власти.
Још у марту месецу, при повратку из В. Орашја, на паланачкој жељезничкој станици, ја сам тврдио Вама, да Пера има врло велики дефицит, те је, због положаја кога заузимате, потребно, да прекинете своје дружење с њим. Тврдио сам Вам тада, да ће, кад дефицит буде откривен, Ваше претерано дружење с њим, бити доведено у везу са проневереним новцем, па ће срамота пасти на Вас, а преко Вас, на странку, која Вас је на то место истакла.
Тај редак, пријатељски савет, Ви сте, Господине, тада љутито одбацили, тврдећи, да ја имам обичај да сумњичим честите људе.
Јули 1925. године, ако нисте раније знали, показао Вам је, да је моје тврђење у марту 1925. г. чиста истина.
Ви и у свом писму од 28. XII, поводом Вашег случаја, тврдите, као да сумњичим и клеветам честите људе. Овај пример би требао да Вас подсети, да су моја тврђења, обично, истинита.
Ви, дакле, нисте примили мој савет. Продужили сте своје пријатељство и дружење с њим. А то пријатељство и дружење, колико ми је познато, док је Пера био у слободи, није ишло без трошења већих сума новаца, које је Пера исплаћивао. Ви то нисте спречавали. Дозвољавали сте, да један државни чиновник исплаћује суме, које он у сразмери са својом платом, не би могао да исплаћује. А тај државни чиновник руководио је државним новцем. И Ви сте били опоменути, да он има дефицит. Све Вам то није сметало, да с њим улазите и у новчане односе нарочите врсте.
Кад је Пера допао притвора, Ви нисте с њим везе прекинули. Обилазили сте га у притвору, у Орашју и у Смедереву. А било је опште познато, да је Пера тврдио, да новац није потрошио, већ да га је дао на послугу пријатељима, које ће проказати, ако га буду оставили у невољи.
Тврдио сам, да је суд, а Ваше везе са оном двојицом судија су јавне, под Вашим непосредним или посредним утицајем, упутио Перу у Душевну болницу, иако га је Општа државна болница, као вештог симуланта, предала властима, пре тога.
Шта сам тачно тврдио у писму упућеном господину министру правде, поводом премештаја секретара суда не сећам се. Али, отприлике, молио сам, да господин министар, као чувар правосуђа, не дозволи тај премештај, пошто тај честити чиновник има само једну погрешку: својим мишљењем, да се Пера не упућује у Душевну болницу на посматрање, тај је чиновник показао, да у стварима закона и морала не мисли као председник суда, а то и није погрешка.

Да би то господину министру било лакше, ја сам изјавио, да господин министар може то писмо показати слободно оним лицима, који тај премештај буду захтевали, јер су то саучесници Перини.
Ако Вам, дакле, то писмо треба за тужбу, - односно, ако сматрате, да то писмо Вас погађа, - господин министар, на основу изјаве у самом писму, има могућности, да Вам га да у овереном препису.
Од одговорности за садржину тог писма не могу побећи, баш кад би ми и на ум пало.
3. Нисам тврдио, да сте Ви примили неки новац од Чопића из Ратара, јер ми је то било непознато.
4. Поред овога што сте ме питали да ли сам тврдио, налазим да је потребно, да пред Вас изнесем још нека своја тврђења, која Вас свакако морају интересовати.
Кад су наталиначки злочинци похватани, показало се, да је то читава разбојничка банда, коју су сачињавали Веса Петровић и остали.
Управо, цео је свет у Јасеници и Лепеници знао, да та банда чини недела, али разбојнике никад глава није заболела. Ви сте их, Господине, више година, на разне начине, стално и ефикасно штитили.
И четвороструко убиство у Наталинцима је Ваше дело, нехатно, до душе, али Ваше.
Тврдио сам, да сте Ви, утицајем на власти, Радивоја чували, и у слободи, и на месту председника општинског суда, иако су његове везе са осталим кривцима истрагом утврђене.
То откриће, Господине, побунило је против Вас целу моју душу. Оно је почетак моје решености, да против Вас поведем овакву борбу.
5. Незаконито хапшење трговаца у Паланци извршено је од среског начелника, али цео свет, па и ја, верује, да је то учињено с Вашим знањем и одобрењем.
Тако се само може разумети, да је суд то незаконито решење оснажио - а пустио је окривљене на слободу, пошто сте Ви претходно, у Београду и Паланци, тврдили, да ће их пустити, па сте тога ради и у Смедерево долазили 3. I 1926. г.
Какве су Вас побуде гониле на ово, тешко је знати. Али изгледа, да ће се и то открити.
6. Уопште сам тврдио, да Ви рђаво поимате свој посланички положај.
Мешате се, противзаконо, у рад судских и полицијских власти, често по врло прљавим стварима.
То се зове адвокатисањем.
А адвокатисање је, Господине, дозвољено, по закону, само адвокатима, од којих се тражи, и нарочита интелектуална, и нарочита морална спрема.
Тврдио сам, да овакав Ваш рад онемогућава законитост, убија углед власти, и тиме подрива темеље државе.
Тврдио сам, да такав Ваш рад повлачи пред савешћу људском страховиту осуду - а странци, која Вас је на то место истакла, и ту Вас одржава, лагану, али сигурну пропаст.
И како Вас никад нисам држао за наивног, то сам морао поверовати, да ово Ваше адвокатисање није увек бесплатно.

***

Изишавши Вам овако на сусрет, свакако сам Вас изненадио.
Молим Вас, да и Ви мене изненадите, дајући ми прилику, да на Суду докажем своја тврђења.
Ја Вас молим, да то учините у року од десет дана по пријему овог писма, подизањем тужбе код надлежне власти.

Ако у том року тужбу не будете подигли, о чему ћу се уверити уверењем надлежне власти, ја ћу предузети кораке, које ми дужност налаже.
Мржња је из оваквог мог поступка искључена. Лепше побуде ме нагоне на ово. Зато и Вас молим, да верујете, да бих много дао, да Вас могу поздравити с поштовањем.

Дим. В. Љотић,
адвокат

***

Шта си се замислио, читаоче пријатељу?
- „Страшно! Зар и ово може бити?" кажеш ти.
- Може, нажалост.
Није тужио посланик. Смеје се. Каже: „А што да тужим? Ја сам задовољан. А ти, што си се усудио да овако пишеш, бићеш избачен из Окружног одбора, - и из странке, ако се не смириш".
Посланик је задовољан. А да ли си ти задовољан, народе?
И још да знаш, како ће изгледати цео овај одговор, кад се тачка по тачка рашчлани?
Како ће изгледати ислеђење Ракићеве кривице? Како однос према несретном Пери шефу? Како страшна светлост има да падне на односе с бандом Весе Петровића? Како ће да изгледа бедна, комедија хапшења трговаца из „Мале Индустрије"? - Па чак и онај Чопић из Ратара, где немирна савест унапред испитује да ли што знаш, и тако те натера да откријеш, како богато уме да награди своје пријатељске услуге, народни пријатељ, Захарије Варјачић?
Заиста, пријатељу читаоче, не чудим се што си замишљен.
То, до душе, може бити и опасно, јер посланик има силу и власт: министри га слушају, начелници га се боје, капетани пред њим стрепе, писаре и не гледа, а има и судија, за које је његова реч светиња.
А ти? Ти имаш на својој страни, само своју здраву памет и - право.

Знаци времена

„Окружни одбор", на место г. Живојина С. Тајсића, одредио је за делегата у Главном одбору Радик. странке, Радисава из Дубоне.

***

Иследни судија смедеревског Првостепеног суда донео је решење о притвору за поглавара среза јасеничког.

***

Сваки дан молимо господина министра правде за дисциплинску истрагу према судијама Филиповићу и Вукадиновићу.

***

Збор у Коларима, 7. марта ове године, показао им је како стоје у народу. Да би то сакрили, украли су зборски записник већ сутрадан.

На конференцији у Смедереву, после недељу дана, надајући се у победу, пожњели су пораз.
Сад неуморно лажу, прете и подмукло рове. А у срезу Подунавском постоје и њихова писма, у којима се тврди, да Главни одбор није одобрио рад збора, - да је осудио рад конференције, и да су и данас представници среског одбора Радисав из Дубоне и Милован из Радинца.
Обраћа се пажња пријатељима, да у срезу постоји само једна радикална среска организација, она, која је изабрана 14. марта у Смедереву, на седници среског одбора.
Ово Писмо издаје месни одбор Народне радикалне странке у Смедереву.
А пред законом носи одговорност Димитрије В. Љотић, адвокат из Смедерева.
Писмо описује болест од које патимо. Хтело би да јој открије узроке. А жеља му је, да пробуди вољу за оздрављењем.
Јер, изгледа, као да смо се на болест навикли.
Оно описује појаве у свом, паланачком, кругу. Дозвољено је смелијим читаоцима да верују, да су све то само знаци општијих узрока од којих пати држава.
Закон о штампи не дозвољава нам, да тврдимо, да ћемо Писма наставити. Зато молимо читаоце, да то не очекују. Па ипак, наду ни Закон о штампи не кажњава.
Издавач овог Писма је пуки сиромах. Читаоци нека зато савесно свој дуг отплате. И од тога зависи, да ли ће још које Писмо изићи.
А све, што се односи на ово Писмо, ваља слати на адресу Животе М. Тодоровића, трг. из Смедерева, благајника месног одбора.

ПИСМО КРАЉУ АЛЕКСАНДРУ КАРАЂОРЂЕВИЋУ

Смедерево, 13. октобра 1922. године

Господару,
Неко куца на Вашим вратима. Противно, свима уобичајеним правилима, њега нико није пријавио, он ни од кога није тражио дозволу. И слушајући то наметљиво куцање, Ви се питате: ко ли му је дао права да тако ради?
Величанство, тај неко сам ја. Ја Вам пишем, Господару, без одобрења, без пријаве, и пишући Вам знам да грешим против свију правила и закона, изузев јединог и врховног: закона љубави.
Нисам, Величанство, тражио дозволу да Вам пишем, и тиме сам погрешио против односа поданичког у коме се према Вама налазим.
Али, имајући у свом бићу сву љубав својих предака према Вашима и Вама, ја сам се покорио гласу љубави моћнијем од свих закона, и у следству те покорности пишем ово писмо, Господару.
А, пишем Вам, Величанство, јер ми се чини да не видате како идете самом ивицом страшне провалије.
(Опростићете ми, Господару, тешке речи које употребљавам. Људи око Двора употребљавају много, много блаже, и у томе је њихова кривица. Они или неће или не смеју да назову ствари њиховим именом - и тако Краљеви, што је рекао Паскал, увек последњи сазнају оно што их се највише тиче, а о чему давно већ цела Европа говори.)
Имам интимно убеђење да у монархијама, у којима је монархијски принцип достојно заступљен, ма како велике биле унутрашње и спољне неприлике, све на крају крајева добро буде. Јер монархије су баш у томе и боље од других облика државне управе што у свом принципу носе клицу своје отпорности: оне су засно-

ване на јуначким способностима једне породице, која је наслеђем заинтересована да се о неограниченом бољитку државе стара.
Али, дошао сам до закључка да је наш монархијски облик у смртној опасности и да му опасност не долази од спољних непријатеља, већ од начина на који Ви, Величанство, реагирате на прилике и неприлике око Себе. Зато сам послушао глас свога срца и пишем Краљу свом речима у којима има много опорог, али чија је језгра сачињена од најчистије оданости.
Право да кажем, Господару, мале су наде које имам у погледу ефикасности овог скромног писма. Ко зна, Величанство, хоћете ли заиста видети сву збиљу и што је оно у себи носи; ко зна хоћете ли му поверовати, и, хоћете ли имати снаге да поправите оно што се још може поправити. Наде су мале, Господару, и да сам се на њих обзирао, ово писмо никад к Вама не би пошло. Али, ја сам морао да вам га пишем и пошаљем; ја сам морао да Вас замолим да погледате стварности у очи, да Вас опоменем, Величанство, понизно, са страхом и љубављу.
Ви сте, Господару, на врху историје. Мале ствари и мале личности кад ступе с Вама у однос, добијају неизмерну вредност. И ово писмо скромног и непознатог човека постаје историјски документ. Нек' да Бог да се оно не помене као „Мене, текел уфарсин" које је невидљива рука писала на зидовима вавилонског дворца кад је једног краља опомињала на опасности које му прете, већ нека Краљ Небески помилује прво Вас, да разумете и да можете само оно што иде на добро Ваше и људи Ваших, које је Отац Наш поверио Вашем старању.
Бојим се, Господару, да нисте у стању да правилно оцените од каквог су значаја и најмање Ваше радње по судбину ове државе. И у Вама је може бити умртвљен разним „демократским и уставним начелима" добри и здрави смисао који продире кроз варљиве слике и изналази у њима оно што ваља. И ви сте, Величанство, на крају можда почели и сами да верујете да сте заиста неодговорни. Заиста, Господару, у редовним приликама, кад нема буре Ваша неодговорност изгледа стварна. Али, Величанство, редовне су прилике за Краља ствар врло изузетна. Сваки час пучина по којој Ваш брод плови губи свој миран израз, и ма колико да сте спречени да сазнате шта се збива, често се дешава да чујете оптужбе, грдње и повике, које, рекло би се, и против уставних прописа, иду директно к Вама.
А шта да кажемо за оне тренутке, (које Ваше Величанство није никад још доживело, и које му из срца желим да никад не доживи), кад уставе попуцају, и кад узбеснела пучина прљаву пену што је на дну сталожена лежала, баца преко највише катарке државног брод, кад пуцају разни законски конопци и разна парламентарна једра, где је ту неодговорност Владарева? Историја нам показује да тада гомила чини за све одговорним Суверена, и да није мирна све док ту високу величину у низине амбиса не обори.
И гомила има право, Господару. Суверен има неописаног утицаја на управу земље. Његова резервисаност може бити само у погледу зла, у погледу добра, он је и данас као и пре неограничен. Нема никакве препреке која је у стању да заустави акцију Краљеву, кад је та акција на добро упућена. Пред таквом акцијом падају и парламентарне владине опозиције, јер и дан дањи, Краљеви су љубимци народни, ако народ и најмање осети да Краљ војује против зла, а за добро.
Зато дубоко верујем да од Вас зависи добро наше, зато вам пишем, Господару. Па не само што верујем да добро наше зависи од онога што сте у ствари, већ знам да добро свију Ваших поданика зависи и од онога што само изгледа да сте.
Те, тако, Величанство, не само да нисте неодговорни, као што устав каже; не само да сте одговорни за оно што сте, већ сте одговорни и за оно што само изгледа да сте, а што, може бити, и нисте.
Налазим да је тако, јер ми историја политичка са свију страна нуди обиље примера овакве врсте. И налазим да је тако и добро и природно и правично.

Огромна је то одговорност, Господару, и треба бити или глуп или покварен, па сваког дана понављати тако одговорном Суверену нитковску фразу о неодговорности Његовој. - Не, Величанство, не само да Ваша влада не одговара за оно што ви радите, него Ви, на крају, сносите сву тежину одговорности за оно што влада уради.

И непосредни повод овоме писму налази се у томе што сам са великом жалошћу опазио да Ваша слика, Господару, оно што Ви у очима својих поданика изгледате, - а то је рекох већ, врло важно и исто толико важно, ако не и више, као и оно што сте Ви у ствари, - почиње да Вас приказује Вашим поданицима у недовољно доброј светлости.

Ја сам као што се види, Величанство, узео на себе незахвалну улогу, да Вам, у највећој понизности, изнесем какав изгледате у очима најбољег дела Својих поданика. Често пута, Господару, Ви ћете осетити као да нека сурова рука наноси тешке озледе Вашем срцу, читајући по неку реч из овог писма. Али, Величанство, та рука би пре своме срцу рану задала него што би Вас повредила, кад би икако могло да истину познате без бола и без напора.

***

Пре свега, Величанство, Вашим поданицима се чини, а то је као да стварно и јесте, да Ви не живите њиховим животом. - Док се за Блаженопочившег Оца Вашег Величанства знало и мислило да је свој живот идентификовао државном и народном животу, да је делио народну радост, народну жалост, народну несрећу, за Вас се мисли, од како сте Краљ, да сте се потпуно изолирали од свега, од чега и у чему живи Ваш народ, те да сте тако стекли неку врсту своје усамљености до које не досежу народни боли и народне радости.

Не велим, Господару, да је тако, али велим, тако изгледа. А немам потребе да подвлачим какве последице овакво разумевање доноси, какве последице и најлојалније закључке мора и најоданији Ваш поданик из овога да извуче.

У том погледу нека Вас поуче речи „Републике” која је у једном сатиричном запису пролетос изнела, да нико за републику боље не агитује од Ваших одговорних саветника, који дозвољавају да се Ви у најкритичнијим тренуцима по народни живот безбрижно забављате свуда, само не онде где Вас тог тренутка интереси општи зову.

И „Република” има право. Јер Краљ постоји зато што је потребан. Његова присутност мора се осећати сваког тренутка. Дозволити да држава живи својим животом, а да Краљ по неколико месеци нема удела у њеном животу, значи показати да држава може да буде и без Краља, да дакле Краљ није потребан. А до закључка да Краљ није потребан, до закључка да је излишан и штетан има много мање него што се то иначе мисли, Господару.

Док сте били Престолонаследник, Величанство, Ви сте били тако тесно везани за народни живот, да сте створили и код својих личних и начелних непријатеља уверење, да сте представник и покретач, и регулатор свију политичких и културних појава. А самим тим учинили сте много добра својој отаџбини.

По моме дубоком убеђењу, на пример, Ваш славни шестогодишњи војнички живот, Господару, (ово говорим као стројевни пешадијски официр) учинио је исто толико можда сам, колико је за коначну нашу победу, с друге стране учинила спрема Ваших генерала, или солидност материјала или дурашност Ваших војника. Данас, Величанство, не изгледа да је тако.

Можда, Величанство, у сјају Вашег новог двора, у усамљеним, дугим и брзим шетњама, у честим излетима и дугим бављењима у иностранству, можда Господа-

ру, вероватно, Ви и данас мислите на добро свог народа као и некад. Али шта то вреди, кад народ мисли да није више као некад.
(Ваше Величанство се налази према свом народу, као лепа девојка према своме изабранику. Они су растављени и не познају лица једно другом, али знају да су једно другом суђени. И девојка нема другог начина да лепоту свога лика покаже суђенику своме до преко слике. Шта вреди, Господару сва њена лепота, кад њен изабраник добија слике које му другачије говоре?)
Некад, Величанство, кад би мој војник у снежним редовима, по дугим зимским ноћима, клонуо и заспао, ја бих га пробудио и показујући му руком контуре Вашег „Јелака", рекао бих му: „војниче, ја знам да ти није лако, али колико је свима тешко, погледај Онога који ће сутра бити Краљ: своју младост везао је за ове снежне гудуре и заједно с нама бди над овим остатком наше земље".
Некад, Величанство, кад би мом војнику било мало хлеба, он би знао да ћете се Ви заузети да добије више: кад би мом војнику требало одмора, он је знао да ћете Ви наћи начина да га одморите; кад би се мој војник зажелео боја, он је знао да ћете Ви, и нико други, умети да издејствујете повољан распоред и спрему за успешан напад.
Некад, Величанство, кад би мом војнику досадила дисциплина, и учинило му се да сам се огрешио о његова права, он би се побунио, и све своје бунтовништво свео би на то што би отишао да Вас нађе и да Вам се пожали.
Данас, Господару, онај који чува државу, не види Вас да сте на месту које вам природа Вашег положаја одређује - и малаксава.
Данас, Господару, онај који се бори за државу, не осећа за собом Ваш дах, Вашу бригу, Ваше предвиђање, - и попушта.
Данас, Господару, онај коме је тешко, не мисли да дође к Вама, јер не зна где да Вас нађе и како да Вам приђе.
Тако, Господару, сад Вашим поданицима изгледа да Ви имате своје бриге, своја задовољства, своје невоље, своја страховања, и да сте успели потпуно да одвојите свој живот од живота свога народа.
Шта ће бити, кад се Ваши поданици помире са том мишљу, Господару (јер ваља признати, данас се они против ње буне и нерадо је признају), шта ће бити Величанство, кад и последњем Вашем поданику буде јасно да се Вас његова мука ништа не тиче?
Не одговарам на то питање. Исувише сам везан љубављу за Вас; Господару, да би моја мисао могла да се с пажњом заустави на том питању. Ја ово и пишем да дотле не дође.
Ваша женидба била је за Ваше поданике повод френетичне радости: то сте и сами могли осетити. - Шта мислите, чему се народ веселио, Величанство? Не толико парадама, још мање раскоши. Ваш поданик се грејао топлом надом, да ће Ваше гњездо Вас везати за земљу и Народ новим везама, да ће Вас дом који заснивате, учинити неразлучно сједињеним са домовином Нашом коју сви толико волимо.
Од тог времена прошло је већ четири месеца. Сви смо трчали да купујемо илустрације са ликом Краљевских Младенаца; сви смо трчали да ухватимо на Вашим лицима, Господару, сјај оне топле среће, која треба преко Вас да нам земљу раскрави... и чекали смо, Величанство, стрпљиво да ту срећу осетимо међу собом. Али ваша срећа, остала је само Ваша. Ви сте је Господару, брижљиво крили и по Бледу, и по Маријиним Лазима, и по Паризу, само је онима који је бејаху жељни, и гладни не поклонисте.
Једног дана, „Време" је донело овакву слику на својој првој страни: престона дворана, у дну престо, преко престола паучина... пред престолом лакеј који чисти. - Сељак, са својом штаком, и торбом, улази са страхом унутра, са љубављу и забринутошћу посматра тај мртви сјај и говори: „Требало би већ да дођу".

Овај уметник, Господару, погодио је тужну песму која у срцима Вашег народа одавно плаче, и ја верујем, Величанство, да је над том сликом, тога дана, више од два ока засузило.
Мало треба Краљевима па да господаре и данас, не поданицима својим, већ најскривенијим жељама својих поданика. Треба само, Господару, да народ осети да у тим сјајним палатама, које чувају тако моћне страже, има једно срце, које пати са онима који пате, и радује се, са онима који се радују.
Свршавам, ово прво писмо, Господару. Друго ће Вам, Величанство, и неочекивано, брзо доћи. Одлагања неће бити, јер Сутра припада Богу, као што каже песник, а ко зна шта оно доноси.
Бог Милостиви нека чува Ваше Величанство. Молим му се на коленима, оборене главе и страхом испуњена срца.
Понизан слуга Вашег Величанства,

Димитрије В. ЉОТИЋ,
адвокат

ПРОПРАТНО ПИСМО

Уз ово писмо, Краљу Александру Карађорђевићу, од 13. октобра 1922. године, које се управо, први пут, објављује, налази се и Љотићево пропратно писмо, које носи датум 21. октобра 1922. године, упућено-насловљено на (у пропратном писму) неименованог пуковника - а, по моме скромном мишљењу - вероватно(?) тадашњег пуковника (доцнијег генерала) Јеврема Ј. Дамјановића, маршала Двора и другог ађутанта Његовог Величанства Краља, уз чију помоћ, како се из садржаја тог писма може закључити, Љотић жели да, његово писмо Краљу, буде уручено односно да доспе до Краља. Садржај тог пропратног писма је следећи:
Београд, 21-X-1922.

Господине пуковниче,[20]
Зачудићете се овом писму. Једва да сте ме на фронту видели два пут, а већ оваква смелост. - Не чудите се томе, господине пуковниче!

Дубока љубав коју осећам према Његовом Величанству нагнала ме је да му пишем, и да се тако одужим за доброчинства која ми је његов отац учинио.
А реткост карактера, узвишеност племенитости, коју сте Ви увек показивали као официр, командант и човек, учинили су да то преко Вас учиним.
Тако се наставља познанство с фронта, којим је командант 2. батаљона XVII пука почаствовао ађутанта 2. батаљона V пука, на курсу за опис нове пушке, на Рововској Коси, на Милетиној Коси.
Не замерите ми, господине пуковниче, што овај смели корак преко Вас чиним. Добро Његовог Величанства и срећа Његовог народа тако хоће.
Дубоко Вам захваљује и поштује Вас

Димитрије Љотић, адвокат

[20] Љотићево писмо Краљу и пропратно писмо, из 1922. године, чувају се у Архиву Југославије, а налазе се у архивској Збирци Војислава Јовановића Марамбоа.

ЂУРЂЕ СМЕДЕРЕВАЦ И ЊЕГОВ ГРАД21

1430 - 1930. год.

21 Календар „Вардар”, 1931. Нав. према „Искра”, 1. новембар 1994. стр. 17-19.

Историја Срба до Косова је несвесно рашћење, снажење, расцветавање, тражење израза једног племена, које се откинуто Сеобом народа из свог гњезда, и од свог стабла, нашло на новом земљишту и под новим небом, и несвесно осетило да му је баш ту, на том земљишту, досуђено да испуни својим развићем меру својих могућности.
Косово је буђење свести у Срба.
Марица је то већ требала да буде, - али ни Косово није могло одмах, и све, да пробуди. У историјској перспективи, међутим, историја Срба после Косова пружа нам призоре из којих видимо, како велики појединци и велики делови народне целине свесно покушавају да ублаже домашај народне несреће, да зауставе расуло, да спрече навалу, да врате судбину државну на пут са кога је одгурнута.
Зато и можемо рећи за Косово да је средиште српске историје, - зато је и дошло наше празновање и слављење пораза, јер је тај пораз био наше буђење, долажење к себи: ми смо себе осетили и схватили у том поразу.
Историја пре Косова нам личи на сан, у коме смо учествовали, као што сањамо.
Историја после Косова, то је тешко буђење из угодног сна, и спремање тешким подвизима и трновитим путевима да остваримо што смо сањали.

***

У покосовском буђењу Ђурађ Бранковић није био међу првима који су протрљали очи. Може, на против, да се каже, да је више од двадесет година по Косову, његов рад био као и рад оних који су довели до Марице и Косова.
Међусобна борба деце кнеза Лазара и деце Вука Бранковића, која је букнула, дотле притајена, одмах после нестанка Бајазитовог, у битци код Ангоре, била је тако оштра, да јој може бити равна само међусобна борба Бајазитове деце, која јој је за оквир и послужила.
Помирење је настало тек онда, кад је на једној страни остао Високи Стеван, а на другој Ђурађ: сестрић се покорио мало старијем од себе ујаку. Од тог времена Ђурађ заслужује да му се тешки греси пребурне младости опросте.
Ђурађ је од тог времена главни помагач Стеванов, и мудрошћу и храброшћу и снагом, он чува са Стеваном ону „Српску земљу, Поморје и Подунавље” које се простирало од Дунава до остатка српског господства на Јадранском приморју, које још није стигао Млечића Лав да стави под своју шапу.
Али сви ти свесни напори на чувању преотетог и преосталог, све те нове и претешке борбе неће за дуго успевати да одоле поновљеним нападима Османоваца.
Пропуштени су били изванредно повољни тренутци по ангорској битци, кад је Османова држава била у Азији уништена од Тамерлана, а у Европи крвављена и уништавана борбом Бајазитових наследника. Тада је мало јачи напор свесно удружених снага могао, можда, повратити ток историје, - учинити, можда, од Турака и његовог господства једну кратку епизоду, - спасти нашу народну повесницу од четворовековног прекида. Да је тога било, цвет народног живота, што је процветао, сам од себе, у Грачаници, Нагоричанима, Дечанима и Јефимијином покрову, не би се окаменио, већ би живео, као цваст, окружен новим лепотама; светлост сунца Душановог не би изгледала као светлост која залази, не би ми у нашу народну крв, језик и обичаје примили толике отиске дугог ропства, нити би данас у

цивилизацији, коју хитро достижемо, и кад је потпуно стигнемо, допуштали да се осети да смо многе станице, не заустављајући се, претрчали.

***

Крај владе Стевана Високог био је релативно миран. Турци су лечили тешке ране које су добили у међусобној борби. Мађарски краљ је постао пријатељ и заштитник Стеванов. Једино борбе с Млечићима око наслеђа Балшића нису још биле престале. Јула месеца 1427. године умре Стеван напрасно с Ђурђевим именом на уснама.

На спомен камену народ записа, у част Лазаревог сина ове речи: „Благочестиви господин деспот Стеван, добри господин, предобри и мили и слатки господин деспот, о тешко ономе ко га виде на овом месту мртва".

А Ђурђа нађе вест о смрти ујаковој под Скадром. Пожури се Ђурађ од Скадра великом хитњом. Требало је у земљи осигурати мир и према угарском краљу, према којем је Стеван имао клетвеничких обавеза, испунити ове. Тако, отприлике, заједно стигоше у Београд и Сигисмунд и Ђурађ.

Ђурађ одмах испуни обавезу Стеванову према Сигисмунду, предавши му Београд с Мачвом, док Голубац издаде војвода Јеремија Турцима не хтевши да послуша глас Ђурђев, да град припада Мађарима.

Сигисмунд пак дарова Ђурђу многе градове у Угарској и прогласи га Господином Српске земље, Поморја и Подунавља.

И тако Ђурђе дође на престо српски у зрелим годинама, очеличен, прекаљен, умудрен.

***

Није случајно Смедерево постало Ђурђевом престоницом. За живота Бајазитова, док је он још држао чврстом руком пространу своју државу и многобројне вазале своје, пред сам крај XIV века, Стеван покуша да се извуче из сувише чврстог загрљаја свога зета, и да своје витешко пријатељство, своју неустрашиву храброст, високе врлине свога разума и душе, да у залогу пријатељства Угрима, као најмоћнијем и најближем хришћанском суседу.

Бајазит сазнаде за те почетке, и самоодлучност и отвореност Стеванова, љубав и племенита ревност Милице, Јефимије и Оливере спасоше Стевана од пропасти. Тиме је до смрти Бајазитове Стеван био осуђен на дотадашњи клетвенички однос према убици свога оца.

Али зато по смрти Бајазитовој, Стеван прекида одлучно с Турцима, склопи пријатељство с Угрима и премести своју престоницу у Београд, који је држао као феуд угарског краља.

Предајом Београда и Голупца, на северној граници српске земље није Ђурађ могао наћи за своју престоницу погоднијег места од Смедерева. А због пријатељства с Угрима, због својих феудалних добара у Угарској, због претеће несигурности од Турака, северна граница је била најпогодније место за престоницу.

И тако је Смедерево које се први пут помиње у једној повељи Василија II, потом у једном запису о путовању Ане Комнен, одређено за нову престоницу српске државе.

***

За тринаест векова откад су Јужни Словени населили ове крајеве, по размерама својих грађевина, веће дело од Смедеревског Града, нису подигли. Ни једно му се приближити не може. Ни с једним се упоредити не да.
А кад се узме у обзир релативна краткоћа времена, оскудица у материјалу, тешкоће оновременског преноса материјала, тешкоће око снабдевања војске радника, онда је тек пример Смедеревског Града, не само у нашој, већ и у човечанској историји, усамљен.
Ступивши на престо крајем лета 1427. године, Ђурађ није могао одмах те године отпочети радове око зидања града. Требало је одабрати место, спремити планове, спремити радну снагу, омогућити исхрану радника, уредити односе и нове прилике, које ће услед тога настати у земаљској одбрани и привреди, пронаћи материјал, спремити путеве за превоз, па тек потом отпочети зидање.
Главни архитект је био Тома Кантакузин, шурак Ђурђев, брат Јеринин, којега непрестано, за све време Ђурђево срећемо на разним положајима са разним задацима. Изгледа да је узор својој грађевини Тома нашао у Цариградском граду.
Поуздано знамо да је град довршен 1430. године. О томе сведочи натпис, узидан у другу кулу од улаза из великог града у мали град, запис узидан циглама испод великог, исто тако узиданог крста, који сва турска настојања нису могла испред њихових очију склонити, за четири и по века њихове скоро непрекидне владавине.
Ако је отпочет у пролеће 1428. године, а пре тога није било могуће отпочети радове, као што смо видели, град је сазидан за време од две године дана.
Град је био састављен од унутрашњег и спољашњег утврђења, и има облик троугла, између којих је био озидан каменом опкоп, кроз који је текла вода. Спољашњи појас града данас не постоји. Уништен према Дунаву од добронамерних људи који су били отпочели осигуравање Годомина од поплаве, он је уништен од Немаца, са остале две стране за време рата, који су његово место поравнали и ту поставили многобројне колосеке на проширеној жељезничкој станици смедеревској. Од спољашњег појаса остале су врло добро очуване, на три темена градска, три спољне „барјак-куле”.
Унутрашњи градски појас опкољава, у два подељена поља, простор од десет и по хектара земљишта. Много веће је велики, а остатак чини мали град. Унутрашњи општи градски појас чине платна градска и 24 куле, које данас имају од 26 до 28 метара висине. Између великог и малог града, који је био последње склониште одбране, постојао је опет опкоп озидан, кроз који је пуштана вода, и платно и четири куле који су служили за одбрану малог града у случају да је велики град заузет.
Врхом платна унутрашњег града постоје и данас места за стрелце, мазгала, иза којих је самим платном ишла стаза. Куле градске су на врху имале исто уређење за стрелце, као и на платну градском, - а са стране одбране су отворене, и у њиховој унутрашњости стоје и сад петовековни храстови прагови, који су служили за степенице, по којима је одбрана, за тили час, могла на врхове угрожених кула, да баци довољан број бранилаца, који су могли да створе местимично и вишеспратну одбрану. Куле градске са спољне стране нису иначе у истој равни у којој и градска платна, већ испадају, и на тај начин, стварају, као ослоне тачке, бочну одбрану градском платну и осталим кулама лево и десно од себе, - док су, с унутрашње стране, у истој равни са градским платном.
Овако описан град не даје слику огромности грађевине. Али кад се дође у сред равног градског поља и види она огромност простора што су куле и платна обухватила, - кад се стане испод ма које куле и платна и сагледа високи врх, - кад се сагледају дубоки градски темељи који иду од четири до седам метара у дубину, - кад се човек попне на градско платно или на коју кулу и оцени дебљина градских зидова, кад се поред тога, замисле дубоки и широки, све каменом озидани, опкопи, који су делили спољно градско платно од унутрашњег, и само, данас униште-

но потпуно, спољно платно које је опасивало још већи простор него данас сачуване унутрашње зидине, онда тек човек застане задивљен и запрепашћен, пред огромним бројем кубних метара камена, креча и песка - пред још већим бројем људских надница, - пред претешким напором који је Ђурђева земља дала да би овај Град био подигнут.
А кад се замисли да сто километара, у близини, нема погодног материјала, - да се Дунавом камен и креч није могао довозити од Ђердапа, јер је Голубац био у турским рукама и борбе, што их изазва издаја Јеремијина, нису биле престале на том крају - да је требало довозити тешки и кабасти материјал рђавим путевима, на примитивним колима - онда му тек, оно чему се дивио посматрајући огромност гралског простора и димензије зидова и кула, постаје загонетно, - да би му све заједно постало невероватно и немогуће кад срачуна да је тај огромни посао, тај запрепашћујући напор дала једна борбама осакаћена држава и народ за нешто више од двадесет месеци.

***

Из тог времена сачувана је у манастиру Есфигмену повеља коју је Ђурђе издао манастиру Есфигмену, и која је издана у манастиру Жичи, 11. септембра 1430. године.
Јединствена ова повеља није важна по свом тексту царине већ по изузетним портретима чланова, Ђурђевог дома по украшеном своме заглављу.
Наш Краљ послао је уметника у овај манастир и данас он има верну копију целе повеље. Вероватно је да ће се припремити и нарочито засебно издање овог јединствено важног документа са стручним коментаром и тада ће бити омогућено широком свету да види ову изванредну нашу драгоценост.
Човек који има пред собом ове тако успеле ликове где је уметник био у очигледној тежњи да да што тачније изразе лица, крој одела, материју од које је одело израђено, шаре на оделу и украсе на накитима, не може да се отме живом утиску снаге и моћи који оставља лик Ђурђа, отмености и одлучности којом одишу ликови Јерине и плавооког Гргура, чедности и грације што је пружа лик Маре, која и не слути каквој жртви је њена лепота суђена, сестринске нежности што избија из појаве Катарине-Кантакузине и дечачке важности и наивности што је пружају појаве Стевана и Лазара.
Али, општи утисак од ове повеље јесте осећај безбедности и поуздања.
И ако се погледа у датум издања повеље, онда ће се разумети да овом осећању поуздања није туђа свест да је држава на обали Дунава, саградила већ, за тако кратко време огроман бедем од тешког камена, - Град, који ће да послужи као заштита нашој државној мисли, и богатству, и лепоти, и отмености, и чедности.
На жалост, онај ко зна доцније догађаје не може да се отме осећању тешке жалости посматрајући ове ликове, јер се показало да је то осећање сигурности потпуно безразложно.

***

Јиричек у својој јединственој Историји Срба жали што Смедеревски Град није проучен.
То је заиста за жаљење. Тако огромна грађевина требала је до сад бити проучена до детаља. Требала је пре свега бити рестаурирана, тако да бар на папиру знамо чему је који део тачно служио, шта је Град садржавао од грађевина у себи (јер данас сем неких магацина војних нема у себи ништа), једном речју, како је Град у време своје блистајуће славе изгледао.

То захтева век једног човека, а ми то до данас нисмо могли дати. Сигурно је да ћемо то оставити у аманет онима што долазе.
Али данас већ можемо с поузданошћу рећи ово: Поред свег дивљења и чуђења што смо имали при одмеравању напора, времена и материјалног богатства утрошеног у овај Град, морамо да истакнемо да има делова платна и кула на којима се осећа грозничава журба с којом је Град зидан.
Али има и таквих делова (три темене куле спољног градског појаса, једна полигонална и једна полуокругла кула у унутрашњем градском појасу, према Дунаву) где се човек мора зачудити невероватној марљивости зидара. Ако писаљком, затворивши очи, прелазите преко извесних делова зидова, једва да можете осетити где престаје камен, где настаје малтер, а где опет почиње нови камен.
Па онда, на овим кулама, има тако стрпљивих, једноставно изведених орнамената од римске цигле, коју су зидари узиђивали, да је г. Пера Поповић, ту пронашао и у свој албум прецртао читаве песме у камену, које је мајстор испевао, свакако неког тихог, сунчаног пролетњег или јесењег дана.
Има љубитеља градских који воле да у два заостала орнаментисана прозора, што гледају из унутрашњег градског појаса, на Дунав, виде прозоре дворца Јерининог. Ти прозори су, с унутрашње стране, удубљени у зидине, имају у себи довољно простора, да су могла примити и по две клупе од камена, тако да их гледајући човек не може да се отме машти, која већ види у њима како лепа Мара, једва девојче, тужна и уплакана, седи, уочи свог поласка у Једрене, док је госпођа Јерина, покушава да утеши, кријући своје сузе.
Господин Поповић је пронашао трагове од спратова једне профане простране грађевине у зидовима малог града.
Господин Љуба Петровић, у својој монографији о Смедереву, сматра да је овде био двор Ђурђев, у коме је августа 1435, потписан мир с Млечићима.
Изгледа, међутим, да ту двор за свечаности мира није био.
Човек таквог богатства и моћи, као што је био Ђурђе, тако развијеног и рафинираног укуса, као што га приказује слика есфигменске повеље, - као што потврђује признаница Дубровчана од 26. јула 1441. године о оставини његових скупоцених ствари и блага, није могао пристати, без велике нужде, да себе и своје види стално затворене у зидине малог града, у влази, коју стално испарава мимопролазећи Дунав, у тмастој сенци, без сунца, дебелих стена. Ту се могло становати, по невољи, за време рата, - иначе не.
Овоме би у прилог ишао и завршни текст уговора о миру с Млечићима, где се вели: *Actum in curia, sive palatio, in magna salta audientie, apud Semendrum...*
Дакле, „код Смедерева”, а не: „у Смедереву”, као што би сигурно учени Никша Звездић морао рећи, да је двор или палата била у самом граду.

***

Напоменули смо да је мир и поуздање које видимо код Ђурђа, на есфигменској повељи, био безразложан.
Убрзо се показало да је Град, сазидан да чува државу, богатство и лепоту, тако слаб према претећем држању Мурата II, да је лепота и грација Марина послата, као умирење, као жртва откупница, Мурату, и том изнад свега понижавајућом дажбином, одложена је само опасност по државу.
Али и то није било довољно. Десет година једва, после зидања Града, и поред јуначке одбране Томе Кантакузина и Ђурђевих синова, Мурат, после тромесечне опсаде, освоји Смедерево, и јуначке браниоце одведе у ропство, пошто је деспотове синове дао ослепити.

Доцније, Ђурђе поврати Град и државу, уз помоћ Мађара, и он је бар имао задовољство да га за свог живота не испусти више из руку.
На две и по године по Ђурђевој смрти, његова унука, кћи Лазарева, млада Јелена, наследница српског престола, удата за младог и несретног краља босанског, Стевана Томашевића, немаде храбрости да прими борбу са освајачем Цариграда, Мехмедом II, који се лично крете на челу велике војске да освоји Смедерево, већ му посла изасланике, који га сретоше у долини Мораве и понудише му часну предају. Тако је Мехмед II освојио Смедерево дефинитивно, без борбе, 20. јуна 1459. године, пошто пропусти Јелену, с мужем, благом и војском, да пређу за Босну.
Тадашња Европа задрхта на глас о паду Смедерева. Хиљаду дана пре тога задрхтала је, од срца, на глас о паду Цариграда. Али ту је било повређено осећање традиције и пијетета, то је био последњи дах живота једне славне повеснице, засноване 2215 година, пре тога, на обалама Тибра, Ромулом и Ремом, - Смедерево је међутим, представљало предстражу моћну Запада и Хришћанства, и док год та предстража стоји, Европа може бити мирна. И ето, та моћна држава паде у руке Мехмеду-ел-Фатиху без отпора!
Али шта би ту борба, без вере у победу, могла помоћи? Шта је помогла борба другим градовима: Цариграду, Београду и Сигету, које су бранили: Драгаши, Хуњади, Капистрани и Зрињски?
Једна страховита, светска сила, седела је већ на обалама два континента, у Константиновом граду, и отуда владала огромним просторима и многобројним народима, непобедно скоро, пуна четири века.
Тако имамо Смедерево, као највећи грађевински напор нашег народа, као свесно прегнуће, из петиних жила, да се народна несрећа заустави бар на северном рубу тадашње српске државе, - као свесно и узалудно прегнуће покосовског буђења.
Недовољно развијен за јасна историјска разматрања, те узалудне напоре везао је народ за ћуд Ђурђеве Јерине, и исконски груб, у свом очајању, бацио је проклетство тамо, где је с немом и дубоком сетом имао да прође.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Аба, итал. мајор, 80, 81, 82, 83, 84
Августин, св. 230
Александар I (регент, Краљ), 41, 106, 108, 116, 118, 119, 121, 122, 127, 130-133, 137, 150, 151, 153, 154, 156-159, 161, 166, 361, 368, 392-399, 407
Ангеларије, учен. Ћир. и Мет., 276, 281
Аћимовић, Милан Р., 155

Б

Бајазит, султан, 402, 404
Бајић, Радован 91
Балшићи, 403
Бараћ, др Љ., 155
Барли, Бенет, 14
Бацак, 163, 164
Бјелица, наредник, 338
Блум, Леон, 186, 187, 199, 238
Богородица (Мајка Божја, Марија) 289, 338, 344, 346, 347, 349
Божо..., 243
Бранковић, Ђурђе, деспот, 256 401-407, 411
Бранковић, Лазар, деспот 408
Бранковић, Недељко, 155
Бранковић Стеван, 408
Брашић, Станко, 91
Булатовић, Бошко 359, 360, 362-374, 377, 378

В

Вало, Жорж, 33
Варјачић, Захарије, 380, 383, 390
Варјачић, Миленко, генерал, 362
Василје II, виз. цар, 404
Велимировић Николај, 275, 276, 286, 302, 320, 338
Велмар Јанковић, Владимир, 164
Вилсон, Вудро, 46
Владислав, краљ, 277
Вујић, Ранко, 155
Вукадиновић Миша, 382, 383, 385, 390
Вукан, жупан, 277
Вукићевић, Вељa, 100
Вучетић, Стипе, свећеник, 90

Г

Галилео, Галилеј, 21
Гојковић,... социјалиста, 28
Горазд, учен. Ћир. и Мет., 276
Госпавић, Јован, 77

Градилије, ит. генерал, 82, 85
Грациони, ит. официр, 30, 90
Грђић, ..., 163, 164

Д

Давид, цар, 277
Дамјановић, Јеврем, J., 400
Данило, Владика, 361
Димитријевић, Стеван, 353
Димић, министар, 145
Добринић, поручник, 371
Доде, Леон, 243, 244
Доде, Филип, 243, 244
Драгутин, краљ, 277
Драјфус, 243
Драгић, поднаредник, 369-371
Драшковић Јагош, 155
Душан, цар, 397, 403

Ђ

Ђорђевић, Воја, 160
Ђурић, мајор, 367, 373, 374
Ђујић, Момчило, 280, 337
Ђурић, др Ђорђе, 140, 141

З

Загорчић, ..., пуковник, 31
Звездић, Никша, 410
Зрињски, 75

И

Иванић, др Момчило, 155
Иванић Стеван, 155
Иконић, капетан, 54
Инени, Исмет, 68

J

Јанковић, краљев секретар, 17, 18
Јанковић, Душан, 155
Јанковић, др Душан, 160
Јанковић, Милан, 325, 326
Јанчић, кап., 54
Јевтић, потпоручник, 34
Јевтић, Бошко, 119, 120, 138, 148, 149, 160, 164
Јелена, кћи деспота Лазара, 411
Св. Јелисавета, 289
Јелић, Влада, 98

Јелић (из Смедерева), 114, 115
Јеремија, војвода, 403, 407
Јерина, деспотица, 250, 256, 404, 408, 409
Јефимија, деспотица, 404
Јефремовић, др, 16
Јефремовић, Драгослав, 155
Јиречек, Константин, 408
Св. Јован Апостол, 288
Св. Јован Кронштатски, 350-353
Св. Јован Претеча, 289
Св. Јован Шангајски, 328
Јовановић, Живко, нар. посл., 20
Јовановић, Љуба, 99
Јовановић-Марамбо, Војислав, 400
Јовичић, 94, 155, 164

К

Кантакузен, Катарина, 408
Кантајкузен, Тома, 405, 411
Каравелов, Екатарина, 14
Каравелов, Љубен, 14
Каравелов, Петко, 14
Кемпијски, Тома, 300, 321, 323
Св. Климент, 276
Кнез Орлеански, 242
Комнен, Ана, принцеза, 404
Кордеј, Шарлота, 109
Костренчић, др Марко, 140, 148
Кочић, др М., 155
Краков, Ст. 79
Кумануди, Коста, 114, 117, 125, 126, 137, 138, 141, 145
Кун, Бела, 91

Л

Лазар, кнез, 75, 261, 402, 403
Лазаревић, Вук, 402
Лазаревић, др Чедомир, 49
Лењин, В. И. 222, 226, 236
Луј XIV, 242
Луј XV, 242
Лука, апостол, 289

Љ

Љоља, Андра, 155
Љотић, Владимир
Љотић Димитрије, 359, 360, 362, 390, 391, 400
Љотић Љубица, 122,

М

Мара, попадија 342
Мара, султанија, 408, 419
Марган, др 103
Марија, краљица, 399-400
Марија Боговерна, 280, 337-339
Марија Антоанета, 109
Марковић, Живорад, 77
Максимовић, потпук., 70
Максимовић, Божа, 100, 114, 117, 129, 134, 145, 148, 149
Маринковић, Воја, 141, 143-145, 148
Маринковић, Света, правник, 145
Марјановић, др Чедомир, 155
Марковић, поручник, 368
Марковић, Тома, поднаредник, 34
Маркс, Карл, 212
Матић, генерал, 113
Св. Методије, 276, 286
Мехмед II (ел-Фатих), 411
Мијушковић, 336
Милан, брат Марије Боговерне, 339
Милетић, Касија, 16
Милић, генерал, 80
Милица, кнегиња, 404
Милован, из Радинца, 391
Милојевић, Милоје, 275
Милошевић, Гавро, 362
Милутин, краљ, 41
Мишић, Живојин, 41
Молеровић, потпуковник, 60
Морас, Шарл, 22, 244
Мос, Роберт, 229
Мот, Џон, 12, 306, 380
Мотовилов, 350
Мурат I, 41, 250
Мурат II, 410, 411

Н

Св. Наум, 276
Најдорфер, минист., 145
Недељковић, Љуба, потпук. 36
Недић, Милан, 361
Немањићи, 276
Нешић, Јоца, 96
Никола, краљ, 361
Николајевић, потпук., 17
Николајевић, др 16
Новаковић, др 163

О

Обилић Милош, 75
Оливера, кћи кн. Лазара, 404
Омар, емир, 275

П

Павле, апостол, 101, 287, 289, 303, 333-345
Панчић, Јосип, 11
Парежанин, Ратко, 163
Паскал, Блез, 20, 214, 222, 301, 392
Пашић, Никола, 109
Пера, шеф, 382, 383, 386, 387, 390
Петар I (краљ), 18, 76, 396
Св. Петар, владика, 361
Петровић, Веса, 387, 390
Петровић, Љуба, 410
Пилат, 290
Полексић, Љубомир, пук., 362
Поповић, Матија, пор. 71, 72
Поповић, Петар, 409, 410
Пулетић, Марко, 368-371
Путник, Радомир, војвода, 40

Р

Раденковић, др Радивоје, 108
Радивоје, пред. суда, 388
Радивојевић, министар, 114, 145
Радисав, сељ. из Дубоне, 98, 380, 390, 391
Радић, Стјепан, 90
Рајт, браћа, 307
Ракић, Милија, 382, 390
Ролан Мадам, 109, 242
Рем, 411
Ромул, 411

С

Св. Сава, 78, 276, 277, 286
Сава, уч. Метод., 276
Савонарола, Џироламо 12
Салски (Салијски) Св. Франсоа, 44, 298
Св. Серафим Саровски, 349, 350
Сернец, 152
Сибуру, Бернадета, 348
Сигисмунд (Жигмунд), краљ и цар, 408
Скерлић, Јован, 12
Сотона, 345
Спенсер, 305
Сршкић, 120, 123, 129, 137, 138, 148, 149
Стаљин (Џугашвили), Ј. В., 232, 236
Станојевић, Аца, 12, 100

Стеван, Високи, 402-404
Стеван Првовенчани, 277
Стоисављевић, Воја, 340-343
Стојановић, Душан, 155
Стојшић, пуковник, 38, 39

Т

Тадић, Љ., 164
Тајсић, Живојин, 390
Тајсић, Живорад, 97
Тодоровић, кап., 79
Тодоровић, Живота, 391
Толстој, Лав, 11, 12, 18, 27
Тома, дечак из Фатиме, 347
Томашевић, Стефан, 411
Томислав, хрв. краљ, 75
Тимотијевић, Коста, 96, 114, 117, 118
Туцаковић, Панта, 12

Ћ

Св. Ћирило, 276, 286
Ћириловић, кап., 371
Ћирић, кап. 37

У

Узуновић, 114, 117, 118, 129, 137, 145, 148
Урош, краљ, 277

Ф

Фенелон, 313, 315
Ферл, Доминик, 15
Филиповић, судија, 390
Фотић, Милан, 155
Фош, маршал, 78
Франкопан, 175

Х

Хитлер, Адолф, 189, 190, 193
Хођера, Св., 165
Хрисдтов, буг. пук., 372, 376
Христос, 11, 18, 23, 54, 184, 257, 275-278, 283, 285-294, 298, 299, 303, 334, 339, 345, 349

Ч

Чакић, посилни, 77
Чолаковић, Војислав, 32, 372, 373, 376

Чопић, из Ратара, 383, 387, 390

Ш

Ла Шателије, 210, 141
Шврљуга, 114, 134
Шибеник, (министар), 145
Штедимлија, Сава, 277

БИБЛИОГРАФИЈА

ЉОТИЋ, Димитрије В.

Дим. В. Љотић. Писмо отворено. (Друго издање). - Смедерево. Месни одбор Народне Радикалне Странке. Штампарија А. Т ајков. 1926. Стр. 16.

Димитрије В. Љотић. Данашњи положај.
Зашто само два излаза? Предавање Димитрија Љотића, вође Југословенског Народног Покрета „Збор”. - 1935. Стр. 17 са сл. аутора.
Предавање одржано 29. децембра 1935. године у Београду.

Димитрије Љотић. Наш пут. - Нови Сад. Југословенски народни покрет „Збор”. Штампарија Душан Чампраг и Друг. 1936. Стр. 22 са сл. аутора.
Југословенски народни покрет „Збор”. Број 5.
Политичко предавање председника Југословенског народног покрета „Збор”, одржано на дан 5. јула 1936. године у Новом Саду.

Савремене политичке социјалне основе Југославије. Јавно предавање Димитрија Љотића. - Београд. Штампарија „Привредни Преглед”. 1936. Стр. 47.
Наслов на корицама: Основи савремене Југославије.

Димитрије Љотић у Сплиту. Загреб. Издање Мјесног одбора Југ. народног покрета „Збор”. Трговачка тискара, Сплит. 1936. Стр. 24.
Љотић је држао говор у Сплиту 26. априла 1936. год.

Дим. В. Љотић. Два писма Мсгр. Д-р А. Корошцу, министру унутр. послова. - (Смедерево. Штампарија Маринковић). 1938. Стр. 16.
Поводом прогона Љотићеваца.
Датирано 1938. године.

Д. В. Љотић. Истина о догађају у Селевцу 21. септембра 1938. год. Државном тужиоштву - Смедерево. - Штампарија Маринковић. 1938. Стр. 4.
Наслов изнад текста.

Димитрије Љотић. Наш пут. - Сплит. Издање „Вихора”. Трговачка тискара. 1938. Стр. 32.

Наша пот. Политично предавање товариша Димитрија Љотића, председника Југословенскега људскега гибања Збор, дне 5, јулија 1936. в Новем Саду. - Целје. Издаја конзорциј. Тиска тискарна Брата Род & Мартинчич (Иван Мартинчич). 1938. Стр. 34 са сл.
Књижница Омладине Збора, 1.

Д. В. Љотић. Наши дани. - Петров-град. 1938. Стр. 16.
Садржај: Владислав Петковић-Дис: „Наши дани” (1 стр.). - Милорад Мојић: Три жалбе упућене Краљевској банској управи Дунавске бановине - Нови Сад (2-10 стр.). - Кривични испит Димитрија В. Љотића (11-16 стр.).

Д. В. Љотић. Наши дани. - Београд. 1938. Стр. 15.
Друго издање.
Наслов изнад текста.

Датирано 1938.
Садржај исти као у првом издању.

Димитрије Љотић. Порука фашистичком, шегрту. - Београд. Издање „Збора”. Стр. 16.
О политичким схватањима Милана Стојадиновића.
Штампано око 1938. године.

Д. В. Љотић. Порука фашистичком шегрту. Друго, поправљено издање. - Стр. 14.
Напад на Милана Стојадиновића поводом забрањивања рада Збора 1937. у Смедереву.

Димитрије В. Љотић. Како настају револуције. - Петровград. Издање листа „Отаџбина”. Штампарија Попмијатов Бранислава. Стр. 61.
Библиотека Отаџбине, 1.

Данашњи рат и сутрашњи мир. Предавање друга Димитрија Љотића, председника Југословенског народног покрета „Збор”. - Вршац. Југосл. народни покрет „Збор”. Југословенска штампарија”. Стр. 24 са сл. аутора.

Д. В. Љотић. Наши дани. Треће, измењено и допуњено издање. - Смедерево. Штампарија Маринковић. Стр. 16.
Напад на режим Милана Стојадиновића.
Датирано јула 1938. у Београду.
Садржај исти као у првом издању.

Д. В. Љотић. Позадина рата и њен господар. - Београд. Издање Политичког покрета „Збор”. 1944. Стр. 126.
Садржај: Тамна позадина рата и њен господар. Почетак рата и његов развој. Има ли иђе шта добро да за Србина пише? Поговор.

Д. В. Љотић. Прича о шећеру илити горка истина. Водич кроз изложбу „Три године владе Д-р Милана Стојадиновића”. - Београд. Издање Народног покрета „Збор”. Штампарија Маринковић, Смедерево. 1939. Стр. 48.

Димитрије В. Љотић. Прича о шећеру илити горка истина. Водич кроз изложбу „Три године владе Д-р Милана Стојадиновића”. - Београд. Југословенски Народни покрет „Збор”. Штампарија Маринковић, Смедерево. 1939. Стр. 48.
Југословенски народни покрет „Збор”, 5.

Димитрије В. Љотић. „Сад је ваш час и област таме”. (Лука II, 53). Ко и зашто гони Збор. - Београд. Југословенски народни покрет „Збор”. 1940. Стр. 76 са рекл.
Југословенски народни покрет „Збор”, 10.

Димитрије В. Љотић. „Сад је ваш час и област таме” (Лука XXII, 53). Ко и зашто гони „Збор”. - Стр. 56.
Подаци са корица.

Димитрије В. Љотић. Ко и зашто гони „Збор”. 1941. Стр. 56.
Подаци са корица.

Димитрије В. Љотић, Драма Содобнега чловештва. Политично предавање Димитрија В. Љотића, председника Југословенскега људскега гибања Збор, ки га је имел в задњих месецих з великим успехом в речкот 20 крајих наше државе. Брошура је делана по стенограму првега предавања дне 25. октобра 1939. в Београду - Целје. Издаја конзорцијa. Тиска Звездана тискарна. 1940. Стр 77 са 1 сл.
Књижница Омладине Збора, 7-8.

Љотићева писма кнезу Павлу. - Београд, Издање „Збора". Штампарија „Луч". 1941. Стр. 63.
Писма објављена у „Нашој Борби" од 1941 године.
Др. Димитрије Најдановић: Случај Димитрије Љотић (3-12 стр.).

Д. В. Љотић. Драма савременог човечанства. - Београд. Југословенски народни покрет „Збор". Штампарија „Макарије". 1940. Стр. 112.
Југословенски народни покрет „Збор", 6.

Д. В. Љотић. Драма савременог човечанства. - Београд. Издање Југословенског народног покрета „Збор". Штампарија „Макарије". 1940. Стр. 120.

Љотићева писма кнезу Павлу. Београд. Народни покрет Збор. Штампарија „Луч". 1941. Стр. 60 са рекл.
Народни покрет „Збор", 14.
Најдановић Димитрије: Предговор. Лик Димитрија Љотића (3-11 стр.).

Димитрије В. Љотић. Војко Миличић „петоколонаш" и „издајник." - Београд. 1942. Стр. 58 са рекл.

Пут ка слободи. Преко Београдске радио станице одржао је председник Народног покрета „Збор". Димитрије В. Љотић, у дане 5. и 9. јула и 5 августа 1941 г, три предавања по питању нашега става према сукобу Немачке и Совјетије. - Београд. Народни покрет „Збор". 1941. Стр. 48.
Народни покрет „Збор", 12.
Наслов на корицама: Пут ка слободи. Три говора Димитрија В. Љотића.

Димитрије В. Љотић. Идеали савремене омладине. - Штампарија Попмијатов, Петровград. Ш1940Ћ. Стр. 46.

Димитрије В. Љотић. Народни пут. - Београд. Народни покрет Збор. Штампарија „Луч". 1942. Стр. 124 са рекл.
Народни покрет „Збор", 15.
Садржај: Како ће српски народ изићи из данашњих тешкоћа. Питања и одговори. По осми пут. Ни врући ни хладни. Царски пут и странпутица. Поновни позив. Дражa Михајловић и комунисти. Свом снагом напред до крајње и потпуне победе. Лондон и Београд. Нашим заробљеницима. Черчилов говор. Једна поука и једна порука. Недић и неко други. Поводом једног великог говора. Дијалог „Родољуба" и „Издајице". Сила зла. Прича о једном чувару пруге. Улична стратегија.

Филенаме: књига11
Дирецторй: Ц:ЂУсерсЂАндјелијаЂДесктоп
Темплате:
Ц:ЂУсерсЂАндјелијаЂАппДатаЂРоамингЂМицрософтЂТемплатесЂНормал.дотм
Титле: Ж0-ПОДКОР1 = Димитрије В. Љотић
Субјецт:
Аутхор: Алекса
Кейњордс:
Цомментс:
Креатион Дате: 31.3.2002 11:24:00
Цханге Нумбер: 8
Ласт Савед Он: 21.7.2010 13:31:00
Ласт Савед Бй: Андјелија
Тотал Едитинг Тиме: 295 Минутес
Ласт Принтед Он: 21.7.2010 15:58:00
Ас оф Ласт Цомплете Принтинг
Нумбер оф Пагес: 208
Нумбер оф Њордс: 117.802 (аппроц.)
Нумбер оф Цхарацтерс: 671.474 (аппроц.)